

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқукида
УДК

Бердимуратова Махсуда РАҲМАТОВНА

МУҲАММАД ЮСУФ РОЖИЙ ХОРАЗМИЙ ИЖОДИЙ МЕРОСИ

10.01.03 - Ўзбек адабиёти тарихи

**Филология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун тақдим этилган
ДИССЕРТАЦИЯ**

**Илмий раҳбар: филология фанлари доктори,
профессор Нажмиддин Комилов**

Тошкент-2009

М У Н Д А Р И Ж А:

К И Р И Ш	3
------------------------	---

I БОБ. XIX АСР ХОРАЗМ АДАБИЙ МУҲИТИДА РОЖИЙ ХОРАЗМИЙНИНГ ЎРНИ

1.1. Адабий муҳит ва Рожий Хоразмий.....	10
1.2. Рожий Хоразмий ҳаёти ва адабий мероси	25

II БОБ. ИЗДОШЛИК ВА БАДИЙ МАҲОРАТ

2.1. Шоир лирикасининг ғоявий йўналиши ва мавзу қамрови	40
2.2. Рожий шеърлятида реалистик ифодалар	73
2.3. Рожий лирикасида анъана, новаторлик ва бадий маҳорат	83

III БОБ. РОЖИЙ МУСАММАТЛАРИ ВА БОШҚА ЛИРИК ЖАНРЛАР

3.1. Муҳаммас ва мусаддас яратиш маҳорати.....	94
3.2. Қасидаларда давр тасвири ва Хива хонлари образи	112
3.3. «Илтижономаи Рожий» муножотнома намунаси	130

Х У Л О С А	139
--------------------------	-----

АДАБИ ЁТЛАР РЎЙХАТИ	144
----------------------------------	-----

К И Р И Ш

Мавзунинг долзарблиги. Кўп асрлик тарихга эга маданий ва адабий меросимизга муносабат истиклол туфайли тубдан ўзгарди. Халқимиз тарихи, дини ва адабиёти, маънавий кадриятларига эътибор кучайиб, уларнинг мавқеини тиклаш ва халққа асл ҳолида етказиш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу эса илм-фаннинг бошқа соҳалари қатори адабиётшуносликда ҳам теран илмий изланишлар олиб бориш, адабий меросга янгича ёндашиш имкониятини берди. Ўтмишда яшаб ижод қилган шоир ва адиблар меросини холисона ўрганиш ва баҳолаш даврнинг долзарб масалалари қаторидан жой олди.

Президентимиз И.А.Каримов ўз вақтида буни жуда ўринли таъкидлаб ўтган эди: «Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди»¹. Зеро, аجدодларимиздан қолган адабий мерос замирида халқимизнинг узок ўтмиши, кураш тарихи ва эртанги кунга бўлган ишончи ётади.

Шу нуқтаи назардан, XIX аср Хоразм адабий муҳити халқимиз маданий меросининг ажралмас бир қисмини ташкил этади. Бу адабий-ижодий муҳит ўнлаб истеъдод соҳибларини тарбиялаб камолга етказган. Шўро замонида улардан айримларининг ҳаёти ва ижодиёти ўрганилиб, асарлари нашр қилинган бўлса, бошқа бирларининг адабий мероси умуман эътибордан четда қолиб келди. Шундай шоирлардан бири Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий бўлиб, у ўз замонида шоир, хаттот, таржимон сифатида танилган ва тан олинган.

Унинг шоирлик, хаттотлик, таржимонлик фаолиятини тадқиқ этиш ва асарларини халққа етказиш давр талабидирки, бу айти пайтда мавзунинг долзарблигини белгилайди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. –Б. 137.

Диссертация ишининг илмий тадқиқот режалари билан боғлиқлиги.

Тадқиқот иши Термиз давлат университети ўзбек адабиёти кафедрасида Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника марказининг «Истиқлол мафкуриси ва Хоразм адабий манбалари тадқиқи (XIX аср иккинчи ярми-XX аср боши)» мавзуидаги давлат дастури доирасида бажарилган.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. XIX аср Хоразм адабиёти ўзбек адабиётшунослигида маълум бир миқёсда тадқиқ этилган. Хусусан, Огаҳий, Комил, Феруз, Роқим, Табибий, Аваз, Ниёзий, Роғиб каби шоирлар ижоди анча изчил ўрганилган. Шу даврнинг яна бир истеъдодли ижодкори Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий фаолияти эса энди ўрганила бошланди.

Рожий ҳақидаги маълумотлар унинг замондошлари Огаҳий ва Комил девонларида учрайди. Уларда шоир истеъдодига ҳам, ижодиётига ҳам юқори баҳо берилган. Шунингдек, Зийрак, Роғиб, Ожиз, Мунший, Девоний, Холис сингари замондош шоирларнинг Рожий ғазалларига муҳаммас боғлаши ҳам тасодиқий эмас эди. Огаҳий эса Рожийнинг еттита ғазалига, Комил, Табибий ва Аваз унинг бир неча ғазалига муҳаммас боғлашган. Лаффасийнинг «Хива шоир ва ёзувчиларининг таржимаи ҳоллари», «Хива шоирлари», Пўлатжон +айюмийнинг «Тазкираи +айюмий» тазкираларида ҳам Рожий тўғрисида маълумотлар берилиб, шеърларидан намуналар келтирилган¹. Кейинчалик Ж.Шарипов Рожийнинг таржимонлик фаолиятига эътибор қаратган бўлса², А. Муродов унинг хаттотлик фаолиятини ўрганган³. Адабиётшунос В.Мўминова Рожийни Муқимий, Завқий, Фурқат, Комил, Аваз Ўтар, Нодим каби шоирлар даражасидаги ижодкор дея баҳолайди⁴. Шунингдек, бошқа бир қанча тадқиқотларда ҳам у ёки бу муносабат билан Рожий адабий мероси

¹ Лаффасий. Хива шоир ва ёзувчиларининг таржимаи ҳоллари. ЎзМУ доценти У. Долимовнинг шахсий архив материалларидан. –Б. 13-16; Лаффасий. Хива шоирлари. Давлат адабиёт музейи фонди. Инв: №213, 1948. –Б.17-18; Пўлатжон Қайюмов. Тазкираи Қайюмий, II дафтар, -Тошкент: Нашриётсиз, –Б. 412-413.

² Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. -Т.: Фан, 1965. –Б. 120-121.

³ Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан: Филол. фанлари номз... дисс. –Т, 1967. –Б. 146.

⁴ Мўминова В. Ўзбек демократик адабиётида лирика. –Т.: Фан, 1979. –Б. 81; В.Мўминова. Шоир Рожий // Ўзбек тили ва адабиёти, 1967. №5. –Б. 56-57.

хусусида тўхтаб ўтилган¹. Мазкур ишда Рожий ҳаёти, шеърятининг ғоявий-бадний хусусиятлари биринчи марта махсус тадқиқ қилинган.

Тадқиқотнинг мақсади. Диссертациядан кўзланган асосий мақсад Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий шахси, ҳаёти, фаолияти ҳамда адабий меросини истиқлол мафкураси ва адабиётшуносликда қарор топган янгича қарашлар асосида яхлит монографик тадқиқ этиш ва унинг шоир сифатидаги бадний маҳоратини очиб беришдан иборатдир.

Тадқиқотнинг вазифалари сифатида қуйидагиларни ҳал этиш кўзда тутилади:

-Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий ҳаёти ва ижодий биографиясига оид бирламчи-тарихий, адабий, илмий манбалардаги маълумотларни тўплаш, ўрганиш ва талқин қилиш;

-Рожий девонининг қўлёзма нусхалари орасидан нисбатан мукаммал нусхасини аниқлаш;

-шоир асарларини замондошлари ижоди билан қиёсий ўрганиш ва уларнинг муштарак ва ўзига хос жиҳатларини очиб бериш;

-Рожий лирик меросининг ҳажми ва жанр хилларини белгилаш; - шоирнинг Навоий, Ғолиний, Оғаҳий, Комил ва бошқа йирик ижодкорларга издошлиги, анъана ва новаторлик жиҳатларини ёритиш;

-Рожийнинг зулласонайн шоир сифатидаги иқтидорини баҳолаш;

-шоир ижодий меросининг асосини ташкил этувчи ғазалиётини мавзу ва образ, композиция ва маҳорат нуқтаи назаридан таҳлил этиш;

-шоирнинг бошқа жанрлар (мухаммас, мусаддас, қасида ва муножот, ҳикмат) даги асарларини тадқиқ этиш орқали унинг ўз даври адабиётидаги жанр ривожига қўшган ҳиссасини белгилаш.

¹ Фитрат. Адабиёт қондалари. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б. 53; Ўзбек адабиёти. Тўрт томликка илова. V жилд. II китоб. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. –Б. 93-12; Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. II китоб. –Т.: Ўқитувчи, 1964. –Б. 348; қосимов Б. ва бошқ. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. –Т.: Маънавият, 2004. –Б. 55-69; Айёмий. Ўт қақнаган сатрлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. –Б. 10; Ю.Юсупов. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. –Б. 52-81; қобулов Н., Мўминова В., Ҳаққулов И. Аваз ва унинг адабий муҳити. –Т.: Фан, 1987. –Б.200; Исмоилова Г. Феруз даври адабий муҳити: Филол. фанлари номз... дисс. –Т. , 1995; Мадғозиев М. Рожий Марғилоний ва унинг поэтик маҳорати: Филол. фанлари номз... дисс. –Самарқанд., 1973. –Б. 11-12; Феруз. Элға шоху ишққа қул. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. –Б. 71; Асрлар нидоси. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. –Б. 320; Раҳим Давлатёр, Шохназар Матрасул. Феруз. Шох ва шоир қисмати. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. –Б. 76; Юнусов М. Комил Хоразмий. –Т.: Фан, 1960. –Б. 51-53; қобулов Н. Хоразм адабий муҳити. –Урганч.: 1992. –Б. 75. Долимов С. Алишер Навоий ва XIX аср Хоразм шоирлари // Маърифат фидойиси. (С.Долимов таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан). –Т.: Ўқитувчи, 2007. –Б. 82-83.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий ҳаёти ва ижодиёти илк бора монографик тадқиқот сифатида ўрганилаётганидир. Бу жиҳат асосан қуйидагиларда кўринади:

1. Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий ижодиёти биринчи марта кенг илмий муомалага киритилди;
2. Хоразм адабий муҳити ва унда Рожийнинг тутган ўрни масаласи махсус тадқиқ қилинди;
3. Рожий Хоразмийнинг ҳаёт йўли ва адабий фаолияти давр адабий муҳити ва адабиётининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқликда изчил ўрганилди, замондош ижодкорлар билан адабий алоқалари ёритилди;
4. Шоир девонининг қўлёзма ва тошбосма нусхалари орасидан нисбатан мукамал нусхаси аниқланди, баёз ва тўпламлар, тазкиралардан унинг адабий мероси жамланди, турли лирик жанрларда қалам тебратиби эришган ютуқлари ёритилди, янгича талқин ва таҳлиллар амалга оширилди.
5. Шоирнинг 3500 мисрадан иборат адабий мероси қўлёзма девонлар ва турли баёзларни ўрганиш орқали илк бора жорий алифбога табдил қилинди. («Танланган асарлар»и нашр этилди.¹)
6. Рожий Хоразмийнинг Навоий, Ҳусайний, Фузулий каби улуғ сўз санъаткорларидан ижодий таъсирлангани, ғазалларига татаббуълар ёзгани, мухаммаслар боғлагани ва ўз навбатида Огаҳий, Комил, Зийрак, Аваз, +ўқон адабий муҳити вакилларида-Амирий, Ҳозик, Шариф каби шоирларнинг бир-бирларига таъсири масалалари асосида анъана ва новаторлик масалалари ойдинлаштирилди.
7. Шунингдек, Рожий таҳаллуси билан ижод қилган 16 нафар шоирни Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмийдан фарқлаш мақсадида турли тазкиралар, архив ҳужжатлари ҳамда илмий тадқиқотлар асосида маълумотлар тўпланди.
8. Шоир ижодий меросининг асосини ташкил этувчи лирикаси мавзу ва образ, композиция ва бадиий маҳорат нуқтаи назаридан таҳлил этилди.

¹ Рожий Хоразмий. Танланган асарлар. Жамолинг гулшанининг булбулиман. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. –Б. 176.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот ишидан ўзбек адабиёти тарихини ёритишда ва олий ўқув юртларининг ўзбек филологияси факультетлари талабалари учун дарсликлар, ўқув-методик қўлланмалар тузишда, махсус курслар ўқишда фойдаланиш мумкин. Шунингдек, Хоразм адабиётига бағишланган тадқиқотларни ёритишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқотнинг методологик асоси ва таҳлил усули. Тадқиқот тарихий-киёсий ҳамда матн талқини усулида амалга оширилди. Шунингдек, Ўзбекистон Президенти И.А.Каримовнинг миллий кадриятлар, маънавиятни юксалтириш ва тарғиб этишга оид дастурий характердаги фикр-қарашлари дастур бўлди ҳамда ҳозирги замон адабиётшунослиги эришган илмий-назарий натижалардан методологик асос сифатида фойдаланилди. Диссертацияда кўзда тутилган масалаларни ҳал этишда В.В.Бартольд, Е.Э.Бертельс, А.Фитрат, В.Абдуллаев, Ғ.Каримов, А.Ҳайитметов, Б.Валихўжаев, А.Қаюмов, Р.Орзибеков, У. Тўйчиев, Ё.Исҳоқов, Н.Комилов, Б.Қосимов, А.Абдуғафуров, Ҳ.Ҳомидий, И.Ҳаққулов, Н.Жумаев, Ҳ.Болтабоев ва бошқа олимларнинг илмий-назарий қарашларига таянилди.

Тадқиқот манбалари. Тадқиқот ишида фойдаланилган манба Рожийнинг ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида сақланаётган девонларининг қуйидаги қўлёзма ва тошбосма нусхаларидир.

I. Рожий девони нусхалари. Қўлёзма девонлар:

1) 1271 рақамли қўлёзма. Ҳижрий 1306(1897)йилда кўчирилган, котиби номаълум. Унда 1-50-бетларда ғазаллар сони - 120та; 50-51-бетларда мустазод -2та; 51-77-бетларда мухаммаслар сони-28та; 77-79-бетларда мусаддас - 2та; 79-82-бетгача эса қасидалар - 3та.

2) 922/II рақамли қўлёзма. Котиби: Муҳаммад Яъқуб бин Усто Қурбонниёз Хоразмий. Ҳижрий 1321(1905) йил кўчирилган. Бу-Равнак, Рожий ва Комил девонларидан иборат тўплам бўлиб, Рожийнинг девони 80-варақдан бошланади. Унда 80-108-бетларда ғазаллар – 120та; 108-109-бетларда мустазод-2та; 109-124-бетларда мухаммас-28та; 124-126-бетларда мусаддас - 2та; 126-128 бетларда қасидалар - 3та.

3) 12551 рақамли қўлёзма. Котиби: Мулло Қурбонниёз Жўёнали. Ҳижрий 1325 (1908) йилда кўчирилган. Унда 1-36-бетларда ғазаллар-120та; 36-37-бетларда мустазод-2та; 37-54-бетларда мухаммаслар-28та; 54-55-бетларда мусаддас - 2та; 55-56-бетларда 2та жанри кўрсатилмаган шеър; 56-60-бетларда қасидалар 3та, ж) 60-бет охирида бир рубоий котиб томонидан ёзилган, форсча.

4) IV 119-III рақамли қўлёзма. Котиби: Мулло Бобожон бин Абдулазиз. Ҳижрий 1321 (1903) йил кўчирилган. Девон пароканда бўлиб, 54 варақдан иборат.

Тошбосма нусхалар:

1. 10297 рақамли тошбосма. Унинг II қисмида 10298 рақами билан Феруз девони келади. Хивада (1897 йил) Муҳаммад Раҳимхон II-Феруз буйруғи билан чоп этилган. Унда: а) Муқаддима, б) 1-99 бетлар, ғазаллар 120та, в) 99-102 бетлар, мустазод 2та, г) 102-152 бетлар, мухаммас 25та, д) 152-158 бетлар, мусаддас 2та, е) 158-164 бетлар, қасидалар 3та.

2. 18053 рақамли тошбосма. Унда: а) 1-99 бетлар, ғазаллар 120та, б) 99-102 бетлар, мустазод 2та, в) 102-152 бетлар, мухаммас 28та, г) 152-155 бетлар, мусаддас 2та, д) 155-160 бетлар, қасидалар 1та тўлиқ, иккинчисидан 4 байт бор. Ички саҳифалардан 156-159 бетлар йўқ.

3. 66 рақамли тошбосма. Унда: а) Муқаддима. Насрий баён. б) 1-бет бўш. в) 2-99 бетлар, ғазаллар 120та, г) 99-103 бетлар, мустазод 2та, д) 103-152 бетлар, мухаммаслар 28та, е) 152-157 бетлар, мусаддаслар 2та. ж) 157-бет, муқаттаот 2та, з) 157-164 бетлар, қасидалар 3та.

4. Хивадаги Ичонқалъа музейи фондидаги сақланиш рақамисиз девон нусхаси. (Биз уни шартли равишда Хива нусхаси деб атадик).

II. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондидаги 6895 рақамли «Илтижономаи Рожий» қўлёзма асари.

III. ЎзР ФА ШИ фондида сақланаётган 7006, 6996, 1918, 7050, 1154, 1132, 1133 ва 1161 рақамли қўлёзма баёзлар.

IV. Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондидаги 88 ва 377/III рақамли қўлёзма баёзлар.

Шунингдек, ишда Лаффасийнинг «Хива шоирлари», «Хива шоир ва ёзувчиларининг таржимаи ҳоллари» ва Пўлатжон Қайюмовнинг «Тазкираи Қайюмий» тазкираларидан ҳамда Мирхонд қаламига мансуб «Равзат ус-сафо» асарининг Рожий таржима қилган IV ва V жилдларидан қўшимча манба сифатида фойдаланилди.

Тадқиқотнинг жорийланиши. Диссертация мавзуси Термиз давлат университети Илмий Кенгаши (2005 йил, феврал) да тасдиқланиб, ЎзР ОАК «Бюллетен»ининг 2005 йил №2-сонида эълон қилинган.

Ишнинг синовдан ўтиши. Тадқиқотнинг асосий хулоса ва материаллари юзасидан 2004 йилдан буён Термиз давлат университетида ташкил этилган бир қатор илмий конференция ва семинарларда маърузалар қилинган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Иш юзасидан «Ўзбек тили ва адабиёти», «ЎзМУ хабарлари», «Мулоқот», «Адабиёт кўзгуси», «Жайхун» журналлари ва бошқа илмий тўпламларда саккизта мақола ва ахборотлар чоп этилган ҳамда Рожий Хоразмийнинг «Жамолингулшанининг булбулиман» деб номланган «Танланган асарлар»и нашр қилинган.

Тадқиқотнинг тузилиши. Тадқиқот муқаддима, саккиз фаслни ўз ичига олган уч боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, ҳажми 152 бет.

I БОБ. XIX аср Хоразм адабий муҳитида Рожий Хоразмийнинг ўрни

1.1. Адабий муҳит ва Рожий Хоразмий

Навоийгача тартиб берилган тазкираларда ва ундан кейинги уч аср мобайнида, яъни XVIII асргача ҳам ўзбек адабиётида Рожий тахаллуси билан ижод қилган деярли бирорта шоир номи учрамайди. Аммо озарбайжон ва

форс адабиётида XVII аср охирида Рожий тахаллусли икки шоир яшаб ижод этгани маълум. Умуман олганда, ҳозиргача айни тахаллус билан ўн олти нафар шоир ижод қилгани аниқланди, улардан ўн уч нафари ўзбек мумтоз адабиёти вакиллари дир. Маълум бўладики, бу тахаллус нафақат бизда, қолаверса, шарқ халқларида ҳам кенг истифода этилган. Шу боис ишимиз ибтидосида Рожий тахаллуси билан тарихда қолган ижодкорлар, илму дин пешволари (албатта, бизга маълум бўлган) ҳақида тўхталишни лозим топдик.

«Рожий» арабча сўз бўлиб, икки хил маъно ифодалайди:

1. Асл маъноси - қайтмоқ¹.
2. Мажозий маъноси - умид қилмоқ².

Яъни, дастлабкиси - Яратган ҳузурига қайтишни ифодаласа, кейингиси - ҳаёти давомида гуноҳ қилмай яшашга умид қилмоқ маъносини англатади.

Ражо-тасаввуфдаги тўққиз мақомнинг бири. Сўфиёна тариқат босқичида солиқнинг руҳий жиҳатдан юксалиши учун тўққиз поғоналик мақомлар мажмуаси муайянлашган бўлиб, унинг еттинчи зинаси ражо- умидворлик зинасидир. «Ражо—амал ва орзу маъносида дир. Тасаввуф истилоҳотида эса, орзу қилинган, мақбул ва севимли бир ишнинг амалга ошиши учун қалб билан боғланиш дир. Ражонинг уч тури бор: биринчиси амалга ошмаган ниятлар қабулини «ражо-умид» этмоқ дир; иккинчиси гуноҳлардан тавба қилиб, унинг қабулини ражо этмоқ дир; учинчиси эса ёлғончи ражодир, яъни амалда ўз ҳаракатларини давом эттириб, лекин ражо ва мағфират талаб этмоқ дир»³. Солиқ комил ишонч билан сулук йўлида давом этади. У энди хавф-хатарга йўлиқмай, бало-қазолардан қўрқмай, уларни сабот билан бартараф этиб, ўз мақсадига эришишга умид қилади. Қалбида гуноҳ қилишдек ҳадик-хавотирдан фориғ бўлганига ишонч уйғонади. Ишонч унга қувват ва жасорат бахш этади. «Ражо-тасаввуфдаги еттинчи зина. Умидворлик - қалбнинг келажакда маҳбуб васлига етишидан умидворлиги,

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик. II жилд. -Т.: Фан, 1983. -Б. 626.

² Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. —М.: Наука. 1965. —С. 57; Esseyid Abdulhakim Arvasi. Tasavvuf Bahçeleri. Nisan. 1983. Búyúk Do'gu yayinlari. —Б. 68.

³ Юқоридаги манба. —Б.68.

хавфдан кутулиш умиди. Дилнинг соғинчи, интиқликлари ҳам шунга киради»¹. Демак, Рожий сўзи ишонч, умид, қатъият, мақсадга эришувчи деган маъноларни ифодалаб, тасаввуфона ражо зинаси сифатида соф сўфиёна оҳанг касб этган. Шундай экан, Рожий таҳаллуси ҳам мажозий маънодаги умидворликни англатади. Рожий таҳаллуси билан 16 нафар шоир адабиёт тарихида ижод қилганлиги маълум бўлди².

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. –Б.27.

² **1. Хўжа Мирзо Абулҳасан Рожий**-озарбайжон шоири, (1696-1752 йилларда яшаб ижод қилган). «Девони Абулҳасан Рожий» ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида №12497 инвентар рақам билан сақланади.

2. Буман Али Рожий Кирмоний - XVIII аср охири XIX аср бошларида яшаб ижод этган форс шоири. Унинг «Ҳамлаи Ҳайдарий» деб номланган йигирма минг байтдан иборат достони куйидаги фондда сақланади: Феҳристи дастанависҳои шарқии Афғонистон, чилди IV, нашриёти «Дониш» -Душанбе.: 1970, саҳ.99.

3. Рожий Бухорий -исми Идрисхўжа Набирахўжа ўғли (1880-1919) йилларда яшаб ижод этган шоир ва хаттот. Хаттотликка оид «Рисолаи хушнависон» ва «Рисолаи хаттоний манзума» номли асарлар яратган. Рожий Бухорий 1907 йилда китобат қилган баёз №3272, 3273,3274, 11123, 12363 инвентар рақамлар билан ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади. Идрис Маҳдум Рожий шеърдан бир байт намуна:

Навбахор омад чу бошад пеши Рожий чор чиз,

Жоми мул, домони гул, саҳни чаман, ваҳҳи ҳасан.

Таржимаси: Баҳор кунлари етиб келди. Рожийга тўрт нарсачаман саҳни, гулларнинг таги, май тўла қадаҳ ва гўзал юз муяссар бўлса эди. **Қаранг: Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан: Филол. фанлари номз... дисс. –Т., 1967. –Б. 126.**

4. Мирзо Юнус Китобий Рожий Шаҳрисабзий - машҳур хаттот ва шоир бўлган. XIX аср II ярми XX аср бошларида яшаб ижод этган. Жадидлик тўхмати билан Олимхоннинг амакиси Ақромхон қўлида Шаҳрисабзда 1910 йилда қатл этилган. Кўп фазлу камолга эга киши бўлган. **Юқоридаги манба. –Б.126.**

5. Аҳмад Рожий-адабий мероси ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фондида №2116 инвентар рақам билан сақланади.

6. Насриддин Рожий-адабий мероси ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар фондида №9970 инвентар рақам билан сақланади.

7. Фаҳриддин Мирзо Рожий Самарқандий -Самарқанд адабий мактабининг истеъдодли вакили. 1916 йилда «Оқ подшо»нинг 16 ёшдан 43 ёшгача бўлган ғайриус эркакларини мардикорликка олиш ҳақидаги фармони асосан Фаҳриддин Рожий таниқли маърифатчи Абдулқодир Шакурӣ ва Ҳожи Муинлар қатори мардикорликка олинган. 1917 йилнинг майида Феврал ўзгариши берган имконият туфайли она ватанга қайтишга муяссар бўлган. **Қаранг: Қосимов Б. Миллий уйғониш. – Т.: Маънавият, 2002. -Б. 316-317.**

Аҳмад Закий Валидий Тўғон «Хотиралар» ида Фаҳриддин Рожий тўғрисида баъзи маълумотлар мавжуд: «Фаҳриддин Мирзо Рожий Самарқандий -1878 йилда Самарқандда туғилган. У ўз даврининг кўзга кўринган зиёлиси сифатида Самарқанд адабий муҳитида яшаб ижод қилган ва Саидахмад Васлий ва Маҳмудхўжа Беҳбудий билан ёшлиқдан дўст бўлган. Туркий адабиётни севган тожик, балки тожиклашган туркдир. Мен туғилган йиллардаёқ вафот этган отаси Мирзо Нуриддин (негадир, Валидий унинг отасини Насриддин эмас, Нуриддин деб эслайди-М.Б) ҳожи ҳам шоир бўлган. Унинг форсча ёзган шеърларини Рожий 1913 йилда Самарқандда нашр қилдирган эди. Мирзо ҳожи форсий, ҳинд ҳикояларини туркий шеърий шаклда ҳам таржима этган. Қисқаси, Рожий ўз нутқларида жуда жасур бўлиб, ҳаммага ақл ўргатарди». **Қаранг: Эхметзеки Валиди Тўғон. Хетирелер. -О'ФО': «Kitap». 1996. -Б. 422.**

Шўро ҳукумати 1937 йилда оммавий равишда зиёлилар қирғинини бошлаганда, орадан ўн уч йил ўтсада, Фаҳриддин Рожийнинг бир вақтлар Аҳмад Закий Валидий Тўғон каби «антисовет» билан яқин алоқада бўлганини «унутмади» ва уни қамоққа олди.

МХХ (Миллий Хавфсизлик Хизмати) архив ҳужжатлари:

П-13856 Абусаидов Қози Ҳайдарбек ва бошқалар (10 киши) нинг жиноий иши.

Фаҳриддин Насриддинович Рожийнинг 1937 йил ўн учинчи сентябр тергови баённомаси (144-146 бетлар). Маълумотнома: 1878 йилда Самарқандда туғилган тожик. Уй манзили: Мулла

Қаландар 27 (Хўжа Аҳроф мадрасасининг ёнида), касби ўқитувчи. Хотини Мастура-45 ёшда, қизи Музаффара-25 ёшда, ўғли Азиз-14 ёшда, қизи Мусаввара -11 ёшда, ўғли Садриддин-8 ёшда, ўғли Азмиддин -5 ёшда.

Сўроқ материалларидан:

- «Миллий иттиҳод»да қатнашмаганман.
- «Ойина»да ҳам қатнашмаганман.
- 1919-1921 йилларда Сайид Ризо Ализоданинг «Шўроий инқилоб» журналида қатнашганман.

Хуфиялар маълумотидан:

1925 йил 20 май куни Ҳасанчанинг боғида «Иттиҳотчи» лар йиғини бўлиб ўтди:

Қатнашдилар:

1. Қози Ҳайдарбек Абулсаидов 2. Камолддин Ҳусайнов 3. Ҳожи Мўин ибн Шукрилла 4.

Фахриддин Рожий 5. Махдихон.

Кўрилган масала: вақф мулкидан кенгроқ фойдаланиш ҳақида. **Ушбу маълумотлар 2003 йил октябр ойида проф. Б.Қосимовнинг шахсий архив материалларидан олинган.**

Фахриддин Рожий ва унинг сафдошларини йўқ қилиш учун большевиклар ҳукумати шу тариқа анча олдин замин тайёрлади. Хуллас, буларнинг ҳаммаси қўшилиб, Фахриддин Рожийга «**халқ душмани**» сифатида айб қўйилади ва 1937 йил 12 сентябрда ҳибсга олиниб, 23 сентябрь куни НКВД ходими Комачиев томонидан тергов қилинади ва 10 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинади. Фахриддин Рожий етим қолган болалари ва хотини номидан юқори органларга мурожаатлар, илтимослар йўллайди. Бироқ, бунинг фойдаси бўлмайди. (Ариза лотин алифбосида ўзбек тилида ёзилган). Бироқ, Рожийнинг аризаси жавобсиз қолади. Озодлик илинжида ёзилган қатор синонимли илиқ сўзларнинг ҳам, садоқатли хизмат ваъдасининг ҳам фойдаси бўлмайди. Рожий 1941 йил 24 январда Тошкентдаги қамоқхоналарнинг бирида вафот этади. **Бу ҳақда қаранг:**

Баҳодир Карим. Янгилашиш соғинчи. –Т.: «Адабиёт жамғармаси» нашриёти. 2004. –Б. 76-78.

(Биз «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 2006й. №3 сон 47-бетида эълон қилинган «Рожий таҳаллусли 14 шоир» мақоламизда янглиш тарзда Рожий 1937 йилда отилган деб қайд қилганмиз).

8. Бобо Рожий -қўқонлик бўлиб, сипоҳ оиласида 1239 ҳижрий (1823) йилда туғилган. Исми Мулла Бобобек бўлиб, Юсуфбек бин Ҳотамбекнинг ўғлидир. Қўқон мадрасаларида ўқиб, араб тилини пухта ўрганган. Бутун ҳаётини имомлик билан ўтказиб, 1330 (1912) йилда 91 ёшида Кал Дўшон қишлоғида вафот этган. Бизгача ундан ягона тасаввуф ва ахлоқ руҳидаги «Тазкират ул-аном» номли асари етиб келган. Мазкур асар 1885 йилда ёзилган бўлиб, шоирнинг ўғли қўлида сақланиб қолган. **Бу ҳақда қаранг: Пўлатжон Қайюмов. Тазкираи Қайюмий, 3-дафтар, -Т: Нашриётсиз, 1998. -Б. 603.**

9. Рожий Намангоний - XIX асрнинг ўрталарида Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб, Наманганда қозилик қилган. Бедилнинг «Раҳмат аст» радифли ғазалига кўп шоирлар муҳаммас боғлаганлар, аммо ҳеч бирининг муҳаммаси Рожий Намангоний муҳаммасига тенглашолмаган. Ўз вақтида унинг шеърларининг таърифи Намангандан Бухорогача машҳур бўлган. Ўзбек тилида ижодидан намуналар етиб келмаганлиги сабабли ўша муҳаммаснинг охири бандини келтирамиз:

Курсийи андиша Рожий лаҳзае дар жайби туст,
Сад чаман бахшойиши у гулфуруш аз ғайби туст,
Рўзу шаб то нур (и) зулмат раҳмати лорайби туст,
Шом агар гул кард Бедил пардадори айби туст,
Субҳ агар хандийд дар таъдиди кори раҳмат аст.

Бу ҳақда қаранг: Пўлатжон Қайюмов. Тазкираи Қайюмий, 1-дафтар, -Т: Нашриётсиз, 1998. – Б. 199.

10. Сулаймонкул Рожий уста Суяркул ўғли-1871 йилда Қўқон шаҳрида туғилган. Ундан 220 бетли туркий ва форсий қўлёзма ғазаллар қолган. XX аср вақтли матбуотида, жумладан, Беҳбудийнинг «Ойина» журналида ҳам шеърлари босилган. Рожий Қўқондаги мадрасаи Олий ва мадрасаи Жомеда адабиёт, ҳуснихат ва муаммодан дарс берган. У лирик турнинг ғазал, муҳаммас, таърих, маснавий жанрларида ижод қилган. Муаммо тарзида манзум-таърихлар яратди. Унинг айниқса, Муқимий вафотига таърих ёзгани муҳимдир. Чунки шу вақтгача Муқимий вафотига ёзилган таърихлардан Мавлавий Йўлдошнинг шеъри маълум эди, холос. Рожийнинг 880 мисрадан иборат шеъри, 400 дан ортиқ мақол ва ҳикматли сўзларни ўз ичига олган «Зарбулмасал» асари мавжуд. Рожий хаттот сифатида Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» ва «Хамсат ул-мутаҳаййирин» асарларини кўчирган. **Қаранг: Раҳматова Дилбар. Муқимий издошлари. –Т.: Фан, 1978. –Б.37-50.**

11. Рожий Марғилоний-Хўжажон Низомиддин ўғли -1834-1918 йилларда яшаб ижод этган. Муқимийга замондош шоир. Қўқон, Андижон ва Бухоро мадрасаларида ўқиган. Шариат, тариқат, тиб, илми нужум соҳаларида ўз даврининг билимдони бўлган. Фурқатнинг Марғилондаги илк устозларидан бири. Фурқат у ҳақда «Туркистон вилоятининг газети» нинг 1891 ва 1892 йиллардаги

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб қанчадан-қанча етук сўз санъаткорлари камол топган маърифат маскани-Хива адабий муҳити янгича бир юксалиш палласига кўтарилгани кузатилади. Ижодий муҳитдаги бу кўтаринкилик Мунис бошлаб берган кенг қамровли адабий жараённинг узвий давоми ва юксак чўққиси бўлди. «Мунис XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмигача давом этган прогрессив адабий муҳитнинг етакчи шоирларидан эди. Шунинг учун ҳам у ўша даврда ва ундан кейин давом этган адабий муҳит ва унинг вакиллари ижодига кучли таъсир кўрсатди. Бу таъсирни жумладан, Огаҳий, Комил, Рожий, Сўфи, Баёний ва бошқалар ижодида яққол кўрамиз»¹. Кўплаб шоиру ижодкорларни бир ерга жамлаган Хива адабий муҳитида қайноқ, жўшқин бир ижодий жараён ҳукм суради. Адабий ҳаётнинг ранг-баранглиги, анъаналар ва янгиликларнинг ўзаро уйғун

сонларида мақолалар ёзган. **Қаранг: Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. Эътиқод сабоқлари туркумидан. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. –Б. 100.**

Академик В.В.Бартольд Рожий Марғилонийдан жуда кўп тарихий воқеалар ва хотираларни ёзиб олганлигини ўз китобида қайд этган. Рожий Марғилонийдан бизгача жами 9558 мисра лирик мероси етиб келган. У Ҳофиз, Навоий, Мирзо Бедил ва Нодири ғазалларига гўзал мухаммаслар боғлаган. Қирқ йил қозилик қилиб, 1918 йилнинг 9 апрелида вафот этган. Рожий Марғилонийнинг «Нечук жонман, паришонман, Сару по айбу нуқсонман» деб бошланувчи ғазали маломатиянинг яхши намунаси ҳисобланади». **Қаранг: Юқоридаги манба. –Б. 251.**

12. Авазбек Рожеъ -Муниснинг биродарзодаси бўлган. Бу ҳақда профессор Ғ.Каримов «Халқ. Тарих. Адабиёт» китобида маълумот келтирган. **Каримов Ғ. Халқ. Тарих. Адабиёт. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. –Б. 164.**

В.А.Абдуллаев ҳам «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида XIX асрда яшаган шоирларни санаб, Хоразм адабий муҳитида Рожий ва Рожеъ таҳаллусли икки шоир мавжудлигини қайд этган. **Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. II китоб. –Т.: Ўқитувчи, 1964. –Б. 348.** Рожий сўзи Аллоҳга қайтувчи деган маънони ифодаласа, Рожеъ сўзи ёниб қайтувчи, унга интилувчи деган маънони билдиради.

13. Муҳаммад Қиличбек Рожий-Хоразм адабий мактабининг вакили. Огаҳийнинг «Риёзуд давла» асарида шоир ҳақида шундай сатрлар мавжуд: «Фазойил маоби камоли интисоб (тегишли) Муҳаммад Қиличбекким, ҳамул замоннинг забардаст шуаросидин эрди, ул ҳавли биносига таворихин айтибдурур: «Шоҳи олам паноҳи динпарвар, Қард барпо иморате чу эрам. Соли тарих «ин бино Рожеъ». Ҳизру ҳуббат нишон намуд (кўриниш, манзара) рақам. Рожеъ (қайтувчи) мазкурнинг таҳаллусидур».

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, Муҳаммад Қиличбек Рожий ва Муҳаммад Ёқуббек Нозим таҳаллуси билан ғазал битган кимсалар Огаҳийнинг амакиваччалари бўладилар.

Қаранг: Муталов Омонулла. «Риёзуд давла» адиблар хусусида // Шарқ юлдузи. 2000. №1. –Б. 122.

14. Рожий Ҳиндий-академик В.А.Абдуллаев Самарқанд вилоят газетасида босилган «Қадрдон Фурқат» номли мақоласида шоир Зокиржон Фурқатнинг ҳиндистонлик дўстлари орасида Рожий таҳаллусли шоир борлиги ҳақида маълумот беради. **Қаранг: Мадғозиев М. Рожий Марғилоний ва унинг поэтик маҳорати: Филол. фанлари номз... дисс. Самарқанд, 1973. –Б.14.**

15. Муҳаммад Амин Рожий Андижоний -унинг ижодига оид ҳеч қандай маълумот йўқ. Аммо «Ал-ислоҳ» журналининг 1915 йилги июн сонидан унинг «Саккизинчи номердаги имон ва ислом танқидина андижондин бирғина жавоб» сарлавҳали мақоласи босилган ва бундан маълум бўлишича, у ўз даврининг дин арбобларидан бўлган. **Юқоридаги манба. –Б. 14.**

¹ Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. –Б. 67.

холда тараққий этгани бу давр қалам аҳли фаолиятида ҳам акс этди. Огаҳий, Комил, Рожий, Табибий, Девоний, Ожиз, Мунший, Зийрак, Феруз, Аваз каби ижодкорлар Муниснинг изидан бориб, унинг ижодий анъаналарини давом эттирдилар. Бу давр Хива адабий муҳити ҳақида академик В.В.Бартольд шундай ёзган эди: «Чор истилосига қадар ва истило даврида ҳам сақланиб қолган икки хонлик ўртасида Хивада маданий юксалишга интилиш Бухородан ҳам кўра жонлироқ эди»¹.

Хива адабий муҳитида ғазал жанри ҳали ҳам етакчи мавқега эга эди. Шу билан бирга, мухаммасчилик ҳам юксак даражада ривожланди. Қўлёзмаларни китобат қилишда эса уларнинг жанр хусусиятларига алоҳида аҳамият берилди. «Баёзи ғазалиёт», «Баёзи мухаммасот», «Баёзи мусаддасот» каби айрим жанрлардан иборат китоблар тузилди.

Табиийки, жамиятда юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар маданий-адабий ҳаётда ҳам кескин бурилишларга сабаб бўлди. Халқ турмушида рўй бераётган ҳар қандай ўзгариш давр адабиётида бутун мураккаблиги билан акс этди. Прогрессив шоирлар ижодида халқнинг ночор турмуш тарзи, ижтимоий ҳаётда юз бераётган воқеалар, хон ва бекларнинг адолатсизликлари кенг қўламда тасвирланди, аёвсиз фош этилди. Адабиётда юксак инсоний ғоялар улуғланибгина қолмай, танқидий руҳ ҳам кучая бошлади. Абдурауф Фитрат «XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш» тадқиқотида қатор хулосалар берадики, бу хусусиятлар айнан XIX аср Хива адабий муҳити табиатида мос келади десак янглишмаймиз: «1. Бу давр адабиётига XVII асрнинг иккинчи ярмиларидан бошлаб ўғузчанинг, айниқса, Фузулийнинг кучли таъсири бор. 2. Бу даврда тарихий асарларга айрича аҳамият берилган. 3. Шеърда Яссавий мактаби бу даврда саройгача кўтарилди»². Санаб ўтилган хусусиятларга қўшимча қилиб айтмоқчимизки, Хива адабий муҳитида тазкирачилик ва таржимонликнинг ҳам ўзига хос мактаби шаклланди. Тазкирачиликнинг ўзбек адабиётида аввал учрамаган

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Т.II.Ч. I. –М.: Изд. Вост. лит. 1963. –С. 292.

² Қаранг: Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Илмий асарлар. –Т.: Маънавият, 2000. –Б. 61.

анъаналари пайдо бўлди. Жанрига қараб, яъни фақат ғазал жанрига мансуб асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақида маълумот берувчи «Мажмуа си шуарои пайрави Ферузшоҳий» ҳамда фақат мухаммаслардан иборат «Мухаммасоти мажмуат уш шуарои Ферузшоҳий» сингари тазкиралар яратилди¹. Айни пайтда таржимачилик санъатига алоҳида эътибор қаратилди. «Хоразм адабиёти ўзбек адабиётининг таркибий қисми сифатида умумий хусусиятларни акс эттирса-да, аммо шу билан бирга, анча ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб ҳам туради. Шундай ўзига хос белгилардан бири-бу ерда таржимачиликнинг кучли ривожланганидир»². Албатта, айна бу хусусиятлар тадқиқот объектимиз бўлган шоир Рожий Хоразмий ижодида ҳам кўзга ташланади. Хоразм адабий муҳитида Муҳаммад Аминхон, Саййид Муҳаммадхон ва Муҳаммад Раҳимхон Соний - Ферузнинг раҳнамолиги унга ижодий мадад бўлган, албатта. Шу тариқа, шоир, таржимон, хаттот сифатида танилиб, ўз ўрнига эга ижодкор сифатида камол топган.

Рожий Хоразмий XIX асрда Хоразм ҳукмдорларидан Оллоқулихон (1825-1843 ҳукмронлик йиллари), Раҳимқулихон (1843-1845), Муҳаммад Аминхон (1845-1855), Саййид Муҳаммадхон (1856-1863) ва Муҳаммад Раҳимхон Соний (1863-1910) хонлик қилган даврларда яшаган ва мазкур шоҳлардан кейинги учтаси билан адабий алоқада бўлган.

«Сарой адабиёти деганимиз, бизга уқтиришганидек, жуда маҳдуд ва ғариб мулкка ўхшамайди. Бу адабиётни ягона миллий адабиёт бағридан суғуриб олиб ўрганиш ҳам қийин, чамаси. Тарихнинг барча даврларидаги сарой адабиёти ва унинг намояндалари ижодини бир-икки мақола ё китобга сиғдириб ўргангулик эмас... Сарой муҳитига покиза ва холис ният билан сафар этайлик»³. Н.Жумахўжанинг Феруз ижоди муносабати билан айтган бу фикрлари шу адабий муҳит вакили Рожий Хоразмий ижодига ҳам тааллуқли, албатта.

¹ Қаранг: Маткаримова Саломат. Табибий-тазкиранавис. Филол. фанлари номз... дисс. автореф. Тошкент, 2007. –Б. 9.

² Комилов Н. Бу қадимий санъат. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. –Б. 22.

³ Жумахўжа Н. Феруз маданият ва санъат ҳомийси. –Т.: Фан, 1995. –Б. 7.

Ижодкорнинг давр адабий муҳитидаги ўрнини белгилашда шоирларнинг бир-бирларига тахмис боғлашлари муҳим аҳамият касб этади, чунки мухаммас боғлаш билан бир шоир иккинчи бир шоирнинг маҳоратини тан олади. Салафлари ижодига боғлаган тахмислари ёрдамида эса унинг издошлик анъаналарини ўрганиш имконияти пайдо бўлади. Рожий Хоразмийнинг 34та мухаммасидан учтаси «табъи худ», биттаси ўз ғазалига ва ўттизтаси Навоий, Фузулий, Ҳусайний ва замондошларидан Огаҳий, Комил, Зийрак, Амирий, Ҳозик, Шариф каби шоирлар ғазалларига боғланган. Ўз навбатида, замондош шоирлар ҳам унинг кўплаб ғазалларига тахмис боғлаганлар. Шу жиҳатдан, Огаҳийнинг Рожий қаламига мансуб «Кел, эй сарви равон, айлаб хиром оҳиста-оҳиста», «Лаъли ҳаёт афзосидур рухсори жонон устина», «Буки, санчибдур бошиға зеб учун дилдор гул», «Гулшанда зоҳир этсанг, эй гулузор қомат», «Жонфизо лаълиға элтар ул пари рухсора қанд», «Айламишму ул суманбар қаддиға гулгун либос», «Соқий, етушти ийд ўлубон рўзадин фароғ» деб бошланадиган ғазалларига тахмис боғлаши диққатга сазовор. Улардан бири шундай якунланади:

Келибдур то адамдин Огаҳий бу олами дунға,
 Бўлубдур мубтало дарду ғами беҳадди афзунға,
 Тарахҳум айлабон илгинг сунуб саҳбойи гулгунға,
 Кетур, соқий паёпай жоми май Рожийи маҳзунға,
 Ғами дафъин қилур шурби мудом оҳиста-оҳиста¹.

Комил Хоразмий шоирнинг «Ул санамким, кўзлариға шевадур жаллодлиғ», «Қуёш, қуёш, қуёшосо жамолин ул дилбар», «Эйки гулзори жаҳон ичра қилиб айши мудом» деб бошланадиган ғазалларига, Аҳмаджон Табибий «Хусраво, даҳр саботинг била маъмур ўлсун», «Букун ул дилрабо дилдорлиғ расмин аён айлаб» деб бошланадиган ғазалларига тахмис ва мусаддас боғлаган бўлса, Холис унинг тўртта, Мунший учта, Ожиз, Девоний иккитадан, Аваз ва Роғиб биттадан ғазалларига тахмис боғлаган. Замондоши Мунший шоирнинг «Гулшанда зоҳир этсанг, гулузор қомат» деб бошланадиган ғазалига шундай тахмис боғлаган:

Мунший киби иродат қил, Рожиё, истар эрсанг,

¹ Огаҳий. Асарлар. II жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. –Б. 202.

Сидқинг била итоат қил, Рожиё, истар эрсанг,
 Кўнглинг била инобат қил, Рожиё, истар эрсанг,
 Шаҳнинг дуосин одат қил, Рожиё, истар эрсанг,
 Топмоқ икки жаҳонда давлат била саодат¹.

Хива адабий муҳитининг ўша даврдаги манзараси Рожийнинг қасидаларида ҳам қисман акс этган:

Гулситонлар ичра фазли илм етиб мажмаъ тузуб,
 Ҳар бири бир илм фаннида такаллумрон эрур.
 Шеър эли гулзор табъи доғи гулдек очилиб,
 Шаҳ мадҳида ҳама ғарра қасоидхон эрур (81 а).

Яъни, илм аҳли жамулжам бўлиб суҳбат қуради, шеър аҳли «гулдек очилиб туради» бу тасвирлар саройда яратилган илмий ва адабий муҳит фаолияти ҳақида тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Гарчи, қасидада жанр талабига кўра, мадҳ этиш усули устунлик қилса-да, унда маълум маънода ҳақиқат ҳам ифодаланганини инкор этиб бўлмайди.

«Устина» радифли ғазал Рожийда ҳам Огаҳийда ҳам мавжуд. Огаҳий Рожийнинг шу радифли ғазалига мухаммас боғлаган.

Эҳсон сани қилғусидур мақбули табъи хосу ом,
 Сандин они кўргач бўлур банданг жаҳон аҳли тамом,
 Эмдики фаҳм эттинг муни, эй хисрави олий мақом,
 Эҳсон эт, аммо қилмағил миннатдин элни талхком,
 Бўлғайму базл оғу солиб берса киши нон устина².

Хайр-эҳсон инсонга хос эзгу хислат. Шундай хислатга эга ҳукмдор барчага - юқори табақага ҳам, оммага ҳам мақбул бўлади. Эй, олиймақом шоҳ, сен шуни яхши англагилки, сенинг бу ҳимматингни кўрган жаҳон аҳли лол қолади. Аммо ҳимматингни миннат қилсанг, гўёки берган нонингга заҳар кўшган кабисан.

Қасд этса жаллоди ажал гар ҳар кишининг жониға,
 Боқмас онинг юз ҳийлау минг рев ила достониға,
 Гар исми Аъзамни ўқуб кирса Али қалқониға,
 Ҳойил бўла олмоқ эмас мумкин ажал пайкониға,
 Довуд қилғон жавшанин кийса Сулаймон устина.

Ҳеч ким ажалдан қочиб қутулган эмас. Ҳар қанча ҳийла-найранг ишлатмасин, ҳеч ким ундан омон қолмайди. Дуолар ўқиб, Алининг

¹ Баёз №1132. –Б. 138^а.

² Огаҳий. Асарлар. II жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. –Б. 194.

калконида, Сулаймон кийган Довуднинг зирҳли совутидан паноҳ топомок истаса-да, булар ажал пайкониға тўсиқ бўлолмайдн. Ўлим ҳақ.

Йўқтур сабот ушбу жаҳон идбору икболиғаким,
Олданмағил оқил эсанг асбобу амволиғаким,
Берма раоё хайлини, зулм аҳли чанголиғаким,
Эй шах, иноят бирла боқ, афтодалар холиғаким,
Бўлмиш, оларнинг сан киби кўб кимса султон устина.

Бу жаҳон бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам абадий эмас. Агар оқил бўлсанг, дунё мол-дунёсига алданма. Эй шоҳ, халқни зулм аҳли, яъни, бир тўда амалдорлар чангалиға ташлаб қўймагинки, уларнинг ҳар бири ўзини халқнинг устидан ҳукмронлик қилувчи султонман деб ҳисоблайди. Бечора, ожизларға марҳамат назари билан боққин.

Назм ичрадур кашф Огаҳий таъбиға сирри ғайбким,
Йўқтур бу сўз таҳқиқида, албатта, шакку райбким,
Билгач они рашк илгидин юз чок айлаб жайбким,
Бўлса паришон хотири Рожийнинг эрмас айбким,
Жамъ ўлғуси ҳар дам онинг андуҳи даврон устина.

Назм ичра Огаҳийнинг талантиға сабаб ғайб сирларини кашф қилганлигида десам, бу сўзға шак-шубҳа йўқдир. Буни билгач, рашкдан ёқасини чок-чок айлаб, Рожий паришонхотир бўлса айб эмас. Унинг устиға ҳар дам ғаму аламлар ёпирилиб келади.

Мухаммасдаги «ғайбким», «райбким», «жайбким», «айбким» каби сўзлар бир-бириға шу қадар уйғун боғланганки, худди мухаммасни бир шоир яратгандек таассурот уйғонади. Огаҳийдек улкан сўз санъаткори шоирнинг етти ғазалиға мухаммас боғлаган экан, демак Рожийнинг ўз даврида қандай мавқега эга бўлганини англаш мушкул бўлмайди.

Комил Хоразмий эса шоирнинг ўзига хос «Қуёш, қуёш, қуёшосо жамолин ул дилбар» деб бошланадиган ғазалиға мухаммас боғлаган. Унинг охириги банди қуйидагича:

Ёниб, ёниб, ёнибон Комил ушбу сўзлардин,
Кўзунг, кўзунг, кўзунгни юм бу маст кўзлардин,
Тамаъ, тамаъ, тамаъ уз ул лола ранг юзлардин,
Уёл, уёл, уёл, эй Рожий ушбу сўзлардин,
Магар, магар, магар этмишсан ўзга ёва ҳунар¹.

¹ Комил. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. –Б. 224.

Феруз бир ғазалида XII асрдан –Анварию Хоконийлар давридан бошлаб ўз замонасидаги шоирларни санаб, Рожийнинг ҳам номини тилга олади:

Огахию Комилу Феруз, Холис, Чокарий,
Рожию Мирзою Акмал, Мунису Хокий, Ғулом¹.

Шу даврда яшаган яна бир шоир Илёс Мулла Муҳаммад Сўфи ҳам бир ғазалида Рожий номини зикр этади:

Нуктаи лаълингдин ўлмишлар тавахҳум кунжида
Огахию Комилу Рожий, Баёний мустадом².

Ўз даврининг етук шоири сифатида Рожий Хоразмий номи учта тазкирада зикр этилган. Булар: Лаффасийнинг «Хива шоирлари», «Хива шоир ва ёзувчиларининг таржимаи ҳоллари» ҳамда Пўлатжон Қайюмовнинг «Тазкираи Қайюмий» тазкирасидир. «Хива шоир ва ёзувчиларининг таржимаи ҳоллари» тазкирасида 51 нафар шоир ҳақида маълумот жамланган бўлиб, Рожий тўртинчи ўринда келган. Лаффасий Рожийга шундай баҳо беради:

«Рожийким, махдумзода эрур,
Анинг табъи шеъри озода эрур.
Хирад ичра топиб иззат-эътибор,
Китобатлиғ билан доим барқарор.
Қилиб анча китобат таржима,
Мусамман қилиб фикрига ҳама».

Рожийким Муҳаммад Юсуф махсум қози Хўжамберди ўғлидур. Ул ёшлик замонида Хива мадрасаларида илм таҳсил ҳосил қилиб, ўзининг ғайрати орқаси анчоқли маълумотли бўлиб, йигитлик ғурурига вобаста ва ширин мисол гулчеҳра маҳбубаларнинг мушкин зулфлариға кўнгил қушин пайваста қилиб, ўзиға Рожий тахаллус билан анча шеърлар машқин этиб, бир хили абётлар ёзади. Рожийнинг шеърлари зоҳиран ошиқона бўлса-да, асли маъний жиҳатдан бир дарёи уммон бўлиб, илм ғаввослари бир нуктасидин юзларча маъний ҳосил қилур эрдилар. Рожийнинг кўпчилик шеърлари ҳамди Аллоҳу таолоу наъти Расул ул оллоҳ бўлуб, аксари Хива уламо вузароларини

¹ Муҳаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. –Б.71.

² Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. –Б. 52.

танқид этиб, оларни ҳажвлар этур»¹. Шундан сўнг, Рожийнинг саройда кечган ғам-андухга тўла ҳаёти ҳақида ҳам қимматли маълумот берилади. «Аммо Рожий Муҳаммад Аминхон замонида илм таҳсилни хатми кутуб қилғондин кейин Муҳаммад Аминхон фармойиши билан «Тарихи равзат ус-сафо»ни форсий тилдан чиқариб, туркий тили билан либоси мулукона кийгузуб, андоғ зийнатлик қилиб олам аҳлига хуршиди рахшондек жилвагар этадур. Аммо Рожий Муҳаммад Аминхон замонидин кейин Саййид Муҳаммадхон ва Муҳаммад Раҳимхон Феруз замонларида форсий лисонлиғ ва арабий луғат китобларни ўзбек она тилига ўтказуб, олардин ҳеч бир вақт фориг осуда хотир бўлғон эрмас. Тамоми умрин хаттотлиғ билан машғуллик қилиб ўтказган. Шул сабабдин Рожий тамом вақт фалак золими жафокорнинг зулм ситамидин додланиб, ҳамиша дилгирлик билан паришони рўзгор бўлиб, умр кечирганлиги Рожийнинг абётларидан ҳам маълум бўладур. Рожий шундоғ хушхат, хушнависат бўладирки, онинг замонидаги ёзувчилари мусаллам ангуштларидин ҳайрат дандонлари бирлан тишлаб, Рожийга хат хусусида шогирд бўлмоғлиғни ўзлариға файз биладурлар. Рожий охириги умрида Хива хонлиғи амири вузароларидин анча додланиб, юз минг ҳасрат ва надоматлар билан золим фалакдин шиквалар қилиб, ушбу бевафо дунёдин воз кечиб, охират сафариға рахти эҳром боғлаб, беҳишт жовудониға бориб ором қилодур»².

Лаффасийнинг ўзи ҳам ижодкор бўлиб, якунида Рожий шаънига қуйидаги мисраларни битади:

Рожийким, устои хаттотдур,
Кўрибон фалакдин анча зулм Фарходдур.
Анинг ашъоридур Ширин мақол,
Ки йўқтур монанди ажаб бемисол.
Ки Рожийнинг асаридин бир ғазал,
Анинг ёзғум варақ узра бебадал,-
деб, унинг иккита ғазалини намуна сифатида келтиради.

¹ Лаффасий. Хива шоир ва ёзувчиларининг таржимаи ҳоллари.-Б.13. ЎзМУ доценти Улуғбек Долимовнинг шахсий архив материалларидан.

² Ўша манба –Б. 14-16.

«Тазкираи Қайюмий» муаллифи Рожийнинг хоразмлик экани, қозининг ўғли бўлганлиги боис исмига ҳурмат юзасидан махдум сифати қўшиб айтилишини, унинг отадан эрта етим қолиб, моддий муҳтожликда мадрасада ўқигани каби таржимаи ҳолига оид маълумотларни бериш билан бирга ижодига ҳам тўхталиб ўтади. Жумладан, шоир девони ҳажман кичик бўлсада, шеърларида амалдорларни танқид этадиган ўринлар ҳам борлигини таъкидлайди. Тазкирада Рожий ҳаётидаги муҳим бир факт ҳам баён этиладики, бевосита ўша давр сарой муҳити, шоирлар ўртасидаги муросасизлик ҳам бироз ойдинлашгандек бўлади: «Бу кишининг таржимаи ҳолидан шуни қолдириб ўтиб бўлмайдики, ўз фазлига ярашган¹ бир қилиғи шул бўлдики, шоир Комил Хоразмийнинг шаънига йўқ бўҳтонларни тақиб, Ферузнинг фармони ила бир ҳажв тўқиди. Ферузга мақбул бўлиш учун бор ижтиҳоди ила шериги ва замондоши бўлмиш Комилни ёмон сўқиб ҳажв этди. Феруз эса бутун аёни издиҳом Комилни ҳозир қилиб, ҳамманинг олдида Рожийнинг ўзига ўқитди. Шул виждонсизликни тарихда Муҳаммад Юсуф Рожий қабул этгани кечирарлиқ ҳол эмастур»², деб шоир устидан кескин ҳукм чиқаради. Лаффасий тўхталишни, китобхонга айтишни лозим кўрмаган Рожий шахсиятига оид бу ҳодисага Пўлатжон Қайюмий алоҳида аҳамият берадики, бунда тазкира тузувчининг холислиги намоён бўлган. Зеро, ижодкор шахсиятига ҳам, ижодига ҳам холисона ёндашиш ва баҳо бериш адабиётшуносликнинг асосий ва бирламчи талабларидандир.

Рожийда шундай мисралар бор:

Сўз камолидин Рожий огоҳ эрса тонг йўқким,
Бор аниси дамсози Огаҳий била Комил³ (36 б).

Комил ҳам ўз навбатида шунга ҳамоҳанг мисраларни битган:

Комил, нетонг, гар огаҳ эса сўз камолидин,
Доим аниси Рожий ила Огаҳий эрур⁴.

Ёки:

¹ мазмунан «ярашмаган» бўлиши керак - (М.Б.)

² Пўлатжон Домулло Қайюмов. Тазкираи Қайюмий, II дафтар, -Т: нашриётсиз, 1998. -Б. 412.

³ Рожий. Девон. 1271 инвентар рақам билан ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади. Ишимизда бошқа нусхаларига нисбатан мукаммалроқ бўлган мазкур нусхадан фойдаландик. Бундан кейин қавс ичида ушбу нусхадан олинган иқтибосларнинг варақ рақами кўрсатилади.

⁴ Комил. Девон. -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. -Б.127.

Буки Комил сўзини Рожий этар истехсон,
Онда не навъким асрор эди билмиш билдим ¹.

Комил сўзини Рожийгина тўғри тушунади, унинг ҳам қандай сири бўлса, мен биламан дея ёзган Рожий ҳамда Комил-икки дўст орасига қандай нифок тушдики, уларни душман қилди? Табиийки, бунинг субъектив сабаблари бўлган.

Уларнинг ўзаро дўстона муносабати ижодий жараёнда ҳам кўзга ташланади. Феруз форс адабиётидан бир асарни таржима қилишни Комилга топширади. Қандайдир сабаб билан Комил белгиланган муддатда таржимани якунлай олмайди. Шунда Рожий Комилга ёрдам беради, асар таржимаси якунланади. Аммо англашилмовчилик бўлиб, бу асар таржимони Рожий деб кўрсатилади. Комил меросини тадқиқ қилган М.Юнусов бу ҳолни изоҳлаб: «Комил таржима жараёнида баъзи масалалар ҳақида Рожий билан маслаҳатлашади. Асар тайёр бўлгач, хонга тақдим этади. Бироқ Рожий «Асарни Комил эмас, мен таржима қилдим» деган даъво билан чиқади. Хон эса, суриштирмай, нетмай, қилинган хизматнинг мукофоти сифатида Рожийга бир ҳужра бериб, кўп илтифотлар кўрсатади»² дейди-ю, аммо бу маълумотни қайси манбадан олганини ёзмайди. Ҳар ҳолда, бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Таржима воқеаси хусусида Комилнинг ўзи қандай фикрда бўлгани қуйидаги мисралардан англашилади:

Турки они Рожий қилмамиш эрди,
Лекин андак анга кўмак берди.
Чу бир устод этар бир ишни бунёд
Берур анга кўмак, неча устод³.

Демак, бу борада Комил Хоразмий Рожий унга кўмак берганини айта туриб, уни устоз қаторида улуғлаяпти.

Улар орасига шундай совуқчилик тушиб турган бир пайтда Матмурод девонбегининг фитнаси ҳам юз берадики, ўртадаги ришталар бутунлай узилади. Маълумки, Комил 1865 йили мирзабошилик лавозимида тайинланган ва унинг хон олдидаги мавқеи ҳам тобора ошиб бормоқда эди.

¹ Шу манба. –Б.127.

² Юнусов М. Комил Хоразмий. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1960. –Б. 52.

³ Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. –Б. 104.

Унинг доно маслаҳатлари ва санъатни нозик ҳис қиладиган қалби Муҳаммад Раҳимхон-Сонийни буткул мафтун этган эди. Кейинчалик, Комил Матмурод девонбеги ўрнида девонбегилик ҳам қилади. Матмурод девонбеги ҳақида академик В.В. Бартольд шундай деб ёзган: «Хивада ўша пайтда Матмурод девонбегининг европа услубидаги мебеллар билан жиҳозланган, европача кулайликларга эга бўлган бундай ойнаванд уй ҳали хонлик пойтахтида йўқ эди»¹. Шарқшунос олим Ф.И. Лобасевич ҳам Матмурод шахсиятига тўхталиб унга шундай баҳо берган: «Хон атрофидаги кишилар орасида биринчи ўринни девонбеги Матмурод эгаллар эди. /оят ғайратли, айёр, аммо таъмагир ва шафқатсиз бўлган бу киши, аслида, хонликни ўзи идора қилар эди. Халқ уни ёмон кўрар, ундан нафратланар, лекин шу билан бирга, ундан кўрқар эди. Матмурод золим, интиқом олувчи ва ёвуз киши эди. У халқдан, хонлик ва уруш учун деб, ўз фойдасига оғир солиқлар ва жарималар олиб турган»². Матмурод девонбеги Комилни обрўсизлантириш мақсадида хонга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Хон Рожийга Комилни ҳажв қилиб шеър ёзишни буюради ва уни катта издиҳомда Рожийнинг ўзига ўқиттиради. Бу воқеага Комил шундай муносабат билдирган:

Шаҳдин, Рожий сўзидин оғаҳ ўлғонлар дегай,
Зам қилоли яна уч мисра бу абёт устина.

Комил устига қилур ғамлар хужум ул навъким,
Лашкари Саййид Муҳаммадшоҳ Қўнғирот устина³.

Бу воқеани эшитганлар шу шеър устига яна уч мисра қўшсак соз бўларди, деб киноя қиладилар. Комил устига ғам бостириб келиши худди Саййид Муҳаммадхоннинг Қўнғирот устига қилган юришига ўхшайди, дейди шоир. Таажжубки, ўртага тушган совуқчилик ҳақида Рожий бирон ўринда бир оғиз сўз айтмаган.. Эҳтимол, уни Матмурод девонбеги оғиз очмасликка мажбур қилгандир, деган фикрни ўртага ташлайди Айёмий⁴. Гарчи, бу

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинение. Т. II. Ч. I. – М.: Изд. Вост. лит., 1963. – С. 413.

² Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1987. – Б. 171.

³ Комил. Девон. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 151.

⁴ Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 104.

масалага ўз муносабатини очик баён этмаган бўлса-да, тагдор, кинояли сўзлари сабаб, балки «Мухолиф» радибли ғазали шу муносабат билан ёзилган дея тахмин қилади:

Даврон ситаму, чарх жафо элга қиладур зулм,
 Мен бедилига бўлгали дилдор мухолиф.
 Бир ёри мувофик, санга Ҳақ айласа рўзи
 Бўлма анга ҳар ҳол ила зинҳор мухолиф (33 а).

«Нима учун бу мисраларда айтилаётган сўзларни Комилга нисбат бериш ёки ўз дўсти, ёри Комил ҳақида дейиш мумкин эмас. Ҳар ҳолда сир-сирлигича қолиб кетди. Аммо гап таржимани кимга нисбат беришдагина эмас, балки Рожий билан Комил ўртасидаги дўстлик ва ғоявий ҳамкорликка қатъиян барҳам бериш учун сарой реакцион доираларининг демократик кайфиятдаги оқимга қарши қаратилган сиёсий фитнаси ҳақида боради. Ҳолбуки, Комил ва Рожий ўз дунёқараши билан бир-бирига самимий дўст, ҳамкор бўлган. Бас, шундай экан, Комил ва Рожий ўртасида юқоридагидек шахсий шуҳрат учун низо чиқиши мумкин эмас эди»¹.

Бу ерда гап таржима муаллифлиги ҳақида боради. Шу воқеа сабаб Рожий обрў-эътиборидан ҳам, дўстидан ҳам айрилади ва шундан сўнг бизнингча, саройни ҳам тарк этади. Унинг «ҳасби ҳол» руҳидаги айрим ғазалларида армон тўла соғинч билан дўстлари даврасида ўтган кунлар ёдга олинади.

Матмурод девонбегининг кўнгли шу билан таскин топмайди, яна бир фитна уюштиради. Сибирь сурғунидан қайтиб келгач, Иброҳим Султон деган шоирни ҳам мажбурлаб, Комилни бадном этувчи ҳақоратомуз шеър ёздирди ва уни саройда ўқиттиради. Ана шундай найранглар билан девонбегилик мартабасини қайтариб олишга эришади.

Адабиётшунос Н.Жумахўжа эътироф этганидек, «... замоннинг илғор кишилари бўлган олим, шоир, санъат арбоблари девон, мирзо, оддий хат кўчирувчи сифатида сарой юмушларини бажарганлар. Лекин хизматларидан, обрў-эътиборидан қатъий назар, улар катта имтиёзларга эга бўлмаганлар»².

¹ Шу манба. -Б. 104.

² Н.Жумахўжа, И.Адилова. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдир. —Т.: Ўзбекистон, 1995. —Б.10.

Биз сарой адабий муҳитида ижод этган шоирлар тўғрисида гапирганимизда ижтимоий муҳитни асло диққат-эътиборимиздан четда қолдирмаслигимиз лозим.

Айёмий сарой адабиётидаги пайравчилик ҳақида фикр юритиб, у оригинал ва мустақил ижод қилишга тўсқинлик қилишини, сабаби, унинг тематикаси тор ва чекланганлигини қайд этиб ёзади: «Огаҳий бошчилик қилган прогрессив оқим вакиллари Комил, Рожий, Баёний, Авазлар гарчи сарой доирасида турсалар-да, сарой шоирлари ижодидан тубдан фарқ қиладиган ижодий маҳсулга эга эдилар»¹.

Демак, Хоразм адабий муҳити ва Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий ҳақидаги фикрларимизни мухтасар тарзда якунлар эканмиз, шуни алоҳида таъкидламоғимиз лозимки, у хаттот, таржимон, шоир сифатида ўз даврида муайян бир мавқега эришди. Юқорида таъкидлаганимиздек, Огаҳий, Комил, Табибий, Ожиз, Холис, Девоний, Мунший, Роғиб, Аваз каби шоирлар унинг кўплаб ғазалларига муҳаммас боғлаш орқали Рожийнинг юксак истеъдодини эътироф этдилар. Давр адабий муҳитида унинг ўз ўрни, овози ва нуфузи бор эдики, хоразмшоҳлар ва замондош ижодкорларни шоир шахси ва ижоди бефарқ қолдирмади.

1.2. Рожий Хоразмий ҳаёти ва адабий мероси

Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмийнинг туғилган йили ҳақида адабиётшунослар икки хил фикр билдирган. Адабиётшунос В.Мўминованинг тахминига кўра, Рожий Хоразмий 1825 йилда туғилиб, 1900 йилда вафот этган ва у Муқимий, Фурқат, Завқий, Нодим, Комил ва Аваз Ўтарлар қаторидаги шоир бўлган². Хоразм адабий муҳитининг билимдони Айёмий (Ю.Юсупов) эса «Хоразм шоирлари» монографиясида Рожийнинг 1880 йилда кўчирилган ва Хива тарих музейида сақланаётган девонидаги:

Рожий, ўтди йигитликда йигит деб умринг,
Қирқдин ошти ёшинг, эмди не даркор йигит³

¹ Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. –Б. 86.

² Мўминова В. Ўзбек демократик адабиётида лирика. –Т.: Фан, 1979. -Б. 81.

³ Рожий. Девон. Хива нухаси. Инвентар рақамсиз. -Б. 14.

деб якунланадиган «йигит» радибли ғазалнинг мактаъсидаги «қирқдин ошти ёшинг» жумласига таянган ҳолда, девон 1880 йилда тузилиб, шу вақтда шоирнинг ёши қирқдан ошган бўлса, у XIX асрнинг 30-йиллари охирида туғилган дея хулоса чиқаради.

Аммо бу фикр бироз мунозарали бўлгани боис, унга аниқлик киритишимизга тўғри келади. Аввало шуни эътибордан соқит қилмаслик керакки, шоир девонининг барча қўлёзма нусхалари у ҳаётлигида эмас, вафотидан кейин кўчирилган, тошбосма нусхалари эса Феруз Хивада литография очгандан сўнггина нашр қилинган. Шу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, гарчи Комил билан Рожий ўртасида айрим келишмовчиликлар бўлиб ўтган эсада, Рожийнинг девонини Комилнинг шахсан ўзи нашр қилдирган¹. Иккинчидан, Комил Хоразмий:

Комил, нетонг, гар огаҳ эса сўз камолидин,
Доим аниси Рожий ила Огаҳий эрур²-

деганига қараганда, улар жуда яқин дўст, тенгдош ҳам бўлган, эҳтимол. Рожий замонасининг машҳур хаттоти сифатида танилгани ҳам маълум. У Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асарини 1849 йили китобат қилган. Бу нусха ҳозирги кунда 7346 инвентар рақам билан Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ қўлёзмалар фондида сақланади. Айни шу факт ҳам унинг туғилган санасига ойдинлик киритишга ёрдам беради. Бундан ташқари, Рожий «Равзат ус-сафо» нинг IV ва V жилдларини Муҳаммад Амин Хоразмшоҳнинг буйруғи билан таржима қилганини асарнинг V жилдига ёзган дебодасида айтиб ўтган³. Муҳаммад Аминхон 1845-1855 йилларда ҳукмронлик қилгани маълум. Агар Айёмий домланинг фикрига қўшилсак, хон тахтга ўтирганда, бўлажак шоир 7-8 яшар бола, ҳукмронлигининг охириги йилларида эса 15-16 ёшли ўсмир бўлган ва шу ёшда «Равзат ус-сафо»дек улкан асар таржимасига қўл урган. Мантиқан бундай бўлиши мумкин эмас.

¹ Қаранг: Маҳмудова Раъно. Тошбосма асарлар ва уларнинг ўзбек адабиёти тарихидаги аҳамияти. (XIX аср охири-XX аср бошлари): Филол. фанлари номз... дисс. -Т, 1970. -Б. 83.

² Комил. Девон. -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. -Б.30

³ Қаранг: Равзат ус-сафо. V жилд. № 7416. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасида сақланади. 2 а бет.

Ана шуларни инобатга олиб ҳамда юқоридаги далилларга суянган ҳолда шоир 1825 йилда туғилган деган тўхтамга келдик.

Рожийнинг вафот этган йилини Айёмий номаълум деса¹, адабиётшунос В.Мўминова 1900 йил деб кўрсатади². Бу икки адабиётшунос олимнинг Рожий XIX асрнинг 30-йиллари охирида туғилиб, 1900 йилда вафот этган деган фикрлари кўпгина адабиётларда қайд этилган. Лекин Лаффасий «Хива шоирлари» тазкирасида «Рожийким, Муҳаммад Юсуф махдум кози Хўжамберди ўғли бўлиб, ул Хевада Муҳаммад Аминхон замонида онинг мажбурий фармойиши илан бир неча форсий ва арабий китобларни таржима этиб, онинг вузароларидан ҳам зулм кўруб, Хива хонлиғидин додланғон ҳолида тарих ҳижрий бир минг икки юз дағи саксон олтиланчи йили ҳасрат билан дунёдан ўтадур»³, деб ёзганларини инобатга оладиган бўлсак, у 1870 йилда вафот этган. Лаффасийнинг маълумоти асосли. Зеро, Лаффасий - тазкиранавис олим, у табиийки, аниқ маълумотларга суянган ҳолда, шоир вафот этган санани тўғри белгилаган. Рожийнинг «Илтижономаи Рожий» муножоти борки, бу борадаги қарашларга аниқлик киритишга ёрдам беради. Маълумки, муножот руҳидаги асарлар, асосан, умр поёнида ўтган кунлар сарҳисоб қилиниб, қилинган гуноҳлар, беҳуда ўтган ҳаёт учун Яратгандан афв сўраш руҳида яратилади. Муножотдаги:

Ман ғариб, эй Ибн Ҳожиб, дардима топмадим даво,
Келмишам даргоҳинга истаб мадад ҳайрон манам⁴, -
сатрларидан шоирнинг оғир, тузалмас бир дардга чалингани ҳам аён бўлади.

Асардаги 1869 йил санаси ҳам шоирнинг вафоти ҳақидаги Лаффасий фикрини тасдиқлайди. Бундан ташқари, агар у 1900 йилгача яшаганида, унинг ижодида албатта рус босқинчилиги натижасида Хивада юз берган талотўплар акс этмоғи лозим эди. Рожийдек пешқадам шоир бундай кескин ўзгаришларга табиийки, муносабат билдирган бўларди. Юқоридаги

¹ Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. -Б. 80.

² Мўминова В. Ўзбек демократик адабиётида лирика. –Т.: Фан, 1979. -Б.81.

³ Лаффасий. Хива шоирлари. Давлат адабиёт музейи фонди. Инвентар № 213. 1948. -Б. 17-18.

⁴ Илтижономаи Рожий. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинаси. Инвентар рақами № 6895/II. -Б. 20⁶.

далилларга асосланиб, шоир 1825-1870 йилларда яшаб ижод этган деган хулосага келдик.

Шоирнинг асл исми Муҳаммад Юсуф, отасининг оти Хўжамберди, Рожий - адабий тахаллуси, махдум ал-қози - отаси қози бўлгани учун ҳурмат юзасидан қўшиб айтилган сифат, тахаллусига қўшилган Хоразмий эса унинг нисбасидир. Муҳаммад Юсуф илк саводини оиласида чиқаради. Кейин Хивадаги мактаблардан бирида таълимни давом эттиради. Хўжамберди охунд Хива шаҳрининг қозиси бўлиб, замонасининг пешқадам, фозил, маърифатпарвар кишиларидан эди. Рожийга отасининг таъсири катта бўлган. Бироқ ўсмирлик чоғидаёқ отаси оламдан ўтади ва бўлажак шоир кўп қийинчиликлар кўриб мадрасада таҳсил олади. У мадрасада араб, форс тилларини мукаммал ўрганган. Унинг араб ва форс тилларидан қилган таржималари бунга далил. Рожий тез орада зукко шоир сифатида танилади, хуснихатда алоҳида маҳорати билан ном чиқаради ва Муҳаммад Аминхон назарига тушади. Унинг буйруғига биноан «Равзат ус-сафо» асарининг IV ва V жилдларини таржима қилади. Рожийнинг саройдаги ижодий фаолияти айниқса, Саййид Муҳаммадхон даврида ниҳоятда самарали бўлади. Бунининг шу шоҳга бағишлаб ёзган қасидаларидан ҳам англаш қийин эмас:

Мен ким эрдим хусрави соҳибқирон маддоҳидин,
Назму наср ичра каломим шуҳраи даврон эрур (81 а).

Шоир, хаттот, таржимон Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий қисқа-45 йил умр кўрган бўлсада, ўзидан салмоқли мерос қолдирган.

Рожий ижоди кўп асрлик анъаналарга бой Шарқ шеърининг негизида шаклланган, камолга етган. Бу баҳрамандлик унинг ижодини ташкил этган жанрларда ўз ифодасини топган. Ўзбек адабиётининг IV жилдига илова сифатида нашр этилган V жилдида Рожийнинг учта девони бор деб қайд этилган¹. Бу маълумот собиқ шўро даврида нашр этилган энциклопедияда ҳам ўз ифодасини топган². Аслида Рожийнинг учта эмас, битта девони бор. Қолганлари эса турли йилларда кўчирилган ва нашр этилган нусхалардир.

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. Тўрт жилдликка илова. V жилд. II китоб. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. –Б. 93-112.

² Ўзбек совет энциклопедияси. 9-том. –Т.: 1977. –Б. 308-309.

Улар орасида 1271 инвентар рақами билан ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасида сақланаётган нусхани энг мукаммал деб топдик ва ишимизга асос қилиб олдик. Уни Хивадаги Ичонқалъа қўриқхонасида сақланаётган инвентар рақамсиз девон (уни шартли равишда Хива нусхаси деб атадик) билан солиштириш натижасида айрим тафовутларни аниқладик. Масалан, «Эшигинда» радифли ғазал 1271 рақамли девонда 6 байт, 922// инвентар рақамли Ўз ФА ШИ фонди ва Хива нусхасида бу ғазал 7 байтдан иборат. Ортиқча байт қуйидагича:

Даҳр эли шахлиғидин ортук эрур юз йўли биллах,
Ит бўла олсам ўшул шўхи ситамкор эшигинда.

Шунга ўхшаш, яъни девонга кирмай қолган, ишда шоирнинг турли баёзлардан олинган ғазал ва мухаммасларидан ўрни билан фойдаланамиз.

Рожийнинг адабий мероси ҳозирча аниқлаганимиз 3500 мисра бўлиб, ғазал, мухаммас, мустазод, мураббаъ, мусаддас, қасида, ҳикмат ва муножотдан иборат. Бу мероснинг асосини ғазаллар ташкил этади. Шоир девонининг барча нусхаларида ғазаллар сони 120та деб кўрсатилган. Аммо биз Аваз девонидаги Рожий ғазалига боғланган мухаммасни ўрганганимизда бу ғазал шоир девонининг бирорта ҳам нусхасига кирмагани маълум бўлди. Мухаммасдан Рожийга тегишли мисраларни ажратиб олдик:

Алифдек рост қаддинг ҳасрати қаддимни ё қилмиш,
Хаёли оташин лаълингда ўт жонимда ёқилмиш.

Халос ўлғай нечук жону кўнгул ул турк шастидин,
Алар қасдимға қошу киприкидин ўку ё қилмиш.

Эмас нақшу нигор ул қотили хунхорни илкида,
Хино ранги била хуни шаҳиди ишқи ё қилмиш.

Бировким поймоли аҳли олам қилғоли онинг,
Жабинин хомаи тақдир нақши бўрё қилмиш.

Вале Рожий бўлуб шокир ғами беҳадду сониға,
Демак асру хатодур қилмамиш ул ишни ё қилмиш¹.

¹ Аваз. Девон. -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. -Б. 324.

Авазнинг Рожий ғазалига мухаммас боғлаши бежиз эмас. У Рожийни устоз деб билган, унинг ижодидан таъсирланган. «Аваз ва унинг адабий муҳити» монографиясида бу ҳақда шундай дейилган: «Прогрессив шоир Муҳаммад Юсуф Рожий Авазга Комил Хоразмий, Огаҳий каби улуғ сўз соҳибларининг илғор ғоялари билан қуролланишига йўл-йўриқлар кўрсатган. Буни Аваз кейинчалик ғазалларидан бирида айтиб ўтган эди»¹.

Биз Давлат адабиёт музейида сақланаётган 88 рақамли баёздан ҳам шоир девонига кирмаган бир ғазалини топдик. Шу тариқа, шоир ғазалларининг сони 122 та экани маълум бўлди. Лекин бу рақам ҳам унинг ғазаллари миқдорини тўлиқ ифодамайди, дейишга асос бўлолмайди.

Девондаги асарлар асосини ғазаллар ташкил этади. Улар шоирнинг ғазалнавислик анъаналарини пухта ўзлаштириш йўлидаги изланишларини кўрсатиш жиҳатидан эътиборли бўлса, айримлари бадиий ўзига хослигини исботлаши жиҳатдан аҳамиятлидир. Бу жиҳатдан Рожий девонидан ўрин олган «Пайдо» радифли ғазалга назар ташлайлик. Бу радиф билан ғазал ёзган шоирлар кўп бўлиб, Навоий ва Фузулийдан сўнг Огаҳий, Феруз ва уларга замондош шоирларнинг шу радифли ғазаллари қиёсланса, Олам ва Одам яратувчисининг салоҳиятини ҳар бир шоир ўзича таърифлашга интиланлиги англашилади.

Навоий:

Не сунъингдин ажаб юз минг жаҳон бўлмоқ яна пайдо,
Не мулкунгга ҳалал юз минг жаҳондек бўлса нопайдо².

Фузулий:

Зиҳи зотинг ниҳону ул ниҳондин мосуво пайдо,
Биҳори сунъингга амвож пайдо, қаҳр нопайдо³.

Огаҳий:

Зиҳи жонларға васлинг шавқидин айшу тараб пайдо,
Гаҳи дарду фироқинг хавфидин ранжу тааб пайдо⁴.

Феруз:

Зиҳи бордур зухурингга азал бирла абад пайдо,

Тафаккур айлабон Зотинг, қила олмас хирад пайдо¹.

¹ Қобулов Н., Мўминова В., Ҳаққулов И. Аваз ва унинг адабий муҳити. –Т.: Фан, 1987. –Б. 106.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Бадоеъ ул-васат. V жилд. –Т.: Фан, 1990. –Б. 8.

³ Фузулий. Асарлар. II жилдлик, I жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. –Б. 30.

⁴ Огаҳий. Асарлар VI жилдлик. I жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. –Б. 51.

Рожий:

Зиҳи кавнайн аро ҳар не бўлур сарви алан пайдо,
 Тамомин айладинг изҳори сунъ айларга сан пайдо (2 а).

Кўринадики, Рожий мумтоз адабиётда девонларни ҳамд билан бошлаш анъанасига риоя қилади.

Рожий мусамматлари ҳам ижодининг салмоқли қисмини ташкил этади. Шоир девонининг барча нусхаларида мухаммаслар сони 28 та. ЎзР ФА ШИ кўлёмалар фондида сақланаётган №1918, №7050 ва №7006 инвентар рақамли баёзларни кўздан кечириб, Рожий девонига кирмай қолган олти та мухаммасни аниқладик. Улардан учтаси Навоий, икkitаси Огаҳий ва биттаси Фузулий ғазалига боғланган. Шундай қилиб, шоирнинг жами мухаммаслари сони 34 та. Шу билан бирга, унинг девонига кирмаган ва ЎзР ФА ШИ кўлёмалар фондида 6895 инвентар рақам билан сақланаётган «Илтижономаи Рожий» асари шоирнинг ижодий мероси ҳақида тасаввуримиз янада тугалроқ бўлишига ёрдам беради. Биз Лаффасий ва Пўлатжон Қайюмий тазкираларининг Рожий ҳақидаги қисмида унинг Хива вазир ва амалдорлари қаттиқ ҳажв қилинган шеърлари ҳам бор деган қайдни учратган эдик. Давлат адабиёт музейи кўлёмалар фондида 377/III инвентар рақамли «Рожий мухаммаслари» деб номланган баёз ҳам сақланади. Унинг 237^б бетдан 240^а бетгача бўлган саҳифаларида Рожийнинг «Илтижономаи Рожий» асари бошланиши йўқ, чала ҳолда берилган. Рожий муножоти жанрига кўра мухаммас бўлганлиги учун баёз ҳам «Рожий мухаммаслари» деб аталган. Мажмуанинг 240^а бетида Рожийнинг форс тилидаги «табъи худ»и «Дастгир» радифли мухаммаси ва «Илтижономаи Рожий» асари оралиғида, бир саҳифада, 237^б бетда «Насихати ҳикмат» номли уламоларни, амалдорларни ҳажв қилиб ёзилган шеър берилган. Унда шоир номи қайд этилмаган бўлсада, яссавиёна ҳикматлар руҳида ёзилган бу шеър ҳақиқатан Рожийнинг шеъри. Унинг руҳи ва мазмуни ҳам тазкира муаллифлари айтган фикрни тасдиқлайди. Бундан ташқари, бу “ҳикмат” Рожий муножоти ва мухаммаси

¹ Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. -Б.91.

билан бир саҳифада жойлашгани ва баёзнинг ҳам Рожий номи билан аталиши шундай дейишга асос бўлади.

Бу такаллум айтур сўз айлагин баён,
Охири вақт нишони бўлубдур аён.
Дунёда фасойиш кўп бўлди ёмон,
Билмайман, яқинму охир уз-замон?-
дея бошланадиган ҳикматлари беихтиёр Аҳмад Яссавийнинг қуйидаги сатрларини ёдга солади:

Мулло, муфти бўлгонлар, ёлгон даъво қилгонлар,
Оқни қаро қилгонлар ул томуғга кирмишлар.
Қози, имом бўлгонлар, ноҳақ даъво қилгонлар,
Ҳимор янглиғ бўлубон, юк остида қолмишлар¹.
«Яссавий ҳикматларини ўқиганда киши гўзал ахлоқ ва яхши амал, юксак орзу муҳибига айланади, аста-секинлик билан бўлса-да, ўткинчи дунё даъволаридан йироқлашиб маъно ва моҳиятга юз буради»².

Зеро, Рожий ҳикматлари ҳам яссавиёна руҳда ёзилган. Аммо унинг ғояси, мазмун моҳияти XIX аср ўз даври нуқтаи назаридан ривожлантирилган:

Қози бўлгон пора ола бошлади,
Хайр ишни қўйуб, шаррни ушлади.
Дунё учун шариятни ташлади,
Билмайман, яқинму охир уз-замон?

Муллалар этмади илмиға амал,
Шариат ишини айламай жадал.
Феълимиз бузуб-ку айлади касал,
Билмайман, яқинму охир уз-замон?

«Ҳикмат илми-бир нуқтаи назарда тасаввуф илмидир. Шунинг учун X асрдан эътиборан диний-тасаввуфий мазмундаги шеърлар «Ҳикмат» деб аталган. Ва уни биринчи бўлиб Хожа Аҳмад Яссавий қўллаган»³.

Муфсихлар пул олиб, ривоят қилур,
Ноҳақ пулни олиб, халқни куйдирур.
Замоннинг ишлари мундоғ бўлубдур,
Билмайман, яқинму охир уз-замон.

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. –Б. 196.

² Иброҳим Ҳаққул. Тақдир ва тафаккур.-Т.: Шарқ, 2007. -29.

³ Иброҳим Ҳаққул . Ирфон ва идрок. –Т.: Маънавият, 1998. –Б. 148.

Шоир ҳикматларида даврдан озурда қалбнинг изтироблари акс этган. Улар инсонни «жон гавҳари»-иймонини тоза сақлаб қолишга даъват этади. Ана шу жиҳатлари билан унинг ҳикматлари Яссавий ҳикматларига яқинлашади. Ўзгу амаллар қилиб, абадий дунёга иймонни саломат олиб бориш-ҳар бир мусулмоннинг юксак орзуси. Рожий ҳикматлари шунчаки насихат эмас, унда *«хайр ишни қўйуб, шаррни ушлаган, пора олган қозилар»*, *«илмига амал қилмаган муллалар»*, *«пул олиб ривоят қиладиргон муфсихлар»* кескин танқид остига олинган. Инсонни руҳий покланишга, маънавий комилликка чорловчи бундай ҳикматлар бугунги кунда миллий ғояни такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Рожий Хоразмийни ҳар иккала тазкира муаллифи-Лаффасий ҳам, Пўлатжон Қайюмий ҳам моҳир таржимон сифатида тилга олган. Ҳақиқатан ҳам, Рожий Хоразмий форс ва араб тилини мукаммал даражада билган ва илми нужумга оид «Љубби лавойиқ ул-қамар фи-л ихтиёрот» (Ойнинг одамлар ҳаракатига доир қулай вақтини танлаш учун кўрсатмалар) деб номланган асарни форс тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Муаллифи-Аштархоний ҳукмдорлардан бўлган Саййид Субҳонқули Муҳаммад Баҳодирхон (ҳукмронлик йиллари-1091/1680-1114/1702). Мазкур асар илми нужумга оид «Равзат ул-мунажжим» («Мунажжимлар боғи»), «Кифоят ут-таълим» («Таълим учун кифоя китоб») сингари асарлар асосида форс тилида таълиф этилган. Муаллифнинг ўзи асар муқаддимасида таъкидлаганидек, у Али ибн Ҳусайн Воиз ал-Кошифий асарига тақлидан ёзилган. Асар муқаддима, икки боб ва хотимадан иборат. Унинг ушбу ўзбекча таржимаси 1272/1855-1856 йилларда Хива хони Саййид Муҳаммадхоннинг (1856-1865) вазири Муҳаммад Яъқуб илтимосига кўра амалга оширилган. 1856 йили асарни Рожийнинг ўзи кўчирган, ҳажми 42 варақ ва 1205 инвентар рақам билан қўлёзмалар фондида сақланади. Рожий Мирхонд таҳаллуси билан машҳур йирик тарихчи олим Муҳаммад ибн Ховандшоҳнинг (1433-1498) форс тилидаги дунёнинг яратилишидан то 1523 йилгача бўлган даврни камраб олган, умумий тарих типигаги 7 жилд ва хотимадан иборат «Равзат

ус-сафо» асарининг IV ва V жилдларини ҳам таржима қилган. Айни шу даврда Хоразмда таржимачилик ниҳоятда ривожланган эди. Бу қизгин ижодий жараён ҳақида Ж.Шарипов шундай маълумот беради: «XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилиш маркази Хоразм бўлди десак, хато қилмаган бўламиз. Хоразмда қисқа муддатда тарихга оид 28та фундаментал китоб, бадиий адабиётдан 23та, бундан ташқари, бир қанча илмий-фалсафий асарлар таржима қилинган, таржимонларнинг сони эса 280 кишидир»¹. Мунис бошлаган таржимонлик ишини Огаҳий, Рожий, Муҳаммад Назар ҳамда Комил Хоразмийлар ниҳоясига етказдилар. Мунис, Огаҳий ва Комилнинг таржимонлик маҳорати барчага маълум. Аммо Рожий билан Муҳаммад Назарнинг бу борадаги хизматлари кўпчиликка маълум эмас. Хоразм таржима мактабини махсус тадқиқ этган олим Н.Комилов шундай ёзади: «...Равзат ус-сафо»нинг таржимонлари Хоразмнинг истеъдодли шоирлари эдилар. Сабаби Мирхонднинг асари XV аср Ҳирот бадиий насри услубида серифода тил билан ёзилган, унда шеърий парчалар, ҳикоятлар ҳам бор. Шунинг учун бундай бадиий-тарихий асарларни оддий муллалар таржима қила олмас эдилар. Рожий ва Муҳаммад Назар ҳам шоир бўлганлар»². Рожий таржима қилган IV ва V жилдлар 7415 ва 7416 инвентар рақамлар билан ЎЗРФА ШИ кўлёзмалар фондида сақланади. Рожий асарнинг IV жилди таржимасига киришар экан, буни Муҳаммад Аминхон даврида Муҳаммад Яъқуб Меҳтар воситасида амалга оширганини кириш сўзида баён этган: «Бу фақир хоксор ва ҳақир Муҳаммад Юсуф ал-мулаққаб Рожий бин Хожамберди–юл-қози-юл-Хоразмий тўртинчи дафтар атроқ нафъи учун турк тилида таржима қилурни буюриб они итмомиға еткуруб, юз минг хавфу рижову ҳадсиз ваҳм ва илтижо била вазири соҳиб тадбири жанобиға жабҳосо бўлғоч, алҳамдулиллаҳ салтанат боргоҳидин мақбуллик башорати ва Муҳаммад тажҳиди била «Равзат ус-сафо»нинг тўртинчи дафтар

¹ Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. –Т.: Фан, 1965. –Б. 106.

² Комилов Н. Бу қадимий санъат. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. –Б. 22.

таржимасиға маъмурлик ишорати даст берди»¹. Дебочадан таржимоннинг таржима бошлашдан олдинги руҳий ҳолати, ҳаяжонлари сезилиб турибди. Бундай дебочалар ҳам шоир ҳаётининг баъзи саҳифаларини ёритишда муҳим манбадир. Шу билан бирга, Рожий таржима қилган «Равзат ус-сафо»нинг V жилдида тил тарихи ва диалектологияга оид қимматли маълумотлар мавжудлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Жумладан, унда айрим уруғларнинг келиб чиқиши ва номланиши қуйидагича изоҳланади: «...Аммо уйғур лақабининг сабаби улким, Ўғузхон дин ва миллат жиҳатидин атоси ва акробоси била мунозиат қилди. Онда баъзи кариндошлариким, онга муттафиқ бўлуб хизмат қилдилар, оларға уйғур лақаб қўйди ва уйғур «ёпишхўр» демак бўлурким, алар муованат қилиб, хизматдин айирмадилар. Мавлоно Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома» муқаддимасида келтурубдурким, уйғурнинг маъноси «ёпушмоқ» ва биров-бирова аҳд-паймон боғламоқдурур ва бу икки маъно бир-биридин йироқ эрмастур. ...Аммо Қонқали лақаби: Ўғузхон бир муҳорибада муҳолифларға зафар топиб, мол ғаниматни кўп олдилар. Лашкардин бир тоифа ғанойим кўтармоқдин ожиз келиб, тафаккур била бир аробаға босиб ғанойимни осонлик билан кўтарди. Ул сабабдин аларға қонқали лақаб қўйди. Ва мўғул халқи аробани қонқали дерлар. «Зафарнома» соҳиби ва бошқа муаррихлар ҳам бу сўзни шубҳадин холи эрмастур дебдурлар.

Аммо Қипчоқ лақаби: Ўғузхон бир сафарда Итбароқға бориб инҳизом топиб, икки руд аросиға тушди. Бир ҳомила хотунким, онинг эри урушда ўлуб эрди. Ул ерда ваъзи ҳомиланинг вақти бўлуб, бир ковак яғоч ичига кириб туғди ва ул маънидин Ўғузхон хабар топиб, «отаси менинг учун ўлуб, ўғли етим қолди» деб, тараххум юзидин ул ўғлонни ўзига ўғил атаб, Қипчоқ от қўйди. Қипчоқ «қабуқ» дин олинғандур ва қабуқ-ичи ковак яғочдур. Байт:

Кунун дашти Қипчоқро сарбасар,

Шуморанд аз насли он як писар.

Ва Ўғузхон ўн етти йилдан сўнг Итбароқға олиб келди.

¹ Мирхонд. Равзат ус-сафо. IV жилд. Инвентар 7415, 1 б-2 а бетлар.

Аммо Қорлуқ лақаби дерларким: Ўғузхон Ғур ва Ғуржистон вилоятидин ўз юртига қайтганда қиш бағоят совуқ ва қор ҳам кўп ёғиб эрди. Ўғузхон фармон эттиким, ҳеч кимса лашкар изидин қолмасун ва баъзи мутасаддиким қор кўплиги жиҳатидин кейин қолиб эрди. Ўғузхон аларни келтуруб «қорлуқ» қўйди, яъни «қор эгаси» демак бўлур»¹. «Равзат ус-сафо»нинг Рожий таржима қилган IV ва V жилдларини Мулла Холмурод девон Ибн Муҳаммад Юсуф Ғурланий 1902-1903 йиллари кўчирган. Асар 440 варак бўлиб, ҳажми 28,5х47. IV жилдда Аббосийлар билан замондош бўлган сулолалар тарихи, V жилдда Чингизхон авлодидан то Амир Темургача бўлган давр тарихи баён этилган.

XIX аср таржима тарихида таржимонлар асарга сўзбоши, дебеча ёки хотима ёзганлар, бунда исми шарифи, асарни нима учун таржима қилаётганини изоҳлаган, яна ўзлари ҳақида ҳам баъзи муҳим маълумотларни келтириб ўтганлар. Рожий ҳам асар дебочасида ўзининг оғир қисматида шикоят қилади: «Мен ҳақири бедастгир, яъни Муҳаммад Юсуф мулаққаб бил Рожий бин қози Хўжамберди Хоразмий бир афтода эрдимким, эътибор доирасидин хориж ва ижтиҳор мартабасидин соқит, олами ҳаводис хужумидин аҳволим хароб ва даврон навойиби вуфуридин ишим талваса ва изтироб...» да деб, меҳнат ва машаққат чекиб қалам сурганини ва агар хатоси бўлса, кечирришларини илтимос қилади². «Таржимонларнинг ўзлари ёзган сўзбошида араб, форс-тожик сўзлари ҳаддан ташқари кўп учрайди, бу сўзбошилар эски адабиётга хос кўтаринкилик, дабдабали услубда битилган бўлиб, «улуғ» зотлар, пир-устодларнинг номлари тилга олинади. Таржима ана шуларга бағишланади ёки ҳукмдорга мадҳ ёзилади... Бу каби ҳолни XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида ижод қилган Мунис, Огаҳий, Сайқалий, Хиромий, Баёний, Рожий, Сидқий Хондайлиқий, Алмаий ва бошқа таржимонларнинг асарларида ҳам учратамиз»³. Бу фикрнинг тасдиғи сифатида Рожийнинг Муҳаммад Аминхонга ёзган мадҳини кўздан кечирсак:

¹ Мирхонд. Равзат ус-сафо. V жилд. Инвентар рақами 7416, 6 а-б бет.

² Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. –Т.: Фан, 1965. –Б.211.

³ Ўша манба. –Б. 217.

«Муҳаммад Амин Хоразмшоҳ халладаллоху таоло мулкию султону ва алфози олий ал бил амин пайрави эҳсони инояти подшоҳона ва атифат бекаронасидин мен афтодаға сарафрозлиқ еткуруб, «Равзат ус-сафо» нинг бешланчи дафтариниким форсий алфоз била марқуму мастурдур...»¹ каби услуби оғир, тантанавор сўзлар қўлланган бу каби мадҳ усули ўша даврдаги деярли барча ижодкорларга хос эди. Огаҳий «Шоҳ ва гадо» асарига ёзган «Бу қисса таржимасининг боиси» номли дебочасида ҳам айнаи ҳолатни кузатиш мумкин. Сўзбошилар оғир услубда битилса-да, асосий матн таржимасининг услуби жуда содда ва тушунарли бўлган. Буни юқорида Рожий таржималари мисолида ҳам кўрдик.

Рожийнинг таржимонлик фаолияти алоҳида бир тадқиқот иши сифатида ўрганишга лойиқдир. «Равзат ус-сафо» Рожий ижодий меросининг салмоқли қисми сифатида шоирнинг форс тили билимдони эканидан ва таржимонлик иқтидоридан далолат беради.

«Хоразмда битилган қўлёзмалар» тавсифини тузган тарих фанлари номзоди Г.Машарипова ХІ асрда яшаган Сайф уз зафар Навбаҳорийнинг «Дурр ул-мажолис» («Мажлислар инжуси») номли форс тилида ёзилган диний-ахлоқий мазмундаги ҳикматлар тўпламидан иборат 33 бобли асарни ҳам каталогга киритган, унинг сюжети Одам Атодан Муҳаммад (с.а.в) гача бўлган пайғамбарлар ва бошқа руҳоний шахслар билан боғлиқ. Асарнинг ушбу изоҳли таржимаси Хива хони Саййид Муҳаммад Баҳодирхон (1272/1856-1282/1865) буйруғига биноан қилинган. Таржимон мулла Саидназарбек ибн Давлатназарбек матнни шарҳлаш учун машҳур мутасаввиф шоирлар Жалолиддин Румий, Саъдий, Сўфи Оллоёр ва Рожий шеърларидан фойдаланган², деб ёзади Г.Машарипова.

Биз ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган 6633/III инвентар рақамли «Дурр ул-мажолис» асари қўлёзмаси билан танишганимизда, бирор ўринда Рожий номи учрамади. Фондда бу асарнинг 15 та нусхаси мавжуд.

¹ Мирхонд. Равзат ус-сафо. V жилд. Инвентар 7416, 2 а бет.

² Машарипова Г. Хоразмда битилган қўлёзмалар. –Т: нашриётсиз, 1997. –Б. 28.

Ҳайдарбек Бобобеков ва Маҳмуд Ҳасаний томонидан нашрга тайёрланган «Дурр ул-мажолис» сўзбошисида: “Бу «Дурр ул -мажолис»нинг шарҳланган ва кенгайтирилган нусхаси бўлиб, таржимон шарҳда Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Сўфи Оллоёр, Росух ҳамда ўзининг шеърларидан фойдаланган»¹ дейилади ва «Собрание восточнўх рукописей» тўплами иқтибос сифатида кўрсатилади. СВР (Собрание восточнўх рукописей) тўпламининг “Суфизм” деб аталган бўлимини ҳам кўздан кечирдик ва ҳақиқатан Рожий номи қайд этилмаганига² ишонч ҳосил қилдик.

Рожий ўзининг бой адабий мероси, хусусан, ғазал ва мухаммаслари билан нафақат мазкур жанрлар тараққиётига ҳисса қўшди, балки XIX асрдаги халқона ва демократик адабиёт ривожини йўлида ҳам астойдил фаолият кўрсатдики, Огаҳий ва Комил Хоразмий унинг ижодини юксак баҳоладилар. Унинг ғазал ва мухаммаслари поэтик ўзига хослиги билан ажралиб туради. Рожий фақат лирикага эмас, Хоразм таржима мактаби тадрижиги ҳам салмоқли улуш қўшди. Демак, биринчи бобда ўртага қўйилган масалалар юзасидан қилган кузатишларимиз асосида чиқарган хулосаларимиз қуйидагилардир:

Шарқ адабиётида бир хил таҳаллус қўллаб ижод қилган шоирлар кўп бўлган. Аксарият ҳолларда уларнинг номи ва ижоди борасида ҳам чалкашликлар бўлгани маълум. Аммо Рожий таҳаллусли шоирлар бундан мустасно, яъни улар номи ва ижоди яхлит ва алоҳида ҳолда етиб келган.

Маълумки, муайян шарт-шароит ва сабабларга кўра, кўп асрлик тарих ва маданиятимизга оид баъзи тафсилотлар нотўғри талқин этилди, шунингдек, айрим ижодкорлар хусусан, XIX аср Хоразм адабиётининг кўпгина намояндалари «сарой шоири», «реакцион ижодкор» тамғалари билан шўро адабиётшунослиги эътиборидан четда қолиб келган. Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий шундай ижодкорлардан бири. XIX асрда яшаб ижод қилган кўплаб

¹ Қаранг: Сайф уз-зафар Навбаҳорий. Дурр ул-мажолис. –Т.: Ёзувчи. 1991. –Б. 4.

² Машарипова Г. Хоразмда битилган қўлёзмалар. –Т: нашриёти, 1997. –Б. 28.

истеъдод соҳиблари катори унинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳам ўрганилиши, тадқиқ этилиши лозим бўлган манбадир.

Рожий Хоразмда туғилган, шу заминда ижодкор сифатида камол топган. Навоий, Фузулий, Мунис, Огаҳий, Комил ижодидан баҳраманд шоир Хива адабий муҳитидаги ижодкорлар билан ўзаро яқин алоқада бўлган, улар ижодидан маънавий қувват олиб шаклланган. Унинг Комил Хоразмий билан адабий ва шахсий муносабатлари ҳам Хоразм адабий муҳитига доир тарихнинг муҳим саҳифаларини ёритишга ёрдам беради.

Огаҳийдек улкан сўз санъаткори унинг етти ғазалига, Комил Хоразмий уч ғазалига тахмис боғлаши, Комил, Табибий, Ожиз, Мунший, Девоний, Аваз, Роғиб каби замондош шоирлар ҳам унинг ижодига бефарқ бўлмагани Рожий Хоразмийнинг ўз даври адабий муҳитида нуфузи нечоғли юқори бўлганидан далолат беради.

Адабий муҳитдаги ўзаро ҳамоҳанглик, бу муҳитга хос ижодий фаоллик, турфа жанрларда асарлар яратиш, зуллисонайнлик ва бошқа хусусиятлар Рожий Хоразмий ижоди учун ҳам хосдир.

Асарларининг салмоғини аниқлаб, жанрлар таркибини ўрганиб чиқиш асносида шунга амин бўлдики, Рожий адабий меросининг кўлами, ҳажм ва йўналиш эътибори билан сермахсул ва серқирра ижодкордир.

Рожий Хоразмийнинг салмоқли таржимонлик фаолияти нафақат Хоразм таржимачилик мактаби шаклланишига, балки ўзбек адабиётининг ривожига ҳам қўшилган муносиб ҳиссадир.

II БОБ. Издошлик ва бадиий маҳорат

2.1. Шоир лирикасининг ғоявий йўналиши ва мавзу қамрови

Лирика шарқ халқлари адабиётининг асосини ташкил этади. Сўз санъатининг бор жозибасию гўзаллиги, сиру синоати айнан лирикада намоён бўлади. Лириканинг бошқа санъат турларидан устун туришини кўпгина адабиётшунослар эътироф этадилар. «Адабий турларнинг бири - лирикага мансуб асарларнинг сертаъсирлигини таъмин этадиган ва уни тавсифлайдиган энг муҳим хусусияти ижобий маънодаги субъективлигидир. Лирик асарда дунё ижодчининг ички дунёси орқалигина ўз ифодасини топади... Шунинг учун лирика шоирни ўқувчи билан сирдош қилиб қўяди. Сирдошлик эса ўта яқинликдир»¹.

Мумтоз адабиётимизда ғазал мудом етакчи жанр бўлиб келган. Бу жанр инсон туйғулари, айниқса, ишқ-муҳаббатни ифодалашга қулай имкониятлар яратди. Мумтоз адабиётимизнинг барча вакиллари каби Рожий Хоразмий ҳам бу жанрда сермахсул ижод қилиб, адабиётимиз хазинасини ўзига хос гўзал лирик асарлар билан бойитган. Табиийки, Рожий шарқ адабиёти дурдоналаридан маънавий озиқ олган, унинг ижоди ҳам анъаналар бағрида шаклланган, ривожланиб, камол топган. Алишер Навоий, Фузулий, Огаҳий, Комил каби устоз ва замондошлари каби у ҳам девон соҳиби. Унинг девонидаги ғазаллар ҳам анъанага кўра алифбо тартибида жойлашган бўлиб, бошқа лирик шеърлари ҳам шу тартиб кетма-кетлигида сақланган.

Адабиётшунос Ю.Юсупов таъкидлаганидек, «Рожий ижоди ўз тематик-ғоявий йўналиши билан Огаҳий, Комил ва Мирза каби мутараққий шоирлар шеъриятига жўр ва ҳамоҳангдир»².

Рожий ғазалларида шарқ шеъриятининг ўлмас инсоний ғоялари, эзгулик ва ёмонлик, маърифат ва жоҳиллик, олам ва одам каби мавзулар етакчилик қилади. Рожий лирикасининг мавзу мундарижаси ва ғоявий олами ранг-баранг. Ишқ-муҳаббат ғояси шоир ғазалларининг асосий мазмун моҳиятини ташкил этади. Шоир лирикасини шартли равишда қуйидагича таснифлаш мумкин: *1. Ошиқона ва орифона шеърияти. 2. Ҳамд, наът ва муножот*

¹ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи, 1980. –Б. 251.

² Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. –Б.81.

лирикаси. 3. Ахлоқий-маърифий руҳдаги шеърляти. 4.Рожий шеърлятидаги реалистик ифодалар.

Ишқ мавзуи Рожий ижодида ҳам асосий ўринни эгаллайди. Зеро, А.Ҳайитметов айтганидек, «Гарчи Шарқ поэзияси тарихида биз сатирик, фалсафий, автобиографик ғазалларни, табиат, май ҳақидаги ғазалларни учратсак ҳам, лекин ғазалнинг асосий специфик мавзуи ишқдир. Бунини фақат ғазал назариячиларининг фикригина эмас, балки шу нарсанинг неча юз йиллик тараққиёт тажрибаси ҳам кўрсатиб туради»¹. Рожий ижодида ҳам ишқ ва муҳаббат идеал даражага кўтарилган туйғу сифатида талқин этилган. Шоир маъшуқа, унинг муҳаббатю хусни жамоли ва лирик қаҳрамон-ошиқ аҳволидан сўз юритиб, улар орқали дунёвий ва илоҳий ғояларни илғари суради. Бу ғоялар шоир кўзлаган меҳр-вафо, инсонийлик, яхши ахлоқни ифодаласа, иккинчи томондан, илоҳий муҳаббат, ирфоний таҳайюл каби тушунчалар билан боғлиқ тасаввурларни қамраб олган.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, шоирнинг лирик қаҳрамони ошиқлик билан орифлик ўртасида қатъий бир чегара қўймайди. Шоирнинг лирик «мен»и илоҳ ва инсон куйчиси сифатида унинг кўплаб ғазалларида намоён бўлади. Ошиқона ва орифона лирикада Рожий мавзулар кўлами, ғоявий йўналиши ва бадиий тасвир борасида Алишер Навоий ва Ғолибийнинг мумтоз издоши. У ҳам салафлари қатори ишқ воситасида теран мушоҳадаларни ифодалайди. Шу маънода у мажозни ҳақиқатга восита деб билади.

Ишқ шундай бир улуг туйғуки, у инсонни фақат эзгулик ва олижаноблик сари етаклайди:

Бир пари шамъи руҳи ишқида мен ошуфтаҳол,
Тонг эмас, саргашталиқ мандин чу фонуси хаёл.

Демангиз нечун қурубдур пайкаринг фонусдек-
Ким, ҳарорат еткурур кўнглумға бир ўтлуғ жамол.

Ул париваш хирғаҳидин ҳардам айрулса не тонг,

¹ А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси. –Т.: ЎзР ФА нашриёти, 1961. –Б.56.

Урса фонуси хаёл атрофида парвона бол (36 б).

Парвона-ошиқ, риёзат аҳли тимсоли. Парвона доимо ўзини шамъга, ёруғликка ургани каби ошиқ ҳам ёрга мафтун, мудом унга интилади, чексиз хаёлларга банд бўлиб, ўзни унутади. Рожий «фонуси хаёл» образи билан тахайюлга ботган ёр ишқидаги саргашталикини ифодалаган. Ошиқ жисмининг фонус каби қуриганига сабаб ўтлуғ жамол ҳарорати, яъни ёр ишқида куйганидир. Ёр унинг идеали, жисм-жони ва вужуди, у шу идеалга талпинади. Навоийда ҳам айнан шу каби ғоя фонус ва парвона образи орқали ифодаланган. Табиийки, Рожий улугъ шоир анъанасини давом эттиради. Чунончи, Навоий ёзади:

Сен шамъ вале гардун фонуси хаёл эрди,
Урғанда малак хайли тегрангда саросар чарх.

Ёки:

Шамъингга лаган бўлғач афлок малойикдин,
Парвоналар урдилар тегрангда мукаррар чарх¹.

Фонуснинг ўз маъносидан ташқари, мажозан осмон маъноси ҳам бор. Агар инсон кўнгли осмондек беғубор бўлсагина у ишққа муяссар бўлади. Осмон қуёш нурларини шуълалантиргани каби муҳаббат ҳам инсон қалбини ёритади, нурафшон қилади:

Бўлмайин фонусдек холи ичинг ағёрдин,
Мумкин эрмас хотирингга ишқ ўтидин иштиғол.

Кўрсангиз фонус аъзосин қилинг андин қиёс,
Ишқ ўти кўнглига тушкан кимсага бордур бу ҳол.

Эйки бир ой зори сен меҳрин ёшур кўнглинг аро,
Шамъи анворини фонус айлагандек иштиол.

Навоий «Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била» деб бошланадиган ғазалида гул ишқида нола қилаётган булбул билан «индамас»дан, сассиз шамга интилаётган парвона тимсолини тазод сифатида қўллайди. «Тасаввур қилинг: шамъ, унинг атрофида эса алангага қараб талпинаётган митти парвона. У ўтга шундай ихлос, шиддат билан интиладики, оловга қўшилиб ёниб кетгунча тинчимайди. Бироқ парвона шунчалик ошиқлиги, дардининг

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. II жилд. Наводир ун ниҳоя. –Т.: Фан, 1987. -Б.96.

зўрлигига карамай, оҳу нола чекмайди, балки жимжит ўтга томон талпинаверади. «Ул ўт», яъни илоҳий ишқ алангаси фақат парвонани эмас, шамънинг ўзини-да, муми ва ёғи билан қўшиб қовуради, эритиб куйдиради. Шамънинг шуъласи-илоҳий ишқ, муми ва ёғи-дунё, инсон вужуди, парвона - ошиқ инсон тимсолларидир. Парвона фано тимсоли, яъни ёмон сифатлардан кутулиш ва маҳмуда (яхши) сифатларга эга бўлиш, хирсу ҳавасни тарк этиш йўли» дир¹.

Ишқ ичра комиллик касб этишни истаган шоир-лирик қаҳрамон хотирида муҳаббат шамъини ёқмоқлик истайди. Яна фонус образи билан бу мавзу давом этади. Муҳаббат шамъи эса ҳаракатда, куриган хотир-фонусни у уйғотади, унга нур бағишлайди:

Хотиринг фонусида ёққил муҳаббат шамъини,
Рожие, истар эсанг ишқ ичра топмоқлик камол (36 б).

Мазкур ғазалда шоир Навоий даҳосидан илҳомланиб, ҳам илоҳий, ҳам реал ишқни ифода этган. «Демангиз нечун қурубдур пайкаринг фонусдек, Ким ҳарорат еткурур кўнглумга бир ўтлуғ жамол» байтларида ҳусни таълил санъати қўлланган. «Жисминг нега фонусдек қуриди,-деб ошиқдан сўраганларида, у кўнглумга бир ўтлуғ жамол ҳарорат етказиб турибди»,- дея чиройли сабаб кўрсатади. Бу ғазалда ташбеҳ ва ташҳис санъати ҳам омукта қўлланган. Шоир «шамъ» радифли иккинчи бир ошиқона ғазалида бу борадаги фикрларини янада ривожлантиради.

Бу кеча базмида равшан қилмиш ул жонона шамъ,
Етти охир васлига ҳажр ичра ёна-ёна шамъ.

Ёш тўкуб жўлидамў ҳар кеча тортар ўтлуғ оҳ,
Кўйи бир ой ишқида мендекдурур девона шамъ.

Шоир шамъ тимсолини такрорланмас, ўзига хос тарзда тасвирлаган. Гўзал ёр ишқида ошиқ кўзёш тўқмоқда, бу ёш унинг паришон сочларига оқиб тушмоқда. Шамъ худди ошиқ каби ҳар кеча ўтли оҳ тортади. Шоир шамънинг эришини ошиқ кўз ёшларига, ундан ҳосил бўлган манзарани Мажнун каби девона ошиқнинг паришон сочларига қиёслапти. Сочнинг

¹ Комилов Н. Эрур кўнгилда сафо ишқ тоза доғи била // Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. –Т: Камалак, 1991.-Б.119.

кора ранги эса қоронғи тунга ишора. Шу билан бирга мазкур байтда шоир шамъ образини «лирик мен»га ҳам қиёс қилади.

Ўзни парвона нечук шамъ ўтиға кул қилмасун,
Очса ҳар маҳфилда рухсорин кезиб мастона шамъ.

Ҳар кишига хусн бир мазҳарда бўлмиш жилвагар,
Қумри истар сарв, булбул гул, севар парвона шамъ.

Шамъи васлин тутғил, эй парвона, бу тун муғтанам,
Ким бу маҳфилда на сен қолгунгдурур фарзона шамъ (30 а).

Шамъ аслида мумтоз адабиётда анъанага кўра маъшуқа тимсоли бўлиб келади. Аммо Рожий бу ғазалда уни ҳам ошиқ, ҳам маъшуқа образи сифатида тасвирлаган. Яъни шамъ Ёр хусни тимсоли бўлиш билан бирга, ошиқ қалбининг отабини ҳам ифодалайди. «Шамъ ва парвона-тасаввуф шеърлятида энг кўп ишланган тимсоллардан. Бунда шамъ-илоҳий ишқ, парвона-фано тимсоли бўлиб келади»¹. Мазкур байтларда тасаввуфнинг тажаллий назарияси ифодаланган. Унга кўра, илоҳ ҳар бир яратикда жилва қилади. Шундай экан, парвона нега ўзини шамъга урмасин, ахир Ёр унга ўз жамолини жилвалантириб турган бўлса!

Шоирнинг бу туркум ғазалларида «маҳбуб», «шамъ», «парвона», «ўт», «соч» каби ташбеҳлар воситасида ошиқлик ҳолатлари, изтироблари ва кечинмалари ифодаланган.

Шоир ижодида «қанд» радифли ошиқона ғазал мавжуд. Оригинал ташбеҳ қўлланган бу ғазалда қанд образи ўзига хос ифодаланган:

Жонфизо лаълиға элтар ул пари рухсора қанд,
Бергудекдур жон улусга эмди бора-бора қанд.

Гўйе тарки адаб қилмишдур ул лаб оллида,
Элдин элга сотилиб бўлмишдурур оввора қанд.

Қилғонидин ўзни ташбеҳ ул дилоромимға ким,
Бўладур ҳар ерда мажмаъ бўлса пора-пора қанд (14 а).

Жонона қандни лабига тегизгани учун у ширин, эл ҳам уни ширинлиги учун севади. Маъшуқа қандни жонбахш этувчи лабига олгани боис, халқ ҳам

¹ Комилов Н. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. –Т.: Ёзувчи, 1996. –Б. 251.

бора-бора қандни жон бағишловчи деб билиб, маъшуканинг лабини унутдилар. Ул гўзал лаб олдида одобсизлик қилиб, ўзини ундан ширин ҳисоблагани ва ул дилоромга ўхшагани учун энди қаерда халқ тўпланса, қанд қўлма-қўл сотилиб овора бўлади, майдаланади. Қанд – бу ўринда ҳам ширинлик, ҳам маъшуқа лаби маъносида келмоқда. Бу сўз элга жон бағишлайди ва қувват ато этади. Шоир бу байтларда маъшуқа лаби билан қандни бир-бирига зид қўйиб, тазод ва ҳусни таълил санъатини қўллаган. Асосий мақсад эса маъшуқа лабининг ширинлигини васф этишдир.

Рожийнинг ошиқона лирикасида, асосан, учлик-ошиқ, маъшуқа ва рақиб образи акс этган. Шубҳасизки, ошиқ ва маъшуқа образи ғазалда мудом асосий ўрин эгаллайди. Ағёр образи ҳам шоир ижодида кўп учрайдиган, ошиқ ва маъшуқа билан ёнма-ён келадиган қадимий образлардан. Аслида, у номаълум, шахси ноаниқ образ, аммо унинг ҳаракати ва қиладиган амали маълум. Бинобарин, шоир ағёрни фош қила туриб, замона дасти, золимлар кирдикоридан ҳам шикоят этади:

Ул санамким айш уйин обод этар ағёр ила,
Не ғам бўлсам харобу зор мен беҳонумон...

Умуман, шоирнинг ошиқона ғазалларини икки маънода тушуниш мумкин. Биринчидан, Маҳбубанинг ағёр (рақиб) билан ошно бўлиб, ошиқни азобда қолдириши; иккинчиси, инсон руҳи билан Мутлақ рух ўртасида моддий оламнинг мавжудлиги. Аммо, икки ҳолатда ҳам ағёр (моддий олам) ошиқ (инсон) ишқ (Мутлоқ руҳни англашга бўлган иштиёқ) ини кучайтирувчи омил сифатида намоён бўлади. Кейинги байтларда шоир ташбех, талмех санъатини қўллаб, янада таъсирчан тасвир яратади:

Эй Масиҳим, ҳажр аро етдим ўларга, раҳм этиб,
Не бўлур бошим уза сарви қадинг қилсанг равон (40 б).

Тарихий ёки афсонавий шахсларнинг номини қўллаш (талмех санъати) усули Рожий ижодида тез-тез учраб туради. Жумладан, мазкур байтдаги Масиҳ Исо пайғамбарни эмас, балки маҳбубани англатади. Бунда Исонинг нафаси ўткирлиги, беморларга шифо бағишлагани ва хатто ўликларни тирилтиргани афсонасига ишора қилинади. Маъшуқа ҳам ошиққа жон

бағишловчи деб таърифланган. Яъни, айрилиқдан ўлим тўшагида ётган ошиқ ёрини ҳазрати Исодек юксак кўриб, ундан раҳм қилишини сўрайди. Ғазалда мажозий ишқни тасвирлаш орқали ҳақиқатга – Илоҳга эришиш мақсади кўзда тутилган. Рожий ғазалларида рақиб маълум бир маъно-моҳиятга эга бўлган, ошиқ ва маъшуқа образини тўлдирадиган, кўпинча маъшуқа билан параллел келадиган образдир. Агар мажоз тасвиридан дунё кўзда тутилса, у ағёр (ғайр, бегона) ёки рақиб тимсоли ҳамдир. «...Дунё мутлақ рух билан инсон орасида, яъни қалб билан «у» орасида ғайр, бегона бир тўсиқ, ўзгалиқдир. Шу каби ошиқ билан маъшуқа орасида парда бўлиб турган жисм, бадан ва унинг эҳтиёжлари ҳам ўзгадир. Шарқ шоирлари асарларида учрайдиган Рақиб-севишганларни ажратиб турувчи шахс шу хусусиятларни ўзида жамлаган образ бўлиб гавдаланади ¹. Шарқ адабиётида анъана тусини олган бу образ Навоий ижодида янада ёрқин акс этган:

Тушта кўрдум ёрни хандон рақибни ўтруда,
Рашкдин ҳар лаҳза тиш қирчилдатурмен уйқуда².

Рожийда ағёр образи Навоийдаги умумлашган образ даражасига кўтарилмаган бўлса-да, ўзига хос тарзда ифодаланган:

Жамолинг васлидин рози эдим ҳарчанд эсам маҳрум,
Ҳарими васлингга бўлмас эса ағёр ҳам маҳрам (37 б).

Шоирнинг баъзи ошиқона ғазалларида даврдан шикоят оҳанглари ёрдан айрилиқ дардлари билан қўшилиб кетади. Бутун ғазал давомида бир нафас ҳам «ғами озордин фориғ бўла олмаган» лирик қаҳрамон ғазалнинг мақтаёсида «умид мурғи парвозин баланд» бўлишига ишонади. Рожий ғазалларидаги шикоят мавзуси ўрни билан алоҳида таҳлил қилинади. Айни чоғда эса маъшуканинг ошиққа етказган жабру жафоси тасвирланган, фақат ёр ишқидан шикоят оҳангидаги ғазалларга тўхталиб ўтамиз. Айрилиқ ошиқ учун оловда ёниш билан баробар. Аммо, лирик қаҳрамон умид билан яшайди, айрилиқ ва ҳижрон охир-оқибат висолга олиб боради:

Рожие, қилғил умидинг мурғи парвозин баланд,
Муждае гар истасанг ул сарви гулрухсордин (41 б).

¹ Комилов Н. Тимсоллар тимсоли // Алишер Навоий Ғазаллар. Шарҳлар. –Т.: Камалак, 1991. –Б. 103.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Наводир ун-ниҳоя. II жилд. –Т.: Фан, 1987. –Б.18.

Ошиқ ноласидан пайдо бўлган нома-хатни маҳбубага етказишни сабодан сўрайди. Шоирнинг қуйидаги ғазали ҳам диққатга сазовор:

Ошиқ эрсанг чек бало боринг дилу жонинг била
Солма ғавғо олам ичра оҳу афғонинг била.

Ишқ йўлида йўлуқса олида минг кўҳи ғам,
Юз аюрма истар эрсанг васл жононинг била...
Жонон-маъшуқа васлига етмоқ учун ошиқ минг кўҳи ғамни босиб ўтмоғи керак, шундагина мурод ҳосил бўлади. Шу тариқа, ошиқ образи сабр-бардошга даъват этилади. У маъшуқа учун жон нисор этиши шарт. Зеро, талаб водийсига кўркмасдан кирган ошиққина ўз мақсадига эришади:

Рожийё, ошиқ эрсанг, кир талаб водийсига,
Топғасен мақсуд дуррин, ғўта ургонинг била (47 б).

Бунда ошиқнинг изтироблари, шодлигу умиди ифодаланган. Аммо юзаки караганда, дунёвий мазмундаги ушбу байтларда барибир ботинан сўфиёна маъно ҳам кўзда тутилган. Масалан, «талаб водийси» Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» ва Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асарларида тариқатдаги етти водийнинг биринчиси деб айтилади.

Баъзан лирик қаҳрамон маъшуқага биров танбех беришга ҳам ўзида журъат топади:

Ғаррайи ҳусн ўлма, эй гул, охирин андиша қил,
Ҳар баҳор ўлса муқаррардур сўнгидин ҳам хазон (40 б).

Яъни, ёшлик, гўзаллик ҳам баҳор каби. Ҳар баҳордан сўнг хазон келгани каби гўзалликнинг ҳам охири-кузи бор. Шу боис ошиқ маъшукани ўткинчи хуснингга кўп бино қўйма, кейинини ҳам ўйла дея огоҳлантиради. Айнан шу ғоя, шу руҳ шоирнинг «Анга» радифли ғазалида давом эттирилади:

Ҳусн даврони ғаниматдур, нигоро, раҳм қил,
Ҳар баҳор ўлса хазон осеби бордур бот анга (4 а).

Умрнинг, гўзалликнинг, ёшликнинг боқий эмаслиги ҳақидаги бу ғоя ошиқнинг ҳижрон дарди ва изтироблари билан уйғунлашиб кетади. Шоир ижодида ишқнинг айрилиқ тимсолини ифодаловчи сўз ва бирикмалар бот-бот такрорланиб келади:

Ҳажр зиндони, водийи ҳижрон, ғам зиндони, ҳижрон қудуғи каби тушунчалар тасаввуфий мазмундан ташқари реал маъно, жумладан, айрилиқда қолган ошиқ қалбининг изтиробларини ҳам ифодалайди.

Шоирнинг ошиқона лирикасида ошиқ ёрига қуйидагича мурожаат этади: *эй Масиҳим, эй гулрух, эй қарокўз, эй хўблар шоҳи, эй гулузор, эй дилдор, маҳвашо, эй Масиҳ дамим, эй сарви равон, эй сарви гулбадан, эй жонофати, эй пари, нигоро, дилистоно, эй гул, эй гайрати ҳур ва бошқалар. Бошқа бирор шахс ва табиат ҳодисаларига нисбатан эса эй хожа, эй соқий, эй фақир, эй шах, дўстлар, эй сабо, эй пайки сабо ва ғ.к.* булар шеър бадииятини сайқаллаштиришга хизмат қилувчи воситалардир.

Мумтоз адабиётимизда анъана тусини олган ошиқ образи ҳамиша хокисор, фақир ва маъшуқа учун ҳамма нарсага тайёр инсон сифатида гавдаланади. Шунинг учун ҳам шоир бир ғазалида:

Эрур Рожий ул навъ ишқ ичра комил
Ки, осон анго дарду ғам мушкilotи (48 б),-
дейдики, бу-ишқда комилликка эришган лирик қаҳрамоннинг ўз-ўзига ишончи ва эътиқодини англатади.

Демак, Рожийнинг ошиқона ғазаллари шакл ва мазмун жиҳатидан ранг-барангдир. Улар анъанавий руҳда яратилган бўлса-да, Рожий қаламигагина мансуб бетакрор мазмун ва ифода воситалари ғазалларнинг ўзига хослигини таъминлаган. Уларда қўлланган айрим қофия ва радифлар, бадий санъатлар шоир услубига хос изланишлар натижасидир. Рожийнинг ошиқона ғазалларида маъшуқа образи идеал даражага кўтарилган. Шу боис у баъзан Аллоҳ тимсолида зуҳур этиб, сўфиёна ғояларга йўғрилган ҳолда ифодаланади. Аммо маъшуқа Рожий тасвирида биринчи ўринда гўзал инсон образини акс эттиради.

Шоир ижодида ошиқона лирика билан бир қаторда *орифона* шеърят муҳим ўрин тутаяди. Орифона лирика ҳақида М.Шайхзода шундай фикр билдирган: «...Орифона ғазалларнинг мазмуни вужуд бирлиги (тангри) бўлиб, тасаввуфнинг маънавий таянчини ташкил этади. Ваҳдати вужуд (ёки вужуд ваҳдати) бутун ғазалиётга тафсилот, суратлар, деталлар бахш этади.

Бу хил ғазалларнинг образлари ҳам, йўналиши ҳам бошқа оқимлардан тамомила айрилади. Обид ва маъбуд, қосид ва мақсуд, нозир ва манзур, холиқ ва махлуқ, маст ва махмур, шоҳ ва дастур, фоний ва боқий, одам ва олам, Мусо ва Фиръавн, зоҳир ва ботин, зарра ва офтоб ва ҳоказолар орифона лирикани чуқур озиқлантириб туради»¹.

Юқорида кўрганимиздек, Рожий Хоразмийнинг ишқий ғазалларида ҳам гоҳ мажоз йўли билан, гоҳ бевосита Ҳаққа ошиқликни англатиш йўли билан илоҳий ишқни куйлаш мавжуд. Чунончи, Рожий *маломат, талаб водийси, жунун водийси, жодайи фақр, мулки ҳақиқат роҳи, нафс оти, сулук, мақом, ражсо, ғайб илми, дайри фано, мураққа, хирқа, маъни аҳли, файз, ориф, шайх, зоҳид, сўфи, хонақоҳ, харобот аҳли, бодайи жоми аласт, май, майхона, майпараст, қаллош, соқий, Суманот, муришд, кулоҳ, қадах, лояқил, саршор, соғар, аёқчи, муз, пири мугон, бут, бутхона, куфр, зулф, зуннор, барқи истиғно* каби тимсоллардан фойдаланиб, қатор орифона ғазаллар ва байтлар яратган.

«Дунёни мукаммал идрок этиш, Зотни сифатда, моҳиятни ҳодисада кўра олиш, ўзликни англаш, Ҳаққа-моҳиятга етишиш учун ҳаракат, нафсни енгиш каби масалалар ва энг муҳими, шу сифатларни ўзида жамлаган комил инсон ва комиллик ҳақидаги қарашлар орифона ғазалларнинг бош ғояси ва асосий мазмунини ташкил этади»².

Гарчи Рожийнинг сўфиёна сатрлари зимнида Яссавий ғояларига ҳамоҳанглик ва соф тасаввуфона тимсоллар мавжуд бўлса-да, у ўзини бирор-бир тариқатга мансуб деб ҳисобламаган. «Тасаввуф ўзини англаш ва шу орқали Аллоҳни севиб таниш ва билиш илми ҳисобланади. Ўз-ўзини англаш, ўз нуқсонларини, айбу қусурини англаш демакдир. Шундай экан, тасаввуфни инсоннинг ўз вужуди, нафсига қарши исёни, ўз-ўзидан қоникмаслик

¹ Мақсуд Шайхзода. Асарлар. Олти жилдлик. IV жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. –Б. 361-362.

² Муллаҳўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги. Филол.фанлари номз... дисс.автореф.-Т, 2005. –Б.4 -5.

норозилиги сифатида талқин этиш ўринлидир»¹. Бу таълимот ўз сиру синоатини сўзга кўчириб, чуқур фалсафий ғояларни эл орасига ёйди. Тасаввуф, бир сўз билан айтганда, комил инсонни тарбиялайдиган маърифат булоғидир. Илмий ва ирфоний билимларни чуқур билган шоир Олам ва Одам фалсафасини англашда бу таълимотга суянди ва ундан рухий қувват олди. «Ориф-билувчи, воқиф, ошино, танувчи, ирфон ва маърифат соҳиби. Тасаввуфда Аллоҳ таолонинг зотини, сифатларини, исмларини ва феълларини мушоҳада этувчи»²дир.

Рожийнинг орифона ғазалларида нафсни енгиш, қаноатли бўлиш, ахлоқни поклаш, қалбни, руҳни тарбиялаш, камолга етказиш бош ғоядир. Бу дунёнинг хою ҳавасларидан воз кечган фақир шоҳликни ҳам назарига илмайди. Аслида бу шоирнинг ҳам ҳаётий эътиқоди, рухий дунёси яратган ҳақиқатдир. Бу борада шоир табиийки, тасаввуф таълимотига таянади. Ориф образи Рожий ижодида етакчи мавқега эга. Шоир Навоийнинг «Асру» радифли ғазалига боғлаган мухаммасида бу борадаги фикрни юксак чўққига кўтаради:

Кел, эй Рожий, сенга жаҳл ила ғафлат мунча ҳам басдур,
Жаҳон аҳлидин уз пайванд бори дуни нокасдур,
Ҳама мол ила жоҳи аҳли ориф олдида бир хасдур (74 б).

Бутун олам мол дунёси ва амал-мартабасини ориф олдида бир хас деб билган шоирнинг аксарият вақти саройда ўтган бўлса-да, ўзи ҳам бир умр фақирликда яшаган ва қаноатни ўзига пеша қилган. Бу дунёга кўнгил қўймаслик тасаввуфнинг бирламчи шартларидан биридир. Демак, дунёга кўнгил бериш солиқнинг улуғ мақсадини сўндиради:

Айла ҳосил қилибон қатъи тааллуқ тажрид
Ғайри мақсуд санго ҳар не эса бордур дом.

Жодайи фақрдурур мулки ҳақиқат роҳи,
Борсанг ул мулук сори қил бу тариқ ила хиром (39 б).

Яъни, улуғ мақсаддан чекинтирадиган сабаблар сенда бисёр, шунинг учун бу йўлни танладингми, ҳар нарсадан кечмоғинг, ёлғизланмоғинг шарт. Ҳақиқат мулкига олиб борадиган катта йўл-бу фақрликдир. Фақрлик-бу

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. –Т.: Адабиёт ва санъат ҳамда Ўзбекистон нашриётлари, 1999. –Б. 73.

² Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sözlüğü. Marifat yayinlari. . –Istanbul.: 1991. –Б. 51.

дунёдан кечишдир. Фақирлик-инсоннинг инсонга нисбатан мавқеини эмас, балки банданинг Яратгувчига нисбатан даражасини ифодалайди. «Фақрлик – бу ички хурлик. Фақрда Ҳақдин ўзга ҳеч ким ва ҳеч нимага ботиний боғлиқлик бўлмаслиги лозим»¹. Аҳмад Яссавий: «Дунё қўймай, ҳол илмини билиб бўлмас», деганида ана шу ички хурликни назарда тутган. Ғазалнинг кейинги сатрларда Рожий ирфоний ғояларни давом эттириб ёзади:

Ушбу йўл қатъида бўл нафс отиға рокиб,
Солибон лек риёзат била топма ором.

Илику тил била еткурма бировга озор,
Будурур шевайи инсоф, тариқи ислом (39 б).

Нафақат бировга озор бермаслик, балки ўзига озор етганда ҳам сабр қилиш – мусулмонликнинг фазилати. Шайхлар ҳам буни асосий шиор қилиб олган эдилар. Ниҳоят, шоир айтмоқчи бўлган асосий фикр-муддаога етиб келдик:

Хор бўлмай десанг эт олам аро тарки тамаъ
Беқаноат киши иззат била топмас икром.

Рожие, бандалик оини эрур биму ражо,
Бу ики шевани тарк айламагил субҳ ила шом (39 б).

Сабр-қаноат ва бими ражо-гуноҳ қилишдан сақланиш шоир лирик «мен»и учун бош шиор. Аллоҳ ҳузурига қайтмоққа интилган лирик қаҳрамон гуноҳ қилишдан кўрқади. Бу кўрқув уни огоҳликка чорлаб туради. Демак, қаноат ва гуноҳ қилишдан кўрқув ҳисси комил инсонга хосдир. Навоий ижодидан таъсирланиш, комил инсонга хос юксак фазилатларни улуғлаш ва бу йўлда тўсиқ бўладиган ярамас иллатларни қоралашдаги изчиллик шоирда яққолроқ кўринади. Албатта бу Рожийнинг билимдон, яъни олим ижодкор эканлиги билан изоҳланади ва ўз ижодида бу мавзунини кенг ёритади:

Қуллуқ тариқи бими умид ўлди Рожиё,
Қил ўзни бандалиғ аро хавфи ражоға хос.
Ҳар кимса англай олмади анжоми корини,
Ғайб илми филҳақиқат бир Худоға хос (27 а) -

дея Навоийнинг қуйидаги мисраларидан таъсирланиб, уни ўзига хос тарзда ифодалаган:

¹ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. –Б. 83.

Оғзининг сирри менга маълум агар эрмас не айб,
 Ҳеч кимга зарраи чун бермамиш Ҳақ илми ғайб¹.
 Махфий нарсаларни билиш, унинг сирини очиш ёлғиз Худога хос дейиш
 билан шоир Навоийнинг бу борадаги фикрини ривожлантиради. Зеро,
 «Аллоҳни ҳеч ким Унинг ўзичалик билмайди», дейди Ибн Арабий².

Маълумки, тасаввуфда «маъни аҳли» ва «суврат аҳли» деган қараш
 мавжуд³. «Маъни аҳли» ички руҳий олам, маънавият тарбиясига алоҳида
 эътибор берадиган, «суврат аҳли» эса фақат ташқи, зоҳирий жиҳатларга
 аҳамият қаратадиган кишилардир. Кўр-кўрона, эл назаридагина шариат
 амалларини бажарадиган, лекин ниятлари бошқа бўлган шайх ва зоҳидлар-
 орифнинг зидди сифатида адабиётда анъанавий тарзда тасвирланиб келган
 образлардир.

Пурҳикмат мушоҳадаларга бой «Либос» радифли ғазал инсоннинг
 зоҳирий ва ботиний қиёфасидан баҳс этади ва ориф инсоннинг ҳаётий
 хулосалари сифатида жаранглайди. Гўзаллик аввало, ботинда бўлмоғи лозим,
 яъни инсонни либос эмас, қалб гўзаллиги безайди, бу эса унинг сўзлаган
 сўзида намоён бўлади:

Ботинингни маъни этгил, зеби зоҳирда ниҳон,
 Ўйлаким, алфози рангидин қилур мазмун либос (24 а).
 Ботинни бойитмоқ-комил инсоннинг мақсади. Шоирнинг сўфиёна бу ғоялари
 унинг Навоий ғазалига боғлаган мухаммасида янада ёрқинроқ акс этган:

Оқил эрсанг, зеби зоҳирдин узуб бил кулл кўнгул,
 Кийғали ҳар дам мулавван жома сори тутма қўл,
 Гар танинг ёпса эски шол анга хурсанд бўл,
 Эйки, бўлмиш хилъатинг зарбафт бори билким, ул,
 Маъни аҳлин кулдурурга заъфароне беш эмас (70 а).
 Ориф учун танни ёпадиган эски бир шол бўлса, кифоя. Навоийнинг «Беш
 эмас» радифли ғазалига Рожий боғлаган мисралар шундай мазмун билан
 суғорилган. Зеро, нафс қутқуларидан, ҳою-ҳавасларидан ва саркаш фикр-
 хаёллардан воз кечиб, бус-бутун кўнгилни кашф этиш комилликнинг

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, II жилд. Наводир ун-ниҳоя. –Т.: Фан, 1987. –Б. 52.

² Суфизм в контексте мусульманской культуры. –М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. –С. 30.

³ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: Ёш гвардия, 1987. –Б. 101-102.

мезонидир. «Кулл кўнгил» ташбеҳи инсоннинг эзгу ва хайрли ишлар воситасида қалбдаги муқаддас нурларни кашф этишини англатади. Шоир наздида, инсон борлиғида нафсоний ва раҳмоний туйғулар кураши кечади. Бунда «совун билан либоснинг кири тозаланганидек, эзгу фазилатлар билан вужудни поклаш лозим» бўлади.

Субҳ янглиғ сидқ ила қилғил вужудинг ғарқи нур,
Кўр не навъ ўлғусидур, гар бўлмаса собун либос (24 б).

Ғоятда чиройли тасвир. Ҳар тонгда олам покланади, инсон ҳам ўз вужудини ноинсоний иллатлардан поклаши керак; бу худди кир либосни совун поклаганидек гап. Поклик-инсон вужудини нурга ғарқ қилади.

Аҳмад Яссавий ҳикматларида аҳли аёлга боғланиб қолмасликка қайта-қайта даъват этилади. Яссавий аҳли аёл ва фарзанддан кўнгил уза олмаётгани учун афсус-надомат ҳам чекади:

Бошим, таним туфроқ қилиб фано қилсам,
Дийдор талаб ҳасратида адо бўлсам.
Аҳли аёл хонумондин жудо бўлсам,
Дўстлар, Хожам манга раҳми келармукин?¹

ёки:

Раҳмон эгам соқи бўлуб май ичурса,
Аҳлу аёл хонумондин пок кечурса².

Рожий Хоразмий ижодида ҳам Яссавий даъватига ҳамоханг сатрлар учрайди:

Зану фарзанд қайди ичра қолма,
Эр эрсанг, қил талаб бир марди олам.

Юмуб кўз ўт жаҳондин, йўқса қилғай,
Муқаддар хотирингни гарди олам

Тонг эрмас, тарки олам қилса Рожий
Ки жонидин ўтубдур дарди олам (40 б).

Қайд-кишан, боғланиш. Дунёнинг майда-чуйда ташвишлари ориф қалбини хиралаштириб, Ҳақ васлига етишига ҳалақит бергани каби аҳли аёлга муҳаббат қўйиш ҳам ана шу бирликка ҳалал беради. «Гарчи тасаввуфда уйланиш, фарзанд кўриш манъ қилинмаса ҳам, Иброҳим Адҳам Аллоҳ

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. –Б. 194.

² Ўша манба. –Б.108.

муҳаббатини тожу тахтдан ҳам, фарзанд муҳаббатидан ҳам устун қўяди. Аҳмад Яссавий ҳам шу йўлга даъват қилса-да, ўзига навбат етганда шундай ҳолатга тушади:

Аллоҳ учун фарзандларим етим қилсам,
Жондан кечиб, молдан кечиб ғариб бўлсам,
Биёбонда ялғуз қоздек нола қилсам,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар!

Рожий ижодида «Ўртади» радифли ғазал характерлидир. Ирфоний ғоялар билан лиммо-лим бу ғазали унинг илоҳий муҳаббат ҳақидаги қарашларининг яна бир намунаси.

Ишқинг андоқ солди ўтким жисму жоним ўртади,
Дедим оҳи тортамен кому забоним ўртади.

Дўзах ўти маҳруқ эрматур фироқ ўти киби,
Оҳ бу ўтдинки пирохану ниҳоним ўртади (49 а).

Ишқ кимгадир, нимагадир қаттиқ интилишдир. Айрилиқда қолган ошиқнинг оҳи олдида дўзах ўти ҳеч нарса эмас. «Ошиқ – Аллоҳ таолони сўнг даражада ва буюк мартабада севувчи. Ҳақ ошиғи»¹ :

Нўши лаълинг ташнасидурмен талаб водийсида,
Найламен, бу ташналик руҳи равоним ўртади.

Бенишонлиқнинг нишони чун эрур гумномлиғ,
Барқи истиғно тушиб, ному нишоним ўртади (49 а).

Талаб водийси-сўфийлик маслагига етти водийнинг биринчиси. Сўфийликнинг амалий-ахлоқий сулукидир. Нўши лаб-ширин лаб, ёрнинг ширин лаби. Мажозан Ҳақнинг висол лаззати. Тасаввуфда «Малак воситасила пайғамбарларга қалб тасфияси соясида валиларга кўкдан инган сўз»². Барқ-чақмоқ, кўнгилга ишқ алангасининг тушиши. Кейинги мисраларда Ҳақнинг сифатлари янада ойдинлашади:

Эрди жон оинасида ёр рухсори аён,
Оҳким тан кулфати ул навъ жоним ўртади.

Неча юз минг парда ҳоил эрди ул юз васлиға,
Барчасин бир шуъладин ўтлуғ фиғоним ўртади (49 а).

¹ Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri so`zlugu. –Istanbul.: Marifat yayinlari. 1991. –Б. 57

² Ўша манба. –Б. 306.

Жон оинаси -кўнгил. Ҳақнинг рухсорини, гўзаллигини кўз билан кўриб бўлмаса-да, ошиқ қалби билан ҳис қилади. Ҳақ жамоли шу даражада нурлики, шоир фикрича, бир неча юз минг парда билан ўралган. Ёр васлига эришиш учун ошиқнинг ўтлуғ оҳи ана шу ҳоил-пардаларни ёндиради. Ғазалда исёнкорлик ҳам, масту девоналик руҳи ҳам бўй кўрсатиб турибди.

Мумтоз адабиёт вакиллари ҳар доим руҳ тарбиясини биринчи ўринга қўйганлар. Руҳ-вужудга ҳаёт бағишловчи, кўнгил эса инсонни ичдан нурлантириб турадиган манбадир. Қалб бойлиги ҳар нарсадан, дунёнинг беҳисоб молу дунёси, амалу мартабасидан аълодир:

Бўлғил кўнгил ҳузурига машғул муттасил,
 Руҳинг била агар тиласанг иттисоли файз.
 Ҳар бир комил оллида хизматга комил ўл,
 Рожий кўнгулда коминг эса гар камоли файз (28 б).

Файз-маъни аҳли учун илоҳ тажаллиси. Кўнгил-комил инсон учун бир кўзгу. Ана шу кўзгуда тажалли жилва қилади. Инсон муттасил руҳини, кўнглини бунга тайёрлаб бормоғи лозим. Шоирнинг орифона бу ғоялари унинг мухаммасида ҳам давом этган:

Маъни эт ҳосил агар ҳар сурат ила верди даст,
 Қил хаёли нашъайи кайфияти жоми аласт,
 Сурат аро бўлма кул нашъаи майдин ўзни маст,
 Гар ўзин доно тутар тақлид ила суратпараст,
 Олами таҳқиқида биз оне нодон билмишуз (68 а).

Фузулий ғазалига боғланган бу мухаммасда суратга кул бўлгандан кўра, ўзни ташналик майи билан маст қилган афзал, дейди Рожий, Фузулийнинг бировларга тақлид қиладиган суратпарастларни ҳақиқат йўлидаги нодонлар деган ғоясига ҳамоҳанг ғояларни илгари суради. Бу мавзу унинг Навоий ғазалига боғлаган мухаммасида ҳам давом этган:

Истасанг кирмак агар аҳли муҳаббат сониға,
 Сур азимат тавсанин дашти фано майдониға,
 Боқма олам гулшанининг ҳар гули хандониға,
 Оташин гул гарчи зийнатдур жаҳон бўстониға,
 Барқ эрур ҳар ел учурғон барги булбул жониға.

Истама, бу боғ аро ҳар сарву гул бўю қадин,
 Еткурурлар кўкка ўтлуғ оҳ ила ноланг хадин,
 Маъни иста, қўй жамоли зоҳирининг марқадин,

Гарчи шамъ ўлди шабистон зеби, кўрким шуъладин,
Тил чиқармиштур сусаб парвоналарнинг қониға (64 б).

Барча махлуқот орасида руҳий камолотга эришиш шарафига фақат инсонгина муяссар бўлган. Шоир «аҳли муҳаббат сониға» кириш умидидаги лирик қаҳрамони «маъни иста»шини хоҳлайди, «жамол зоҳири» ўткинчи эканини таъкидлайди. Ҳар бир нарса–ҳодисанинг моҳиятини тушуниш ва шу орқали Аллоҳ қудрати, сифатлари, тажаллисини англаб етишга ундайди.

Мумтоз адабиётимизда зоҳид образи ва шу мавзу доирасида катор ғазаллар битилган. Алишер Навоий асарлари луғатида зоҳид-дунёвий ишлардан юз ўгириб, тоат-ибодат билан машғул бўлган киши деб таъриф берилган¹. Масалан, Алишер Навоий ёзади:

Қилма кўп, эй шайх, айбим хонақоҳга етмасам,
Ким харобат аҳли хушроқ аҳли тақводин йироқ²

Ёки:

Зоҳид айтурким, май ичма, ваҳ, анинг ҳукми била,
Соғ ўла олғайму масти бодайи жоми аласт³.

Бунда зоҳид илоҳий ишқдан беҳабар, ошиқ кечинмалари, ҳолатини тушунмайдиган одам сифатида таърифланган. Шу боис ошиқлар ва зоҳидлар орасида зиддият давом этган. Рожий нафақат мавзу ва бадиият оламида, балки ирфоний ғоялар борасида ҳам Навоий ва бошқа улуг шоирлардан таъсирлангани шубҳасиз:

Чу зоҳид беҳабардур ишқ ўтидин не асиг қилмоқ,
Эл ичра гаҳ сужуду гаҳ қиём оҳиста-оҳиста.

Кўруб ўзни камол авжида эмин бўлма нафсингдин,
Нечук нуқсон топар моҳи тамом оҳиста-оҳиста.

Чу донишда чиқординг от, қаноат файзин эт ҳосил,
Тамаъдин элга ёрур нангу ном оҳиста-оҳиста.

Кетур, соқий паёпай жоми май Рожийи маҳзунға,
Ғами дафъин қилур шурби мудом оҳиста-оҳиста (47 б).

¹ Алишер Навоий асарлари луғати. 15 жилдлигига илова. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. –Б. 257.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 2-жилд. Наводир ун-ниҳоя. –Т.: Фан, 1987.-Б. 275.

³ Ўша манба. –Б. 70.

Яъни, ишқ ўтидин беҳабар зоҳидга гапиришдан фойда йўқ. У гоҳ сажда килиш, гоҳ сукут сақлашдан бошқа нарсани билмайди, эл ичра ўзини кўрсатишни ўйлайди, холос. Зоҳид ўзини камолотда етук деб ҳисоблайди-ю, нафсдан айрилолмайди. Камолга эришиш учун қаноат ва сабр билан файз топиш зарур.

Сатрлар зимнида аччиқ киноя, кесатик сезилиб туради. Огаҳий ғазалига назира тарзида ёзилган бу ғазалда чин ошиқ (ориф) «камолотда етук», «донишликда от чиқарган» зоҳидга зид кўйиб тасвирланган. Зоҳид ва шайхларни мазаммат этиш унинг мухаммасларида ҳам давом этади. Рожий Алишер Навоийнинг «Мен янглиғ» радифли ғазалига боғлаган мухаммаси бунга далилдир:

Мангаки шайх деди: бир мурид ўлуб қулким,
Беҳишт гулшанига бошқарай санга йўлким,
Дедим: узатма сўзингни эй сўфи, гум бўлким,
Абири жаннат исин айламас писанд улким,
Муаттар айласа майдин машом мен янглиғ.

Кел эмди пандингни эй зоҳид, этма кўп азбар,
Ки суйи кавсар учун тутма деб букун соғар,
Бинойи ҳушинг этибдур риё аҳли абтар,
Ба нақди жаннат аро нўш этар майи кавсар,
Ангаки, майкада бўлмиш мақом мен янглиғ (52 а).

Ўзини доно кўрсатиб, ҳаммага насиҳат қиладиган шайх ваъз айтиб, лирик қаҳрамонни жаннатга даъват этади. Аммо ошиқ ишқ майини жаннат исидан афзал кўради. Лирик қаҳрамоннинг шайхга муносабати аён: у нодон, бир гапни минг такрорлайдиган, риё аҳлини бузган зоҳиднинг пандига муҳтож эмас. Мана шу руҳ ва ғоя Навоий ғазалига боғланган «эрмиш» радифли мухаммасида ҳам давом этади:

Не ҳосил ўзни тутмоқдин риёю ужб ила обид,
Кириб масжид аро гоҳи бўлуб қоим, гоҳи қоид,
Қил ўзни бир париваш кўйи туфроқи уза сожид,
Бало захрин чекмай зуҳдинг, эй зоҳид, эрур борид,
Ҳақиқат ишқиға ҳам чошни ишқи мажоз эрмиш (64 а).

Ошиқ (ориф)ларни зоҳид ва обидга қарши қўйиш Рожий Хоразмийдагина эмас, мумтоз адабиётда бир анъана сифатида давом этган. Масалан, Аҳмад Яссавий ҳам ошиқларни зоҳид ва обидга қарама-қарши қўйиб тасвирлайди. Нега шундай? Ахир зоҳидлар тасаввуф аҳлига буткул бегона эмаслар-ку? Тасаввуфнинг талабларидан бири ҳам зуҳд ва вараъдир. Аммо шунга қарамай, зоҳидлар билан ошиқлар бир-бирига зид табиатли кишилардир. «Чунки зоҳидлар тақво ва ибодат билан шуғуллансалар-да, бироқ тамаъдан холи эмас эдилар, бунинг устига Худони ёниқ ишқ билан севиш, илму ирфон асроридан бохабарлик улар ақидасига сиғмас эди»¹. Шоирнинг лирик қаҳрамони-ориф нафакат Ҳақ ишқида ёнган ошиқ, балки Олам ва Одам ҳақида чуқур мулоҳаза юритувчи, дунёга теран назар ташлайдиган реал инсон ҳамдир. У шоҳ ва салтанат мавзусидан сўз очиб, шоҳга танбеҳ ва насиҳат беришга ҳам журъат қилади:

Банда бўлсанг, бандалик амрида қоҳил бўлмаким,
Салтанат бирла Амورات сори мойил бўлмаким,
Иззату жоҳи насаб мулки манозил бўлмаким,
Меҳр тожу чарх тахтинг бўлса ғофил бўлмаким,
Меҳр бемеҳри фалак номеҳрибоне беш эмас.

Шаҳриёро, бермагил қасрингга кўб тазҳибким,
Ўзни олам ичра султони мамолик деб ким,
Пастлиғ айлаб шиор, эт нафсингга таъдибким,
Шаҳға эл фикрини қилмоқдур, улким, зебким,
Бир суруг қўйдур раоё, шаҳ шўбоне беш эмас (70 а).

Тазҳиб-оройиш бермоқ, таъдиб-адабини бермоқ. Ўзингни бутун оламнинг султониман деб қасрингга кўп оройиш берма, эй подшоҳ, ундан кўра сени шу қўйга солган нафсингнинг адабини берсанг бўлмайдами? Эл фикрига қулоқ солмоқ шоҳга зебу зийнат бағишлайди, халқ пода бўлса, подшо чўпондир, ундан ортиқ эмас. Навоийнинг халқ бир сурув қўйдир, подшоҳ эса бир чўпон деган фикрига ҳамоҳанг равишда Рожий ҳам подшоҳга қарата нафсингни тарбияла, дея танбеҳ беради. Навоий саройда туриб, Ҳусайн Бойқарога пандомуз ўғитлар берган, Рожий ҳам саройда туриб Саййид Муҳаммадхон ва

¹ Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. Иккинчи китоб. –Т.: Адабиёт ва санъат ҳамда Ўзбекистон, 1999. -Б. 82.

Муҳаммад Раҳимхон Соний-Ферузшоҳга ўғитлар беради. Агар биз Алишер Навоий билан Рожий ижодидаги айрим жиҳатларни бир-бирига қиёслаётган бўлсак, бу ҳол уларнинг даражаси ва умуман ижтимоий ҳаётимиз тарихида тутган ўрни баробар эканини англатмайди. Қолаверса, Хусайн Бойқаро билан Муҳаммад Раҳимхон Соний-Феруз ўртасида жуда катта тафовут бор.

Инсон вужудида, жумладан, шоҳда ҳам Фиръавн ва Ҳомон хулқи, юз тўнғиз феъли бор, уларни риёзат қиличи билан қатл этмас экан, мақсадга етмоқ мушкул. Шунинг учун, шоир подшоҳга танбех бериб, уни комилликка ундайди. Шоир сўфиёна шеърларининг асосини ташкил этган мавзу нафсга қарши курашдир ва шу боис подшоҳга ҳам танбех бериб, уни нафсни енгиб, комиллик сари боришга ундайди.

Маълумки, мумтоз адабиётимизда тасаввуф ғояларини ифодалашда май, майхона, майпараст образларидан ҳам унумли фойдаланилган. «Майхона-шавку завқ ва илоҳий маърифат тўлиб тошган комил инсон-орифнинг ботиний дунёси ва руҳи мутлақ манбаидир»¹. Рожийнинг айрим сўфиёна ғоялари ҳам шу тимсолларда акс этади:

Айламиш Рожийни бир соқи онингдек майпараст,

Ким дер они кўргон эл майхона қаллоши келур (16 б).

Соқий-муршид, соликка тўғри йўл кўрсатиб, Ҳақ висоли сари илҳомлантирадиган раҳбар. Май-сўфийлар назарида илоҳга олиб борадиган маърифат нури. Майпараст-илоҳ васлидан, маърифат нуридан шунчалик мастки, уни кўрган эл телба, дайди деб атайди. Бундай қараш Навоий лирикасида ҳам мавжуд:

Асра сийминг, эй ғаний, май берки йўқ туфроқча,

Берса олам нақдини дайри фано қаллошига².

Ёки:

Ким эрур ушбу иши қаллошлиқ,

Ринду қаландарвашу авбошлиқ³.

Май орифни илоҳий ваҳдат сари етаклайди, яъни бу ўринда дунёни унутиш рамзидир. Бу йўлда албатта, соликка муршиднинг таъсири катта.

¹ Комилов Н. Тимсоллар тимсоли // Алишер Навоий. Ҳазаллар. Шарҳлар. –Т: Камалак, 1991. –Б. 101.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. I жилд. –Т.: Фан, 1987. –Б. 385.

³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилдлик. I жилд –Т.: Фан, 1983. –Б.27.

Шоир «кел, эй соқий» мурожаатини қўллаганда, албатта муршиди комилга мухтожлигини ифодалайди:

Кел, эй соқий, манго роҳи тараб тут,
Ичай то келмасун ёнимга қайғу (44 а)-
дейди Рожий бир ғазалида. Шоирнинг ғазал ва мухаммасларида май образи кўп бор такрорланиб келади:

Кетур, соқий паёпай жоми май Рожийи маҳзунға,
Ғами дафъин қилур шурби мудом оҳиста-оҳиста (47 б).

Тасаввуф таълимоти бадиий адабиётга кириб келгандан сўнг, аста-секин ўзига хос символик атрибутлари-образлари шакллана бошлади. Масалан: зулф-ошиқ учун тузоқ ва машаққатли йўл. Бу унинг жингалаклиги ва қора рангидан олинган, бутхона эса орифлар мажлиси, тарсо-дунёдан этак силкиб, илоҳий ишққа ғарқ бўлган ошиқ. Бу ҳақда айрим тадқиқотларда етарлича маълумотлар мавжуд¹.

Кўнгилни бут ва бутхона тимсолида ифодалаш фақат Рожий Хоразмий ижодида эмас, балки мумтоз адабиётимиз бошқа ижодкорларида ҳам мавжуд. Рожий орифона бир ғазалида ёзади:

Нетонг ул санам тутса кўнглумда маскан,
Эрур кўнглум уйи онинг Суманоти.

Эрур Рожий ул навъ ишқ ичра комил,
Ки, осон анга дарду ғам мушкилоти (49 а).
Суманот-Ҳиндистондаги машҳур бутхона. Санам-бут, мажозан Ёр. Ориф қалби бутхона тимсоли билан ифодаланган. Кўнгил-орифларнинг мажлис ўтказадиган жойидир. «Қалб-Аллоҳнинг уйи. Ер ва кўкка сиғмаган Аллоҳ инсон қалбига сиғади»², деб таъриф беради Сулаймон Улутоғ. Алишер Навоийда ҳам Суманот образи мавжуд:

Чу ёр айлар эмиш барча ерда жилвайи хусн,
Тенг ўлди Каъба бида дайри Суманот манга³.

Фузулийда ҳам шу фикрларга ҳамоҳанг образларнинг гўзал намунаси мавжуд:

¹ Қаранг: И. Ҳаққулов. Тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фанлари док... дисс. авторефер. Т., 1995. –Б. 41-42.

² Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. Marifat yayinlari. –Istanbul.: 1991. –Б.274.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. IV жилд. –Т.: Фан, 1989. –Б. 15.

Саждадур ҳар қанда бир бут кўрсам ойиним маним,
 Хоҳ мўмин, хоҳ кофир тут, будур диним маним¹.

Агар Фузулий қаердаки бир бут кўрсам, унга сиғиниш одатим, мени кофир деб атайсанми, мусулмон дейсанми, менинг диним шудир деса, Рожий менинг кўнглим Суманот бутхонаси дейдики, унга бориб сиғиниш ҳар бир бутпарастнинг орзуси. Мажозан эса орифлар суҳбати тинглаш ҳар бир комилликка интиладиган инсоннинг орзуси. Ишқ ичра комилликка эришиш-ҳар бир ошиқнинг мақсади. Мақсад улуғ бўлса, йўлдаги ҳар қандай машаққат, тўсиқ унга ғов бўлолмайди. Лирик қаҳрамон ишқ йўлида собит, эътиқоди мустаҳкам, ўз кучига ишонадиган фаол шахс.

Ҳар на ислом асари бор эса, таркин тутубон ҳам,
 Куфри зулфин қилибон белима зуннор эшигинда (3 б)-
 деган сатрлар ҳам ўтган салафлари илгари сурган сўфиёна ғояларга ҳамоҳанг бўлиб, ҳурфикрлиликнинг ёрқин намунаси сифатида намоён бўлади. Зеро, И.Ҳаққулов ёзганидек, «Тасаввуф дин бўлмаганидек, динсизлик ҳам эмас. Тасаввуф диндорни ҳам, даҳрийни ҳам, мусулмонни ҳам, христианни ҳам-хуллас, дини, миллатидан қатъи назар, барча кишиларни Аллоҳ ишқи ва гўзаллигига йўналтирувчи бир эркин маслакдир»².

Рожийнинг сўфиёна руҳ ила суғорилган ғоялари асосан ошиқ (ориф), зоҳид ва обид, бут ва бутхона, май ва майхона каби образлар тимсолида акс этади ва тасаввуф таълимотидаги талаб, тажриба ва натижа каби ирфоний ҳолатларни ифодалашга хизмат қилади, шу тариқа шоир ҳам руҳан, ҳам маънан ўзини ва ўқувчини ҳам комилликка ундайди.

Шоир ижодида сўфиёна ғоялар билан бирга, *ҳамд*, *наът* ва *муножот руҳидаги ғазаллар* ва байтлар ҳам мавжуд. Бу йўналишдаги шеърларида шоирнинг дунёқараши, фалсафий фикр-мулоҳазалари акс этган. Ҳамд ғазаллар девонда бешта бўлиб, «уларда Ҳақ таолонинг олқиши келади, бу

¹ Фузулий. Асарлар. II жилдлик. I жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. –Б.234.

² Ҳаққулов И. Тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти. Филол. фанлари док... дисс. автореф. –Т., 1995, –Б. 40.

олқиш «ҳамд» деб аталади¹. «Ҳамд-Яратганнинг неъматини, лутфини ва васфларини тилга келтириб айтилган гўзал ва самимий мадҳ»² дир.

Барча мумтоз адабиёт вакиллари каби Рожий ижодида ҳам Яратгувчи мадҳи, унинг сифатлари таърифи етакчи ўрин тутadi. Хусусан, шоир Аллоҳнинг фақат ўзигагина хос бўлган Яратувчилик кудратини, Унинг Холиқи азал эканини мадҳ этади. Бу тур шеърларида шоирнинг дунёқараши, фалсафий фикр-мулоҳазалари акс этган.

Эй топиб абнойи сунъингдин бино арзу само,
Этдинг икки ҳарфдин ижод кулли мосуво (1 б).

Рожий ҳам ўз замониға қадар шарқ фалсафасида чуқур илдиз отган «Ваҳдатул вужуд» таълимотидан яхши хабардорлиги мазкур байт мисолида кўриниб турибди. Унинг фикрича, бу ашёлар дунё (моддий олам) Яратгувчининг санъаткорона санъати билан яратилган ва бунда «кун» («бўл») сўзи кифоя қилди, холос. Аммо, Яратгувчининг зотини билиб бўлмайди, уни ҳис этиш, тасаввур қилиш ва фаҳмлаш мумкин. Негаки, яратилган ашёлар (моддий олам) да Унинг белгилари бор:

Жумлаи ашё санга мазҳардурур оинавор,
Қони ул кўзким басират кўҳлидин топғай зиё?
Васлиға етмак мажол, аммо жудолиғ доғи саъб,
Айламиш саргашта ушшоқ аҳлини бу ибтило (1 б).

Бу сатрларда ваҳдатул вужуд таълимоти ғоялари (олам Аллоҳ жамоли ва кудратининг кўзгуси), касрат олами (мажоз)ни англаш орқали Ваҳдат (Аллоҳ зоти) оламиға етиш, уни англаш қийинчилиги ҳақида сўз боради.

Насими раҳматинг очса бировнинг ғунчаи бахтин,
Анга сўзон ўт ичра айлагунг рангин чаман пайдо.
Бировға чоҳи ғамдин истасанг бермоғ нажот ўлғой,
Халос айларға они ғайбдин далву расан пайдо (2 а)
деган шоир пайғамбарға ҳам бўлган беадад меҳру муҳаббатини шундай ифодалайди:

Тилаб аламзада уммат гуноҳиға бахшиш,
Иноят айнаи била Ҳақ ҳусулинг айлаб ком.

Қаю набиға муяссар дурур бу навъ уруж,
Қаю расулға бу навъ васл аро икром.

¹ Алибек Рустамий. Адиблар одобидан адаблар. –Т.: Маънавият, 2003. –Б. 64.

² Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri sozlugu. Marifat yayinlari. –Istanbul.: 1991. –Б. 207.

Агарчи Рожий эрур журми бодаси била маст,
Шафоатингдин этар, эй ҳабиб, уммид мудом (39 а).

Шоирнинг аксарият ғазалларида Аллоҳ сифатлари мадҳ этилади, баъзи ғазалларида эса мадҳ билан бирга наът ҳам келади, яъни ғазал охирида шоир пайғамбардан шафоат сўрайди. Навоийнинг «Малоз» радифли ғазалига назира тарзида яратилган қуйидаги ғазалида ҳам шоир Аллоҳ мадҳидан сўнг пайғамбарга наът бағишлайди. Рожий баркамол инсон деганда, аввало, пайғамбарни тушунади. Комил инсон тимсоли пайғамбаримиз Муҳаммад (сав) сўз, фикр ва ахлоқда идеал намуна сифатида тақдим этилади:

Эй жанобинг шаҳу гадоға малоз,
Шафқатинг ёту ошиноға малоз (15 б).

«Шоҳу гадоға, ёту ошиноға бир хил муносабатда бўлиш»-комилликнинг идеал намунаси бўлиб, Муҳаммад пайғамбар (сав) бунинг ёрқин далилидир. Шу тариқа, шоир бу туркумдаги ғазалларида маърифий қарашларни ифодалайди.

Шоир ижодида айрим муножот ғазаллар ҳам борки, уларда лирик қаҳрамон Яратганга юкунади ва нотинч қалбига осойишталик бахш этишини тилайди. «Муножот–сирли сўзлашув. Қулнинг Мавласига ёлвориши, илтижосидир»¹. Инсоннинг ўз хато ва гуноҳларини англаб етиб, тавба мақомига келиши узоқ давом этадиган оғир жараёндир. Мақом-маънавий куч ва ирода билан эришиладиган мавқе, малака, марҳала. Унинг биринчи «бекати» - тавба.

Айлаб мани ҳазинға лутфингни ёр, ё Раб,
Қилма мудом кўнглумға ғафлат шиор, ё Раб.

Бир ишда йўқ қарорим, бир йўлда йўқ саботим,
Факру фано йўлида қил устувор, ё Раб.

Ҳирсу ҳаво олибдур илгимдин ихтиёрим,
Тун-кун ишим хатодур, беихтиёр ё Раб.

Журмимға йўқ шумора, нуқсимға ҳад падидор,
Мен рўсияҳ на қилғум рўзи шумор, ё Раб.

¹ Юқоридаги манба. –Б. 350.

Муножот ғазалнинг сўнгги байтларида баъзи бир ижтимоий масалалар ҳам акс этган:

Жонимға даҳр элидин ҳардам етар жафолар,
Бу жавру пешалардин бергил канор, ё Раб (4 а).

Одатда, муножотларнинг асосини банданинг Яратганга илтижоси ташкил этади. Аммо шоир муножоти ижтимоий масалалар акс этгани билан Навоийнинг муножотига яқин туради. Зеро, Навоий муножотлари кейинги давр ижодкорлари учун тажриба ва илҳом манбаи бўлганлиги сир эмас.

Рожийнинг форс тилидаги мухаммасларидан бири ҳам Аллоҳга илтижодан иборат. Тўққиз банддан иборат ўзига хос бу муножотда шоир йигитликда қилган гуноҳлари учун тазарру қилиб, чуқур пушаймонлик ва қалб нидоси билан Худодан мадад сўрайди, уни нафс ботқоғидан қутқаришини ўтинади. Бу мухаммас муножот, мавъиза, илтижо руҳидаги нолаю фарёддан иборат бўлиб, шоир умрининг сўнгги йиллари ҳақида маълумот беради:

Мубталои нафси шайтонам, Худоё дастгир,
Роҳи ворастан намедонам, Худоё дастгир,
Монда дар тўфони хирмонам, Худоё дастгир,
Ғаркаи дарёи исёнам, Худоё дастгир,
Аз гуноҳи худ пушаймонам, Худоё дастгир.

Мазмуни:

Нафс шайтони мени босиб олган, эй Худо, мени қутқаргин,
Бу балодан сақланиш йўлини билмай қолдим, эй Худо, мени қутқаргин,
Ранжу бало тўфонига гирифтор бўлганман, эй Худо, мени қутқаргин,
Гуноҳлар дарёсига ғарқ бўлганман, эй Худо, мени қутқаргин,
Ва барча гуноҳларимдан пушаймонман, эй Худо, мени қутқаргин.

Шоир Худога мурожаат қилиб, ножўя қилмишларини афв этишини илтижо қилади. Унинг гуноҳи тўлиб-тошган, бундан фориғ бўлишнинг ягона йўли тазарру қилишдир. Шу тарзда, шоир ҳалоллик, тавба, ибодат каби шариат амалларини тарғиб этиб, инсонларни покликка даъват қилади. Шоирнинг идеали-ҳақиқий ҳалол инсон. Унинг бу пандомуз маъвизаси бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва катта тарбиявий кучга эга. Мухаммаснинг кейинги бандларида кўтарилган мазкур ғоялар кенг кўламда тасвирланади. Жумладан, шоир ғафлат ҳақида тўхталади. Гуноҳлар юкидан

нолийди, дунёга келганида пок бўлиб, сўнг дунё фитна-фасодига йўлиққанидан каттиқ қайғуради. Амал ва мартаба орқасидан нафс балосига гирифтор бўлганидан афсус-надомат чекади. Каъба ҳаққини ўртага қўяди ва Аллоҳдан мадад сўрайди. Зеро, ҳар қандай разолатдан қайтаргувчи ягона зот У. Шоир Аллоҳни шундай сифатлайди:

Эй Худо, Ғаффору Саттор аст бешак номи ту,
Мағфират гашта ба журми ошён аъломи ту,
Бар ҳама ом аст лутфу бахшиши инъоми ту,
Дастовезе надорам ғайри лутфи оми ту,
Ноумед аз ҳабли хоқонам, Худоё дастгир.

Мазмуни:

Эй Худо, сенинг исминг Ғаффору Саттордир. Гуноҳкор омилар учун Сенинг олий зотинг мағфират (кечирим) рамзидир. Сенинг лутфу караминг ҳамма аҳли мўъмин-мусулмонга тенг ҳадя этилган, омма учун Сенинг лутфу карамингдан бошқа ҳадя йўқ, Ҳоқон карамидан ноумиддурман, эй Худо, мени қутқаргин.

Лутфу карами кенг ва мағфират айлагувчи ягона зот Аллоҳдир. Инсон ва Аллоҳ: бири-гуноҳкор, бири-мағфират қилгувчи Зот. Бундай ғоялар Рожий ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Мазкур мухаммас мазмунидан шоир уни умри поёнида битган деган хулоса келиб чиқади. Негаки, мухаммаснинг кейинги бандларида такрор-такрор Аллоҳ ҳузурига йўл изланади. Шоир кўрқадики, «умрининг қуёши завол бўлибди-ю», у ҳеч нарса қилмабди, энди «жаллоди ажал» ёқасини ушлаб турибди, шоир шундан хавотирда. У ажал қўлида «асиру зору танҳо» ва бир пайт қабрда Мункару Накирнинг сўроғини эшитади. Агар тили айланмай, жавоб беролмай қолса, Аллоҳнинг ўзидан мадад сўрайди. Лирик қаҳрамоннинг сўнгги умиди шу. Мухаммасда илгари сурилган ғоя умр сўнгида ҳар бир инсон ҳис қилиши мумкин бўлган ҳолат ва кайфият ифодасидир. Мухаммаснинг охирги бандида ҳам насиҳат маъвизалар давом этади. Шоир гўё одоб-ахлоқ ҳақидаги инсоний ғояларни олға суриш учунгина бу мухаммасни яратгандек:

Олимон аз илм хоҳанд хешро болонишин,
Зоҳидон аз зухд доранд орзуйи ҳури ин,
Рожий аз уммед бар даргоҳи ҳақ сояд жабин,

Ҳар касе фардо зи чизе дам занад, эй қутби дин,
Ту бигу: ман аз заифонам, Худоё дастгир (57 б).

Мазмуни:

Олимлар ўз илмига суяниб тўрда ўтиришни хоҳлайдилар,
Зоҳидлар ўз зухдлари орқали жаннат хурларини орзу қиладилар,
Рожий эса уммидворлик билан Ҳақ дарғаҳига пешонасини суртади,
Ҳар ким эртанги кун ўз аъмолидан ҳисоб-китоб қилади, эй динимиз қутби,
Шунда сен айтгинки, мен бир бечора мусулмонман, эй Худо, мени қутқаргин.

Рожий Аллоҳдан мадад сўраш, унга суяниш борасида ўзини олимлару зоҳидлар қаторига қўймайди, у ориф ҳам эмас, обиддир. Бир мусулмон инсон сифатида у ҳам Аллоҳдан, унинг мағфиратидан умидвор.

Шундай қилиб, шоир ижодида ҳамд, наът ва муножот акс этган бешта ғазал ва битта муножот муҳаммаси мавжуд бўлиб, уларда шоир Яратганни мадҳ этади, унга юкунади, комил инсон деганда эса энг аввало, ҳазрати Муҳаммад пайғамбарни назарда тутди.

Бу кузатишларимиз шуни кўрсатадики, Рожий Хоразмий шеърятини фалсафий-ирфоний маъноларга бой. У бу борада устозлар анъанасини давом эттирди, янги-янги шеърини ифодалар билан бойитди. Унда ҳам дунёвий муҳаббат ва ҳам илоҳий ишқ ғоялари, тамсил – ташбеҳлари биргаликда тасвирланган.

Шоир ижодининг кейинги йўналишини *ахлоқий-маърифий руҳдаги ғазаллар* ташкил этади. Ахлоқ-одоб жамиятни муайян мезонда тутиб турадиган таянч нуқтадир. Азал-азалдан жамиятнинг фозил кишилари ахлоқ-одоб масаласини биринчи ўринга қўйганлар. Бу масала мудом уларнинг диққат марказида бўлган. Юсуф Хос Ҳожиб ва Аҳмад Югнакий асарларида ахлоқ-одоб юксак даражада тараннум этилган. Лутфий, Навоий, Бобур, Огаҳий, Мунис каби шоирлар лирикасида ҳам бу мавзудаги ғазаллар кўп учрайди.

Рожийнинг бу йўналишдаги шеърларида ахлоқли бўлиш, илм эгаллаш, тўғрилиқ, ҳалоллик, поклик, мусиқанинг инсон ҳаётидаги роли каби масалалар ифодаланган. Рожий бу борада абадий қадрият – комил инсон масаласига мурожаат қилади. Унинг фикрича, инсоннинг бош мақсади

комилликка интилиш бўлиши керак. Бунинг учун у маънавий олами (ботини) ни юксалтириб, оқилликни касб этиши лозим. Ўз салафларига эргашган Рожий Хоразмийнинг ҳам ахлоқий-маърифий рухдаги ғазаллари талайгина. Шоирнинг лирик қаҳрамони:

Ҳар бир комил оллида хизматга комил ўл,
Рожий кўнгулда коминг эса гар камоли файз (28 б), -

дея ўзи ва замондошларини «камоли файз» соҳиби бўлишга чақиради. «Рожий ўз даври адабиётининг йирик намояндаларидан бири бўлиш билан бирга, ғоят камтар киши бўлган. У камтарлик ёзувчининг эзгу фазилати деб ҳисоблаган. Шунинг учун ҳам Рожий манманлик ва мағрурликка нафрат кўзи билан қараган. У ўзига (айни чокда ўзгаларга ҳам) қаратиб бундай деган эди:

Рожий ар шогирдинг эрса шеър эли моҳирлари,
Айлабон ноқислиғ этма даъвийи устодлиғ.

Рожий камтарликни фақат адабиёт соҳасидагина эмас, ҳаётнинг бутун соҳаларида ҳам кишиларнинг олижаноб фазилати деб тушунди. У кишиларни тўғри, ростгўй, иболи, одобли, хушмуомала бўлишга чорлади. Ҳукмрон доираларга хос манманлик, шуҳратпарастлик, мутакаббирлик каби иллатларни қоралади. Шу зайлда Рожийнинг бир қатор насиҳат шеърлари дидактик поэзияси вужудга келди»¹. Жумладан, унинг бир ғазалида бошдан-оёқ ахлоқий-фалсафий маъно мужассам:

Эй ҳаё маъдани-ю кони адаб,
Сари кўйинг эрур дўкони адаб.

Адаб эрмаски, отинг зикр этмоқ,
Деса бўлғай сани жаҳони адаб.

«Адаб» радифли бу ғазал мавзу йўналиши билан тарбиявий аҳамиятга эга бўлган, инсонни комилликка чақирувчи, одоб-ахлоқ ғоялари илгари сурилган шоирнинг энг яхши шеърларидан биридир. У «Адаб эрмаски отинг зикр этмоқ», деганида аввало, ўзи одоб-ахлоқ намунасини кўрсатган. Шу зайлда шоир ижодида панд-насиҳат йўналишидаги туркум ғазаллар вужудга келган. Бошдан-охир кишиларни саховатпешаликка, хокисорлик ва

¹ Юсупов Юнус. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. -Б.81-82.

камтарликка даъват этадиган «Эр эрсанг пеша қилғил» деб бошланадиган ғазали бу туркумдаги ғазалларнинг энг яхши намунасидир:

Эр эрсанг пеша қилғил базлу эҳсон суфрасин ёймоқ,
Не ҳожат юз фасоҳат бирла айлаб кибр қўйсаймоқ.

Кичикроқ тут ичу тошингда барча халқдин ўзни,
Мурод эрса санго гар олам аҳли ичра улғаймоқ.

Кел, эй Рожий эшит панд элдин, аммо демагил элга,
Нолойиқдур ўзинг қилмас ишингни ўзгага айтмоқ (34 б).

«Нолойиқдур ўзинг қилмас ишингни ўзгага айтмоқ» мисраси замирида халқнинг «Ўзингга раво кўрмагани бировга ҳам раво кўрма» деган ҳикмати сингдирилган. «Ичу тошда ўзни кичикроқ тут»иш энг олижаноб инсоний фазилатдир. Халқимизнинг «камтарга камол» мақоли гўё байт мағзига сингдирилган. Ғазалда бошдан охиригача инсонни эзгу фазилатлар соҳиби бўлишга даъват этиш асосий мақсад қилиб қўйилган. Бу каби ғазаллар маънан баркамол инсоннинг қалб нидолари сифатида жаранглайди:

Ол йигитликда дуосин қариларнинг зинҳор,
Нийятингда қаримоқлиғ гар эса ёр йигит (7 а).

Унинг қуйидаги байтлари Навоийнинг ота-онани ой ва қуёшга менгзаган сатрларига ҳамоҳанглик касб этади:

Мумкин эрмас ҳусн аро ул шўхдек туғмоқ ўғул,
Олам ичра гар падар бадр ўлсадур модар қуёш (25 а).

Шоир панд-насиҳатлари замирида ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрган инсоннинг аччиқ ҳаётӣй тажрибаси ётади:

Кел, эй Рожий, ғанимат тут қаноат кунжи оромин,
Эр ўлғон ҳар киши аслида арзи эҳтиёж этмас (23 а).

Мард киши бировга арз қилишга эҳтиёж сезмайди. Шоирнинг фикрича, камолотга эришишдан асосий мақсад-барча жонзотларнинг гултожи инсон деган номга муносиб бўлмоқдир.

Рожий ижодида сўз ва созга муносабат бот-бот кўзга ташланади. «Оғаҳӣй ҳазратларининг «Сўздур инсон кўнглида бир гавҳари қийматбаҳо» дейишида ҳикмат кўп, токим «Билмаган ўз қадрини не билгуси сўз қадрини», - дейди. Умуман, Хоразмда «соз»га жуда катта маъно юклайдилар: «ўттиз икки мучалинг соғу созми?», «Бари ишинг созми?», «Оз сўзла, оз

сўзласанг ҳам соз сўзла» ва ҳ.к. Бироқ соз тушунчаси кўпроқ муסיқага киёслаб ишлатилади ҳамда «созанда» дейилганда фақат куй чаладиган муסיқачини эмас, балки кенг маънодаги уста ижрочини хурматлаш кўзда тутилади»¹. «Рожий муסיқийшунос ҳам эди. Муסיқийни севган, ўзи ҳам танбур чалишни билган, чолғу чалиш, музика эшитиш, кайғу аламларни аритиш воситаси деб билган»². Масалан, “Танбур” радифли ғазалининг матлаъ ва мақтаъсига диққат этилса, муаллифнинг бу борадаги фикрлари аён бўлади:

Матлаъ:

Қўлға олса муғанний дилкушо танбур,
Солур наво била ушшоқ аро садо танбур.

Мақтаъ:

Нишот агар тиласанг Рожиё, жаҳон ичра,
Анисинг айла париваш нигор, ё танбур (17 б).

Аҳмаджон Табибийнинг ҳам айна радифдаги ғазали мавжуд:

Олиб соз айлагач қўлға муғанний базм аро танбур,
Етурғай хотиримға беҳжату файзу сафо танбур.

Табибийким, анга танбурсиз базм ичра роҳат йўқ,
Чекар мутриб ани ё базмдин соз айлабон танбур³.

Ўзини Рожийнинг шогирди деб ҳисоблаган Аваз ҳам ундан таъсирланиб,

шу радифни сақлаган ҳолда издошлик анъанасини давом эттирди:

Агар илгига олса ёр танбур,
Берур элга фараҳ бисёр танбур.

Аваз, оламда илми муққи ичра,
Ўзингга одат эт зинҳор танбур⁴.

Шу ўринда нега бошқа муסיқа асбоби эмас, айнан танбур деган савол туғилади. «Танбурнинг етакчи соз сифатида қайд этилиши шунчаки юзаки гап эмас, балки Хоразм мақомлари тарихида пайдо бўлган бурилишни англатувчи тушунча ўрнида туради. Олдинлари Хоразм мумтоз муסיқасининг бош чолғуси ва «калити» дутор бўлган. Шашмақом

¹ Комил Аваз. Мукошифот. –Т.: Ўзбекистон нашриёти, 1999. -Б. 5.

² Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик тарихидан: Филол. фанлари номз... дисс. –Т., 1967. -Б. 146-147.

³ Аҳмаджон Табибий. Танланган асарлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. -Б. 24.

⁴ Аваз. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. -Б.178.

тамойилларининг кириб келиши билан эса танбур майдонга чиқади»¹. Танбур берган оҳангни дутор беролмаган. Бундан ташқари дуторнинг овози кенг давраларга етиб бормаган, у «хонаки» соз сифатида тор доирада чалинган. Шунинг учун ҳам XIX аср иккинчи ярмида Хоразмда танбур асосий соз сифатида эътироф этилган. Муҳаммад Раҳимхон I (1807-1826) замонида машҳур муסיқийшунос хивалик Ниёзжон Хўжа Бухорога бориб Шашмақом йўлларини танбурда ижро этиш бўйича махсус билим олиб қайтган. Унинг ишларини Комил Хоразмий ва унинг ўғли Муҳаммад Расул Мирзабоши охирига етказиб, Хоразм мақомларини тўла ноталаштирдилар. Бу ёзув ерлик созандалар орасида «Танбур чизиғи», илмий манбаларда «Хоразм танбур нотаси» ёки «Хоразм табулатураси» номлари билан юритилади².

Рожий қуйидаги:

Эй муғанний, қилдилар, аҳбоб оҳанги «Ҳижоз»,
Эмди сан ҳам бир нафас қилғил «Ҳижоз» оҳанги соз.

мақтаъ:

Рожийи бекасга ҳардам ёрлиғ оҳанги соз,
Эй муғанний, қилдилар, аҳбоб оҳанги «Ҳижоз» (21 б)

ғазалини Навоийнинг:

Эй муғанний, чун ниҳон розим билурсен соз туз,
Тортибон мунглуғ наво созинг била овоз туз.

мақтаъ:

Базм аро ўртар Навоийни ниҳон мунглуғ суруд,
Эй муғанний, чун ниҳон розим билурсен соз туз³

ғазалидан таъсирланиб ёзгани шубҳасиздир. Ғазал мақтаъсидаги «Эй муғанний» мурожаат шакли ҳам, матлаънинг биринчи мисраси мақтаънинг сўнгги мисрасида такрорланиб, радд ул матлаъ санъатининг гўзал намунаси вужудга келган. Муסיқа, соз, оҳанг А.Муродов таъкидлаганидек, кўнгулдаги ғамларни аритиш воситасидир.

Ҳар кудурат етса кўнглумга замон осебидин,
Рафъ ўлуб қилмоқ била бир-бирга ҳардам кашфи роз (21 б).

Навоийда ҳам муסיқа лирик қаҳрамоннинг «ҳазин кўнгли»га етган ғамлар билан сирлашмоқ воситаси сифатида ифодаланган:

¹ Матёқубов Отаназар. Мақомот. –Т.: Муסיқа, 2004. –Б. 66.

² қаранг: Ўша манба. –Б. 66,74.

³ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. II жилд. Наводир ун-ниҳоя. –Т.: Фан, 1987. -Б. 190.

Навха оҳанги тузуб оғоз қил маҳзун суруд,
Ул суруд ичра ҳазин кўнглумга махфий роз туз¹.

Хоразм ўлкаси қадимдан санъат макони бўлиб келган. Бу юртнинг шоҳлари ҳам нафақат санъатсевар, балки, ўзлари ҳам мусиқа асбобларини чалиб, куй ижро эта олганлар. Масалан, тарихдан маълумки, Хоразмшоҳ Султон Муҳаммад уд билан туркумли асарларни чалиб, шундан ҳузурланган. Мусиқашунос Отаназар Матёкубовнинг қайд этишича, исломдан олдинги даврларда «Борбад куйлари» («Лаҳни Борбад») номи билан 7 хусравоний, 30 овоз ва 360 дostonни ўз ичига олувчи умумий мусиқа тизими тушунилан. Куйлар таснифоти унда қадимий фазовий қарашларга мослаб тузилган ва ой (қамар) тақвими бўйича ҳафтанинг 7, оининг 30 ва йилнинг 360 кунига нисбат қилинган.

Мазкур куйларнинг энг олий табақаси «хусравоний» («шоҳона») деб юритилган. Хусравоний сифатларининг таърифу тавсифларини «+обуснома» китобининг мусиқага оид бобидан ҳамда бошқа тарихий асарлардан топиш мумкин. Хоразмшоҳлар, Темурийлар саройларининг тантанали маросимларида хусравоний куйлар ижро этилган. +изикарли томони шундаки, Хоразмда салобатли мақом йўлларида бири-«Сақили Наво» халқ орасида ҳозир ҳам «Хон чиқар» деб юритилади. Олдинги вақтларда Хивада сарой маросимларининг тантанали очилиши ва хонларнинг бир жойдан иккинчисига боришида айнан шу куй ижро этилган. «Хон чиқар» мазмунан «хусравоний» демакдир².

Тасаввуф таълимотида ҳам мусиқага катта эътибор берилган. «Табиийки, мусиқанинг инсонга таъсири психология муаммоларини ишлаб чиқишга катта мойиллиги бўлган ва ўзининг алоҳида мақсадларига эришиш учун олган билимларидан фойдаланган сўфийларнинг эътиборини тортмасдан қўймасди. Сўфий ориф ҳаётидаги энг аҳамиятли жараёнларнинг бири – бу ташқи дунёдан фикр ва юз ўгириш асосида қисқа вақтли ёруғлик (ҳол)га эришишдир. Сўфийлар, бундай экстатик ҳолат тез-тез, мусиқани

¹ Ўша манба -Б.190.

² Бу ҳақда қаранг: Матёкубов Отаназар. Мақомат. –Т.: Мусиқа, 2004. –Б. 118.

тинглаш билан боғлиқ вақтда уйғонишининг юзага келишини сезмай қолмасди»¹.

Мусикага, созга бўлган чексиз мухаббат, унинг инсон ҳаётига таъсири масаласига Рожий такрор-такрор тўхталади:

Не хўб нағмадурур, нағмайи баёт кўрунг,
Ўлук баданга берур тозадин ҳаёт кўрунг.

Чу дилбар тузар ўлса баёт дер Рожий,
Не хўб нағмадурур, нағмайи баёт кўрунг (34).

Бу ғазалда ҳам юқоридаги ғазал каби радд ул-матлаънинг яна бир гўзал намунаси яратилганки, бу камдан-кам шоир ижодида учрайдиган адабий-бадий ҳодисадир. Навоий ғазалларидан 32 нафари матлаъ қандай бошланса, мақтаъ ҳам шундай тугайди. Рожий ғазалларидан бештаси радд ул матлаъга асосланган.

Рожий Хоразмийнинг мазкур ғазали Шашмақомнинг «Баёт» мақоми учун махсус ёзилган. Бу ҳақда О.Матёкубов Комил Хоразмий тузган «Хоразм танбур нотаси»да «Насри Баёт» («Баёт» мақоми)га бағишланган ғазал деб шоирнинг мазкур ғазали берилганлигини қайд этади². Мусиқа ва оҳангнинг инсон маънавий камолотида роли беқиёс. Шу маънода Рожийнинг мазкур ҳаётий руҳ билан суғорилган ғазаллари ҳам маънавий хазинамизга қўшилган бебаҳо бойликдир.

2.2. Рожий шеъриятида реалистик ифодалар

Реалистик руҳ билан суғорилган ғазаллар шеъриятимизнинг энг жанговор, таъсирчан, ўткир туридир. Рожий ижодининг ўзига хослиги шундаки, унинг бир туркум ғазалларида реал ҳаётий воқеа-ҳодисалар тасвирланган. Бу ғазалларда шоир даврининг фаол кишиси сифатида намоён бўлади. У замона аҳлидан, ижтимоий ҳаёт нобопликларидан шикоят қилади, баъзан ўзининг танқидий фикрларини ҳам баён этади. Реализмнинг ана шу хусусиятларини назарда тутиб, проф. А.Ҳайитметов бундай ёзган эди: «Реализмнинг асосий эстетик принципи ҳам шундаки, реалист санъаткор

¹ Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. –М.: Наука, 1965. –С. 57.

² Матқёубов Отаназар. Мақомот. –Т.: Мусиқа, 2004. –Б. 262.

бевосита ҳаёт билан боғланган, мавжуд социал табақаларнинг реал кайфиятларини, бир-бирига муносабатларини, бу муносабатлар қандай бўлишидан қатъи назар, рўй-рост тасвирлашга интилади. Кўп романтик санъаткорлардан фарқли ўлароқ, у ҳаётни албатта гўзал тасаввур қилиб, муболаға билан тасвирлаб бериш керак деб тушунмайди»¹. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, шоирнинг айтиши шу реалистик руҳдаги ғазаллари ўзининг таъсирчанлиги, дарду ҳасрат ва танқидий оҳангнинг кучли ифода этилгани билан алоҳида аҳамият касб этган.

Чунончи:

Еткурур кўнглумға олам ранжи озор алғиёс²,
Не илож эткум мени ранжуру ночор алғиёс.

Алғиёс эй қозиюл ҳожат, ўзинг қил ёрлиғ,
Қилмади фарёдраслик кимса изҳор алғиёс.

Юкланур бошиға Рожийнинг дамодам бори ғам,
Айлагил бир лутф ила они сабукбор алғиёс (11 а).

«Рози эрдим ҳар жафо етса манга ағёрдин, Ҳар нафас юз жавр этар ман зорға ёр алғиёс» байтларидаги ёр маъшуқа маъносидан кўра кўпроқ дўст, ҳамдам маъносига яқин келади. Дўстнинг жабри жафосини тортгандан кўра, душмандан ҳар қанча жафо кўрсам рози эдим, деган лирик қаҳрамоннинг дўстидан ва даврдан шикоят оҳанглари Аллоҳга муножоти билан қўшилиб, кўнгилда маҳзун бир кайфият уйғотади.

Рожий лирикасининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритган адабиётшунос В.Мўминова ёзади: «Шоир ўз замонасида инсоннинг умри кулфатда, азобда ўтаётганлигининг сабабчиси адолатсиз давр ва «аҳли давр», яъни хонлар, бойлар, бекзодалар, амалдорлар эканлигини тушуниб етган эди:

Оҳким умр ўтти тинмай ранжу кулфатдин фароғ,
Бермади даврони дун бир лаҳза меҳнатдин фароғ...

Мамлакат ва халқнинг оғир аҳволи, хон ва амалдорларнинг талончилик ва адолатсизликлари Рожий ижодида ўз изини қолдирди. Шоир хонликнинг

¹А. Ҳайитметов. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. –Т.: Фан, 1970. –Б. 128.

² Алғиёс-мадад бер, қўлла деган маънони билдиради.

зўравонликларидан жабр кўришга, моддий ва маънавий жиҳатдан кийналишига қарамай ижодини тўхтатмади, ўзининг илғор ғояларига содиқ қолди»¹. Шоир-лирик қаҳрамон баъзида шохни ҳам танқид қилиб, уни инсофу адолатга чақиради:

Хусраво, бутратма тегрангдин улусни зулм ила,
Кўр не ҳол ўлғой бошида бўлмаса девор гул (36 а).

Шоҳ учун халқ бир суянчиқ, уни ўраб турган девордир, халққа зулм қилиб уни тарқатиб юборсанг, атрофи девор билан ўралмаган гулзор аҳволини кўз олдинга келтиравер, дейди шоир.

Бу ғоя унинг мустазодида янада ёрқинроқ ифодаланган:

Эй шоҳ, тилар бўлсанг агар мулкни обод
Десангки сазовор ўлайин лутфи Худоға
эл кўнглини бузма,
шод эт фуқарони (51 а).

Шоирнинг ҳаётӣ-маиший мавзуларда ёзган ғазалларидан бири «Бел оғриқ» радифли ғазалдир. Шунчаки бел оғриғидан бошланган бу ғазалга аслида чуқур маъно юкланган. Яъни теранроқ мушоҳада қилиб кўрилса, лирик қаҳрамон фақат бел оғриғидан эмас, балки даврдан ҳам шикоят қилаётгани англашилади:

Фиғонки, айлади ҳолим хароб бел оғриқ,
Бериб ўкуш алам ила азоб бел оғриқ.

Не юрганимда топармен фароғ, не ётсам,
Берур мудом манга изтироб бел оғриқ
деб бошланган ғазал

Бели букулса нетонг, Рожий аламзаданинг,
Ки, юкланибдур анга беҳисоб бел оғриқ (34 а)
тарзида ижтимоӣ умумлаштириш кучига эга бўлган сатрлар билан яқунланади.

Боғ мавзуси ҳам мумтоз шоирларнинг доимий диққат марказида бўлган десак, муболаға эмас. Комил ва Рожий «боғ» радифли ғазал ёзиб, ҳамфикр эканини изҳор қилган. Огаҳий эса боғ мавзусидан сўз очиб, фақирлиги сабаб ўз боғи йўқлигидан надомат чекса, шоир Сўфи хон боғлари ҳақида гўзал

¹ Мўминова В. Шоир Рожий // Ўзбек тили ва адабиёти, 1967. №5. -Б.56-57.

ғазаллар битмагани учун «не имому не муаззин, не амалдор» бўлганини айтади. Бемор ҳолида «Тоза боғ» (хон боғи) га бориб-келиш Аваз учун кулфат бўлган бўлса, Рожий боғ мавзусини бошқача талқин қилади, чунончи, бир ўринда боғи билан беҳад кибрланган зотга қарата:

Боғ бўстониингга кўп кўйма кўнгул, эй боғбон-
Неча сендекларга туфроғини мадфан қилди боғ¹, -
(боғ-дунё) деса, Комил:

Чунки дохил бўлмади ул ҳусн шоҳи базмиға,
Комили бечораға андоқки зиндон бўлди боғ² - дейди.

Рожий, Огаҳий ва Комил ижодидаги ғоялар ва образлар ҳамоҳанглиги уйғунлашиб, адабий таъсир натижасида бир-бирига ҳамоҳанг ғазаллар вужудга келган. Бу XIX аср Феруз даври адабий муҳитидаги янгиликдир, бундай ҳодиса ўтган асрларда камдан-кам учрайди.

Рожийнинг «Тамаъ» радифли ғазалида ҳам бошқа кўпгина ғазаллари каби ўша замондаги қабих ва ярамас кирдикорлар фош этилади. Шоир давлатманд одамларнинг олтин-кумушга ўчлигини эшакнинг сомонга ўчлигига қиёс қилади:

Ғаний айламас тарки зар ўлгунча,
Эшак узмагандек сомондин тамаъ.
Ғазал мақтаъси шоирнинг ўз-ўзига мурожаати билан якунланади:

Дегил Рожиё, уз тамаъ барчадин,
Вале дема қатъ айла ондин тамаъ (30).

Бу байтда шоир худди бошқа бир шахсга мурожаат қилгандек ўзига ўзи мурожаат қилиб, тажрид санъатини қўллаган. Мумтоз адабиётнинг барча вакиллари ижодида замоннинг норасоликларидан шикоят мотивлари учрайди, уларнинг ғоялари ҳам ўзаро уйғунлик касб этади. Огаҳий бу дунёни «бир кўҳна ҳасратхона» деса, Рожий уни «бир эски вайрона» деб таърифлайди:

Огаҳий:

Комиға еткан киши тонг йўқ жаҳондин топмасанг,
Ким бу олам, Огаҳий бир кўҳна ҳасратхонадур³.

Рожий:

¹ Қаранг: Юсупов Юнус. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. -Б. 85.

² Комил. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. -Б. 91.

³ Огаҳий. Асарлар. I жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. -Б. 167.

Жаҳон айвонидур эй дил, бир эски вайрона,
Ичида бошдин-аёқ мамлуди ом ила доно (60 б).

«Феруз даври Хоразм адабий муҳити» мавзусини тадқиқ этган Г.Исмоилова бу давр ижодкорлари ҳақида сўз юритиб: «...Улар шеъриятида давр воқеаларига муносабат билдириш, рўй бераётган ўзгариш-янгилашларнинг моҳиятини мушоҳада этиш, халқнинг ички кечинмалари ва руҳий дунёсини очиб бериш, оммани янгиликка, яхшиликка, эзгуликка ундаш, турмуш қийноқларини сабр-тоқат билан енгиш, яхши кунларни ишонч билан кутишга даъват этиш каби ғоялар марказий ўринни ишғол этади»¹ - деб қайд қилади.

Рожий Хоразмийнинг «Мен ғофил» радифли ғазали бошдан-оёқ даврдан шикоят мотивлари билан йўғрилган. Лирик қаҳрамон «шайху шоб», «ёру мусоҳиблар», «шевайи каззоб»лардан кўрган озорини, жавру жафоларини бирма-бир ифодалайди:

Жаҳон ичра экан меҳру вафо ноёб, мен ғофил,
Жафо қилғон эканлар пеша шайху шоб, мен ғофил.

Вифоқи сидқ даъво айлаган ёру мусоҳиблар,
Бор эрмишлар мунофиқ шевайи каззоб, мен ғофил.
Лирик қаҳрамон ошиқ бўлган ёр ҳам қаллоб:

Неча маҳвашни англаб ёри якдил жон нисор этдим.

Экондурлар хадъат пешайи қаллоб, мен ғофил (37 б).
Рожий лирикасининг ҳаётӣ моҳиятини кенгроқ тасаввур этмоқ учун унинг «Каж» радифли ғазалини кўздан кечириш мақсадга мувофиқдир. Ғазалда шоир ўша замондаги ижтимоӣ тенгсизлик ва зиддиятларни тасвирлаб, муҳитнинг танқидӣ манзарасини чизади. У ҳақдан кўра ноҳақлик, ростдан кўра ёлғон, эзгуликдан кўра бадбинлик авж олганини, энг олий фазилатлар ҳақоратлангани, энг қабих иллатлар эса мўътабар тутилганини дадил очиб ташлайди:

Каж дер жавоб итоб этибон туз саволима,
Дер туз, жавоб ўзгалар этса савол каж...

Мумкин эмас жаҳон аро тузларга эътибор,

¹ Исмоилова Г. Феруз даври Хоразм адабий муҳити. Филол. фанлари номз...дисс. –Т., 1995. -Б. 43.

Беътибор бўлмоғи, лекин маҳол каж.

Тузларгадур жаҳон аро ҳар навъ дард, ранж,
Ҳар ерда бўлса бордурур осуда ҳол каж (12 а).

Шоир «Келур» радифли ғазалида эса гўзал бир ўхшатиш ишлатиб, дард, меҳнат, ғам-аламни ўзига қариндош дейдики, бу унинг ситамкаш ва аламдиди кишиларга ҳамдам эканини англатади:

Дарди меҳнат хайли, тонг йўқ, келсалар кўнглум сари,
Ҳар киши қошига албатта, қариндоши келур¹.

Рожий ижодида реалистик тамойилдаги «Ҳасби ҳол» ғазаллар орасида «Эй вужудинг келибон маъдани эҳсону саховат» деб бошланадиган ғазали муҳим ўрин тутди. Ғазал-номи эҳсону саховатнинг кони бўлган подшоҳ мадҳи билан, агар ижозат берсанг сенга икки оғиз арзим бор,-дея бошланади:

Эй вужудинг келибон маъдани эҳсону саховат,
Остонингда икки қулдурур иқболу саодат.
Хотиринг кўзгусини айламасун даҳри мукаддар,
Етмасун кўнглунга ҳеч важҳ ила осори малолат.
Манки даргоҳи фалак жоҳи дуогўйидурурман,
Арзи ҳожат қилурам гар караминг берса ижозат (8 б).

Кейинги сатрлар Рожий таржимаи ҳолига оид муҳим бир маълумотни ёритиши билан ҳам характерли. Саройда туриб икки тилло қарзини узолмаган шоирнинг руҳий аҳволи, моддий муҳтожлиги ёрқин лавҳалар орқали тасвирланади:

Бор эди бир кишига беражак икки тиллоким,
Ваъдалиғ вақти етиб бергали йўқ манда бизоат.

Келадур ҳар кун олурға ҳаққини қаҳрлар айлаб,
Совутиб чехрасини кўргузуб анвойи синоат.

Мани бекас қилибон ҳар кун анга ўзгача ҳийла,
Қайтарурман неча ёлғон сўз ила бу не қабоҳат.

Кўргоч онинг юзини титрашадур жон ила кўнглум,
Соладур бошимға ҳар кун минг ошуби қиёмат (8 б).

Ғазалда лирик «мен»нинг руҳий ҳолати моҳирона очиб берилган. «Совутиб чехрасини» ибораси замирида ўткир киноя ётади, бу қарзини сўраб келган киши қиёфасини аниқ-равшан чизишга хизмат қилган. Лирик

¹ Қаранг: Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. -Б. 85-86.

каҳрамоннинг «жон ила кўнгул титраши» эса шоир ҳолатини аниқ тасаввур этишга ёрдам беради. Лириканинг ана шундай жиҳатларини назарда тутиб, С.Мамажонов «Шеърятда ҳаёт, воқелик зарби билан тебранган шоир калбининг оҳанги ифодаланади»,¹ - деган эди. Шоир ижодида «Чой» туркумидаги ғазаллар талайгина бўлиб, уларда асосан, жамиятда учрайдиган иллатлар фош этилади. Бу ғазалларда чой шунчаки бир восита, холос. Чой радифли ғазал Огаҳийда ҳам бор:

Токи базм ичра ҳарифи лаъли жонон ўлди чой,
Жонфизолиғ ичра рашки оби ҳайвон ўлди чой².

Огаҳий фақат чойнинг таърифу тавсифи билан кифояланса, Рожий шу образ орқали мансабдор амалдорларни фош қилади. «Рожий шеърятти ўзига хос хусусиятларга бой. Шоир ҳаётда у қадар кўзга ташланмайдиган бир ходисани мавзу қилиб олиб, уни бадиий сўз ва воситалар билан образлаштириб, чуқур ғоявий мақсадни илгари суради. Рожий поэзиясидаги бу ажойиб усул, чунончи унинг чойга бағишланган ғазалларида ўз аксини топган. Маълумки, классик поэзияда май мавзуи ва образи орқали ҳаётга муҳаббат, эркпарварлик орзулари ифодаланар эди. Рожий ҳам шу тахлитда май ҳақида шеърлар битган. Бироқ, унинг бир нечта шеъри ўша замон адабиёти учун янгилик бўлган чой мавзуида яратилган. Шоир бундай шеърларида чой воситасида ўзи яшаётган замондаги очкўзлик, хасислик, судхўрлик, пулпарастлик каби иллатларни фош этади»³. Воқеабанд бу ғазаллардан бирида шоир «олийҳиммат» бир кимсадан чой сўрайди:

Эй маъдани жуду кони ҳиммат,
Гулзори баҳору боғи беҳжат.
Бу хастаки коми ҳимматингдин,
Бахшишдурур шафқату мурувват -
дея унинг «улуғ»лигини таърифлайди. Аммо «ошиёни буюк» бўлган бу кимса бирор кишига ҳиммат кўрсатган эмас.

Асру буюк эрмиш ошиёни,
Йўқ кимсада еткурурга ҳиммат.

¹ Мамажонов С. Ранглар ва оҳанглар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. –Б.21.

² Огаҳий. Асарлар. II жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. –Б. 80.

³ Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. –Б. 83-84.

Рожий карамингга кўз тутубдур,
Дафъ айласа деб бу навъ кулфат (9 а).

Бу «Чой» туркумидаги илк ғазал бўлиб, шоир иккинчи ғазалида «олийҳиммат» бир кишининг ҳимматсизлиги, зиқналиги ва пулпарастлигини дадил фош этади:

Ҳайфким, они дедим маъдани эҳсону саховат,
Жамъ бўлмиш экан онда ҳама авсофи хасосат.

Ўзи васфини дер экан буки доим қилур эрди,
Неча одамни хасосат сифати бирла шикоят.

Санар эрдим они фаҳм аҳлидину, дониш элидин,
Билмас эрконмен эмиш бошдин-оёқ лофи жаҳолат...

Тилабон чой юбордим анга ул навъ кишиким,
Қилур атвори афъоли улуғликка далолат.

Қилибон бўйла киши ранжа қадам чой юбормиш,
Ки бир-икки йўли дамларга қилур қилса кифоят... (9 б).

«Бу ғазалда Рожий мактанчоқ, аммо ўлгудай курумсок давлатмандларнинг типик портретини яратган, уларнинг сўзи бошқа-ю, маънавиёти бошқа эканини усталик билан фош эта олган»¹.

Реалистик руҳдаги шеъриятида шоир ўз даврининг ижтимоий ва ахлоқий иллатларидан кўз юмолмайди. Бу иллатларнинг пайдо бўлишини инсонда нафс қувватининг ғолиб келишида кўради. Шоир лирикасининг яна бир жиҳати, у чой образидан танқид қилиш воситаси сифатида фойдаланади. Бой-бадавлат, аммо хасис кишиларни тимсолга айлантирди. Унинг «Чой» туркумидаги учинчи ғазалида шоир-лирик қаҳрамон соқийга мурожаат қилиб, қора чой олиб келишни сўрайди:

Кетур соқие, эмди чойи сиёҳ,
Ки чойи кабуд этди ҳолим табоҳ
мақтаъси:

Эрур Рожий озурда кўк чойдин,
Кетур соқие, эмди чойи сиёҳ (46 б).

¹ Ўша манба -Б. 83-84.

Кўринадик, шоир иккинчи байтда чойни ғам ва кулфатларни унутишга ёрдам берувчи тимсол сифатида ифодалайди. Шу билан бирга, матлаънинг биринчи сатрини мақтаъда такрорлаш орқали радд ул-матлаъ санъатини яратган. Матлаъ ва мақтаъни бир-бирига пайванд этиб, яхлит фикр ва образ яратиш шоирнинг ижодкорлик маҳоратидан дарак беради.

«Алишер Навоий ўз асарларида подшоларни доим адолатли бўлишга чақирганидан Рожий ҳам таъсирланиб, қуйидаги мисраларни ёзади:

Эй шах, иноят бирла боқ афтодалар холиғаким,
Бўлмиш аларнинг сен киби кўб кимса султон устина.

Рожийнинг жасорат билан халқ манфаатини мудофаа қилиши, жафо чекканлар номидан шохга хитоб қилиши унинг ўз устозидан фақат ғазал ёзишнинггина эмас, балки довюраклик, жасоратни ҳам ўрганганини кўрсатади.

Ростлиғ бирла қил оҳанги мақомати сулук,
Топмағай бу йўл аро ҳеч чапандоз мақом.

Рожий бундай ғояларни илгари суриш билан ўз даври лирикасини янада бойитди. У фақирлигидан ор қилмайди ва ҳақиқат камбағаллар томонида дейди:

Жодаи фақр дурур мулки ҳақиқат роҳи,
Борсанг ул мулук сори, қил бу тариқ ила хиром.

Бундай халқпарварлик Рожийнинг прогрессив ғояларни илгари сурувчи шоир эканини кўрсатади¹. Албатта, шўро даврида В.Мўминова бу байтдаги тағмаъно мазмунни таҳлил қила олмасди. Зеро, шоир бу байтда камбағаллик ва қашшоқликни эмас, балки тариқатдаги фақирликни назарда тутган.

Бутун иш жараёнида Огаҳий, Комил ва Рожий ижодидаги ўзаро таъсир масалаларини эътибордан четда қолдирмасликка ҳаракат қилдик. Адабиётшунос олим С. Долимов Огаҳий ижоди ҳақида сўз юритиб, унинг ижодиётига шарқ классиклари билан бир қаторда, Рожийнинг ҳам таъсири бўлганини қайд этган эди:

«Шоир Огаҳий Низомий, Мавлоно Қосим Анворий, Умар Хайём, Бедил, Муҳаммад Фузулий, Саъдий, Ҳилолий, Восифий каби тожик, озарбайжон, эрон классик шоирлари, Шермуҳаммад Мунис, Комил Хоразмий, Роқим,

¹ Мўминова В. Ўзбек демократик адабиётида лирика. – Т.: Фан, 1979. –Б. 18.

Рожих, Рожий каби ўз замондошларининг ижодини мукаммал ўрганди. Булар ижодидаги адолат темаси шоир ижодида ҳам кучли таъсир қолдирди ва шоирнинг поэзиясида адолат темаси марказий ўринни эгаллайди»¹.

Рожий ижодининг ҳам айнаи балоғат даври сарой муҳитида кечгани боис шоирнинг шоҳ мадҳига бағишланган ғазаллари талайгина. Сарой муҳити, у ердаги шоирлар таъсирида Рожий уларга ҳамоҳанг, яъни шоҳни мадҳ этувчи ғазаллар битиши табиий эди. Бу туркумдаги ғазалларни айнан реалистик тамойилдаги шеърятига киритишимиз бежиз эмас, чунки улар ҳам шоир ҳаётининг айрим саҳифаларини ёритиши билан қимматлидир. Шоирнинг бу руҳдаги ғазаллари бошдан оёқ шоҳ мадҳига бағишланган. Шўро даврида бундай мазмундаги ғазаллардан кўз юмиб ўтилган, албатта. Сабаби эса барчамизга маълум. Мумтоз адабиётимизда эса мадҳ ғазаллар қарийб анъана тусини олган эди. Шу ўринда улардан айрим намуналар келтирамиз:

Навоий:

Шаҳ ҳаримида неча топсанг Навоий эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингнию беҳад риоят қил адаб².

Огаҳий:

Қил шаҳ дуосин, Огаҳий, ихлос бирлаким,
Берсун худо анга не эса ком тоза йил³.

Рожий:

Эй Рожий, айла жон борича шаҳ дуосини,
Оламда борча пешаларингдин будур савоб (5 а).

Шоирнинг шоҳ мадҳига бағишланган, деярли алоҳида бир туркумни ташкил этган ғазалларини ҳам ўз ичида турларга бўлиш мумкин. Дейлик, айрим ғазаллар маъшуқа таърифи билан бошланиб, шоҳ мадҳига уланиб кетади:

Эй юзунгдин гули тариға уёт,
Гул демай меҳри ховариға уёт.

Шоҳ шаънида сўз деса Рожий,
Солғай олам суҳанвориға уёт (10 б).

Шоир «либос» радифли фалсафий руҳ билан суғорилган ғазалини либос таърифи ила бошлаб, мақтаъни шоҳга ишора қилиш билан якунлайди-уни

¹ Долимов С. Огаҳий ҳаёти ва ижоди: Филол. фанлари номз... дисс. – Т., 1962. -Б.189.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. II жилд. Наводир ун-ниҳоя. – Т.: Фан, 1987. – Б. 39.

³ Огаҳий. Асарлар. Девон. I жилд. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, -Б. 341.

«Сонии Афридун» деб атаб, агар у бир лутф қилса, ҳамма нарса мухайё бўлади дея шоҳ эътиборини қозонмоқ истади:

Бўлса Рожийнинг сўзи урён латофатдин, не ғам,
Қилса лутфидин анго сонии Афридун либос (24 б).

Шоирнинг мадҳ ғазалларидан яна бири худди қасидаларидек баҳор айёми васфи билан бошланиб, шоҳ мадҳи билан якунланади. Шоир ийд байрами билан шоҳга табрикнома йўллайди:

Ҳамди худоки кўргузуб алтофи бегарон,
Офоқ элини қилди тараб бирла комрон.
Бу кунни айлаб ийди фараҳбахш аҳли даҳр,
Оламни айш гуллариға қилди гулистон.
Бўлсун муборак ўшал шахғақим, эрур
Хоразм тахти салтанатида анга макон.
Исми мубораки битилиб чарх авжида,
Саййид Муҳаммад ибни Муҳаммад Раҳимхон (41 а).

Шоирнинг бирорта қасидасида Муҳаммад Раҳимхон Соний номи учрамаган эди. Мазкур ғазалда эса унинг номи тилга олинган. Шу тарзда мадҳ ғазалларда шоҳ образи адолат ва инсоф тимсоли сифатида улуғланади, Хоразм давлатининг сояйи субҳони сифатида қайта-қайта шоир ғазалларида таъриф-тавсиф этилади.

Хуллас, Рожий лирикасининг мавзулар кўлами борасида қилган кузатишларимиз шуни кўрсатадики, у мумтоз адабиётнинг илғор вакили сифатида давр воқеа-ҳодисаларига фаол муносабатда бўлди, Огаҳий ва Комил Хоразмий қаторида ўз ўрнига, мавқеига эга ижодкор ўлароқ довруқ қозонди.

2.3. Шоир лирикасида анъана, новаторлик ва бадий маҳорат

Анъана ва маҳорат адабиётнинг умрбоқийлигини белгиловчи омиллардандир. Адабиёт майдонига кириб келган ҳар бир ижодкор табиийки, ўз салафларига эргашади, улар ижодидан баҳра олади, таъсирланади, уларнинг инсонпарварлик ғояларини ривожлантириш билан бирга, ўз сўзини ҳам айтишга интилади. Бундан олдинги фаслларда ҳам қисман бўлса-да, анъана ҳақида сўз юритган эдик. Лекин олдинги фаслдаги фикрлар асосан

Рожий лирикасининг ғоя ва мазмунига тегишлидир. Бу қисмда биз кўпроқ бадииятидаги анъана ва новаторликни ёритишга ҳаракат қиламиз.

«Мумтоз шеърият анъана тилида сўзлаш санъати эди. Бир неча асрлар мобайнида бадиий ижодни бошқарган, унга ҳукмронлик қилиб келган анъанавийлик қонуниятлари эса оригинал асарлар қатори, тақлидчилик, нусхакашлик ва яқрангликнинг адабиётда мавқе топишига ҳам имкон берган. Шунга қарамадан, анъанавийлик-улуғ йўл ва буюк санъат мактаби»¹дир.

Рожий Хоразмий ижоди ҳам шарқ шеъриятининг ўлмас анъаналарини ўзида мужассамлаштирган. Унда Навоий ва Ғузулий, Оғаҳий ва Комил ижодида мавжуд анъаналарни учратамиз. Рожий ўз даврининг истеъдодли шоири сифатида бу анъаналарни ўз даврининг муаммолари билан уйғунлаштира олди ва у ўз дардларини, армон ва ўкинчларини омукта ҳолда сатрларга кўчиришга интилди. Шоир салафларига эргашар экан, кўр-кўрона тақлид қилмайди, уларга ижодий ёндашади, мавзунини ривожлантиради, ғоявий мотив ва образларни бойитиб, уларнинг бадиий қимматини оширади.

«Рожий поэзияси ўз ғоявий моҳияти билан ҳам, бадиийлиги билан ҳам диққатга сазовордир. У ўзининг бир ғазалида мазмун ва бадиий форманинг уйғунлиги ҳақида бундай деган эди:

Ботинингни маъни этгил, зеби зоҳирда ниҳон,
Ўйлаким, алфози рангиндин қилур мазмун либос
Маъно билан зийнатланган гўзал шеъргина халқ қалбига етиб боради,
ундан ўрин олади, завқ-шавқ бағишлайди:

Кўнгулга шеъринг эрур Рожиё нишот афзо,
Деса сўзунгни муносиб улус каломи нишот.
Бу Рожий шеърияти учун бир шиор бўлди. Шоир ўз асарларини тор доира учун эмас, балки кенг халқ оммаси учун яратишни мақсад қилиб қўйди, поэзиянинг халқчиллиги учун курашди»².

Шоир учун аввало, Алишер Навоий ижоди ибрат мактаби бўлди. Рожий Унинг 14 ғазалига мухаммас боғлагани, татаббуъ ёзганидан ҳам Навоий

¹ Иброҳим Ҳаққул. Ўзбек мумтоз адабиёти ва тасаввуфни ўрганиш муаммолари // (Адабиётшунос Э.Очилов билан суҳбат) Ўзбек тили ва адабиёти, 2003. №2.-Б.59.

² Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. -Б. 81.

дахосидан қанчалик таъсирланганини англаш қийин эмас. Навоий ижодининг XIX аср Хоразм шоирлари ижодига таъсири ҳақида адабиётшунос С.Долимов ёзади: «... Албатта, буюк шоир ижодидаги илғор анъаналар XIX аср Хива хонлиги ҳудудида етишган шоирларнинг эътиборини жалб этди ва Шермуҳаммад Мунис, Мулла Масих Бухорий, Мулла Вайсниёз Зийрак, Қози Хўжамберди Рожий, Мирзо Жунаид, Мулла Муҳаммад Яъқубхўжа Холис, Ҳабийқули Диловархўжа, Огаҳий, Комил Хоразмий каби шоирлар Алишер Навоий ижодининг қонуний меросхўри бўлдилар»¹.

Рожий ижодда бадий санъатларни қўллашни мақсад қилиб қўймади, аксинча, туйғуларини теранроқ ифодалашда, образларни ёрқинроқ тасвирлашда улардан бир восита сифатида фойдаланди. Шоир, анъанавий мумтоз поэтикани давом эттирди, шу билан бирга ўзи ҳам шеърятга янгича шакл ва услуб, ўзига хос ифода воситаларини олиб кирди. Унинг бадий санъаткорлик маҳорати аввало, «мисра такрори», яъни, матлаъни мақтаъга улашнинг гўзал намуналарини яратишда яққол намоён бўлади. Бу такрор шунчаки шаклбозлик эмас, балки ички мазмун эҳтиёжидан келиб чиққан бир услубдир. Бу санъатни ҳамма шоирлар ҳам қўллайвермаган. Фақат устоз санъаткорларгина унга эътибор қаратган, ўз фикр-мулоҳазаларини таъкидлаш, урғу бериш, яхлит бир маъно ифодалаш мақсадида бу санъатдан фойдаланганлар:

Не бўлди лутф этиб, ул сарви гулбадан бу кеча,
Келиб мақомимизи айласанг чаман бу кеча

мақтаъси:

Фироқи хастасидур Рожийи ҳазин келсанг,
Не бўлди лутф этиб, эй сарви гулбадан бу кеча (45б-46 а).

Рожий ижодидаги мисра такрорининг гўзал намуналарига биз ишимизнинг олдинги фаслида ҳам тўхталиб ўтган эдик.

Умуман олганда, Хоразм шоирлари ижодида бадий такрор санъатининг ёрқин намуналарини учратиш мумкин.

Огаҳийда:

¹Долимов С. Алишер Навоий ва XIX аср Хоразм шоирлари // Маърифат фидойиси. (С.Долимов таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан). –Т.: Ўқитувчи, 2007. –Б. 83.

Жоним олур, эй пари, ҳолимға бок,
Иштиёқу иштиёқу иштиёқ¹.

Комилда:

Лоладек ишқингда кўнглим, эй нигор,
Доғдору доғдору доғдор².

Ферузда:

Қилурман ютуб шавқи лаълингда қон,
Фиғону фиғону фиғону фиғон³.

Рожийда:

Кўзларим ҳажрингдадур эй гулузор,
Ашкбору ашкбору ашкбор.
Айламансан, йиғлабон ёлбормоғим,
Эътибору эътибору эътибор (20 б).

Юқоридаги байтларда сўз такрори байтнинг фақат иккинчи мисрасида кузатилади. Рожий ижодида такрор санъатининг гўзал тури, ўзига хос янги намунаси мавжуд. Яъни, ҳар бир мисра бошида бир сўзнинг уч марта такрорланиб келиши янги бир ифода воситасидир:

Лабин, лабин, лабин оғзимға қўйди, дағи деди:
Тотиб, тотиб, тотиб айт, ушбу тотли ё шаккар.

Сўруб, сўруб, сўруб ул дам лаби равонбахшин,
Қасам, қасам, қасам ичдим, дедим: бу, эй дилбар.

Уёл, уёл, уёл, эй Рожий ушбу сўзлардин,
Магар, магар, магар этмишсен ўзга ёру ҳунар (21 а).

Сўзни уч марта такрорлаш орқали шоир сатрларга ўзига хос мазмун ҳам юклайди. Комил Хоразмий шоирнинг ушбу ғазалига гўзал бир мухаммас боғлаган. Рожий учун Навоий, Фузулий, Огаҳий, Комил каби сўз санъаткорлари ижоди илҳом манбаи бўлди. Бу адабий таъсир бир ёқламагина бўлмаган, албатта. Табибий, Аваз, Феруз, Комёб каби шоирлар ҳам Рожий ижодидан таъсирланиб, унинг ғазалларига татаббуъ ёзганлар.

Умуман олганда, шоир ижодида замондош шоирлар билан адабий муносабат муҳим ўрин тутди. Жумладан, Огаҳий билан Рожий ижодида айни бир хил радифли, бир мавзу доирасидаги ғазаллар учрайди. Назира

¹ Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. 1 жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. -Б.217.

² Юнусов М. Комил Хоразмий. –Т.: Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1960. -Б.96.

³ Феруз. Элга шоҳу ишққа қул. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. -Б. 38.

ёзган Огаҳийми ёки Рожийми буни аниқлаш бироз мушкул. Лекин, муҳими бу эмас, уларнинг фикрдош ва ҳаммаслак эканидир.

Огаҳийда:

Юзинг очким, куёш садқанг бўлуб, бошингдин айлансун,
Янги ой тавозуъ кўргузуб, қошингдин айлансун¹.

Рожийда:

Париваш дилраблар барчаси бошингдин айлансун,
Сочи сунбул санамлар зулфи чирмошингдин айлансун (42 б).

Шунингдек, Рожий Огаҳийнинг:

Манга зулм айлаб ул қотил аён оҳиста-оҳиста,
Чекиб тийғини айлар қасди жон оҳиста-оҳиста²
радибли ғазалига назира сифатида яратган
Кел, эй сарви равон айлаб, хиром-хиром оҳиста-оҳиста,
Кириб жон гулшанида қил мақом оҳиста-оҳиста (47 а)
ғазалида ҳам жуфт сўзли муқаррир санъатини қўллаган.

Манга ул пари жондин ҳам лазиз,
Ки ҳар не лазиз эрса андин лазиз.
Эрур лутфлиғ жонфизо сўзлари,
Мазоқимга руҳи равондин лазиз (16 а).

Мазкур ғазалда мумтоз поэтиканинг бадий мезонларидан бири-қофия устида тинимсиз ишлангани ва оҳангдош сўзлар воситасида чуқур муסיқийлик ҳосил қилингани яққол кўриниб турибди. *Жондин, андин, равондин, гумондин, ниҳондин, даҳондин, меҳрубондин, фалондин* сўзлари ридбли қофия бўлиб келган ва ёй (и товуши) ридф вазифасини бажариб, оҳангдошликни таъминлаган. Зеро, «Вазли ва қофияли сўз тоза ва порлок бир гавҳардир»³, -деб ёзган эди Хондамир.

Унли ва ундош товушлар нисбати, қофия ва радиф ҳамоҳанглиги куйидаги ғазалга алоҳида жозиба бахш этган:

Ваҳким, мани ул қошлари ё айламади ёд,
Қотил кўзи жонимға бало айламади ёд.

Ман ёд этайин доим они подшоҳим деб,
Ул деб мани бир зор гадо, айламади ёд.

Ёд айлар эди, лек гумоним будурур ким,
Манъ эттилар ағёр ки то айламади ёд.

¹ Огаҳий. Асарлар. II жилд. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. –Б.15.

² Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. II жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. –Б.45.

³ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул ахлоқ. –Т.: Бадий Адабиёт нашриёти, 1967. –Б. 44.

Дерлар ҳама маҳжурларни ёд қилибдур,
Билмон мани ҳам айлади, ё айламади ёд.

Ҳақ ёдини қил то сани ёд айлағай ул ҳам,
Ёд айламаганларни худо айламади ёд.

Заъф ичра эса Рожий янги ой каби тонг йўқ,
Бир ой дурур ул маҳлиқо айламади ёд (14 б).

Шунингдек, шоир Навоийнинг:

Кеча ҳар кавкаб кўрунғач, ёдима ойим келур,
Ой чу толеъ бўлди-меҳри оламорийим келур¹,
деб бошланадиган ғазалига назира тарзида ёзган «келур» радифли ғазалда
ҳам бошдан охиригача «ш» товуши ридфли қофия бўлиб келган:

Ҳар қачон ёдимға ул ой вўсмалиғ қоши келур,
Ҳам бўлуб ғам ёдидин қаддим, кўзум ёши келур.

Қомати олдиға не юз бирла келгай сарв ким,
Қошиға гар келса бир гулчеҳра бўйдоши келур.

Мужда еткурди сабо ул гул келур деб боғ аро,
Ўйлаким келганда шаҳ олида фарроши келур (16 а).

Подоши, қариндоши, боши, тоши, дурноши, қаллоши каби ридфли қофиялар ғазалга ўзига хос мусиқийлик бағишлаган. Ҳар бир байтда учта, охирги байтда эса тўртта сўзнинг ўзаро қофияланиб келиши шеърға ўзгача бир ҳамоҳанглик, алоҳида бир жозиба бахш этадики, ижодкордан жуда катта маҳорат талаб қиладиган бу санъат тури мумтоз адабиётимизда зулқавофиъ деб аталган. «Оҳангдорлик кўпинча ижодкорнинг илҳом лаҳзаларидаги шоирона кайфиятидан, ҳаётни тасвирлаш услубидан келиб чиқади»². Шу ўринда бир мисол келтирсак:

Найладим, эй фалак санинг бўлди ишинг манго ситам,
Айру солиб нигордин мунисим айладинг алам.
Йўқ аламим шумораси, бутмади ҳажр ёраси,
Йўқму бу дарди чораси кўздин оқар дамбадам.
Тун-кун ишим фигон эрур, юзда ёшим равон эрур,
Тан доғи нотавон эрур, ҳажр аро тортадур то ғам.
Ул қад сарви гулбадан, жавр шиори зулмифан,

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. I жилд, Бадойиъ ул-бидоя. –Т.: Фан, 1987. –Б.171.

² Шукуров Н., Ҳотамов Н. ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б. 37.

Лутфу тараҳхум айлабон, қўймади кулбама кадам.

Ман қолибон фироқида, юз туман иштиёқида,

Ул кезибон йироқда, айш этадур тузуб нағам.

Эйки тиларсен ўзни шод, ишқ рамузин этма ёд,

Бўлма ҳазину номурод этмагил оҳу нола ҳам.

Рожийи зор эрур ҳазин, тортадур оҳи оташин,

Келмади ул куёш жабин, то ғами ранжин этса кам (38 а).

Шунингдек, шоир бир сўзни бир мисрада уч марта такрорлайдики, бу такрорийлик байтнинг шаклий гўзаллигини таъминлабгина қолмай, балки унга гўзал мазмун ҳам юклайди:

Қади хўб, рухсори хўб, оти ҳам хўб,

Сифоти хуш, фироқи хуш, феъли ҳам хуш (40 а).

Шоир ғазалларида жуфт сўзларни қўллаш, яъни мукаррар санъати ҳам учрайдики, Навоий ва Огаҳий унинг бетакрор намуналарини яратгани маълум.

Хастайи хори фироқинг бўлмишам эй гулузор,

Айб эмас бўлбул киби гар нола қилсам зор-зор.

Жилва қилсанг боғ аро гул-гул очиб рухсоринги,

Ўртанур булбул, чекар гул, ҳасратингда хор-хор (19 б).

Ёки «Наргис» радибли ғазалида бир байтда тўртта жуфт сўз қўллаган.

Гул-гул очиб узоринг қил сайри боғ гаҳ-гаҳ,

Тор-тор кудуминг истар кўб хор-хор наргис (23 б).

Рожий ижодида фахриялар ҳам бўлиб, улар шоирнинг ўзига бўлган ишончидан далолат беради, ўз ижодига муносабатини кўрсатади:

Нетонг ашъорини Рожийнинг эл боши уза санчар,

Отинг ҳар ҳарфи абёти бошига зийнат афзодур (17 а).

Ёки:

Нетонг ашъорини Рожийнинг эл боши уза сочгай,

Деса сўзунгни муносиб улус каломи нишот (29 б).

Шоир ўз сўзининг қадрини юксак баҳолайди. Ҳар бир байтим ва отимнинг ҳар бир ҳарфи «Эл бошига зийнат афзодур» дея фахрланади. Рожий «Боғ» радибли ғазалида шеърларининг гул каби сочилишига кўнглимни маънолар хазинаси ила зийнатлаган - боғдир, дейди:

Гул сочар Рожий сўзидин даҳр аро бу важҳ эрур,

Ким онинг кўнглин маонийға мулавван қилди боғ (32 б).

Ҳақиқий ижодкорнинг маҳорати, санъаткорлиги шундаки, у анъанавий бадиий воситалардан фойдаланган ҳолда ҳам янги, кутилмаган бадиий манзараларни ярата олади:

Гунча баҳс қилғонидин оғзининг ичи қондур,
Айлабон киби нодон айбини намоён баҳс (11 а).

Гунчанинг қондек қизиллигига сабаб, у тортишиб баҳсга киришганидир, гўёки нодоннинг нодонлиги баҳсда намоён бўлганидек, дея оригинал бир ташбеҳ қўллаган. Баёний ҳам ундан таъсирлангани қуйидаги байтдан англашилиб туради:

Гулузорим гулистонда гулни ҳайрон айлади,
Лабларининг ҳасрати гунча ичин қон айлади¹.

Рожий ижодида ташхис-жонлантириш санъатининг ҳам ажиб намунасини учратиш мумкин. Шоир жонсиз предметларни жонлантириш орқали гўзал поэтик манзаралар яратади. Жумладан, танбур ҳақида ёзади:

Магарки ҳажр аро аъзоси бор эмиш мажруҳ,
Чу тегди нохун этар нолаю наво танбур.

Белин неча еридин боғлабон магар қилмиш,
Неча мақом уружини иқтизо танбур (17 б).
Танбур-ҳажр дардида кўнгли мажруҳ бўлган ошиқ тимсоли, у белини неча еридан маҳкам боғлаб, мақомни энг баланд авж пардада куйлашга шай турган ошиқдек жонли тасвирланади. Шунингдек, *эй сабо, эй пайки сабо* шаклидаги мурожаатлар воситасида ҳам тонг шамоли жонлантирилиб, ошиқ аҳволини маъшуқага етказиш сўралади:

Эй сабо, қил ғам хужумин ёри ғамхоримға арз,
Кўнглим ошубини ёлғузликда дилдоримға арз (28 а).

Бу байтда амр наҳий санъати ҳам омухта ҳолда қўлланган. Рожий кўпгина ғазалларида иншонинг нидо усулига мурожаат қилиб, ўз туйғуларини, кечинмаларини ўзга шахслар, маҳбуба, дўстлар, мутриб, муғаннийга, баъзан мавҳум тушунчалар-кўнгул, дилга баён этади:

Эй сабо, бер муждаким, оромижоним қайдадур,
Сарвқомат, гулбадан, гунчадахоним қайдадур.

Рожий ўлди ҳажр зиндонида, эй пайки сабо,
Бер хабар ким хисрави соҳибқироним қайдадур (19 а)
байтларида тонгга мурожаат қилинса,

Нигоро, дилситоно, йиғларим айб этмаким найлай,
Чида олмай фироқинг ранжиға ночор йиғлармен (43 а)

¹ Баёний. Ғазаллар. –Т.: Давлат Бадий Адабиёт нашриёти, 1962. –Б. 35.

байтида маъшуқага турли истиоралар билан мурожаат этади. «Нигоро, дилситоно» тарзида қўш нидо яратади.

Рожий фаол қўллаган, таъсирчан байтларга жило берган шеърий санъатлардан яна бири тазоддир. Одатда, икки нарсa қиёс қилинганда, улардаги фарқ янада аниқ кўринади:

Неъматинг мамнунидур гар мунъим ўлсун, гар фақир,

Тоатинг маъмуридур гар шоҳ бўлсун, гар гадо.

Аллоҳ мадҳига бағишланган ҳамд ғазалда ҳам қатор зид сўзларнинг қўлланиши байтнинг таъсир кучини оширган:

Эрур изҳори лутфинг жаннат ўлса мазҳари роҳат,

Эрур қаҳринг зуҳури бўлса дўзахдин меҳан пайдо (2 а).

Ёки:

Турфа вақт бўлмишдур сифла иртифоъидин,

Бек бирла қул айлар, ориф ила нодон баҳс (11 а)

байтларидаги шоҳ-гадо, бек-қул, ориф-нодон шунчаки зид маъноли сўзлар эмас, балки шоир ҳаёти давомида шаклланган фикрий қарама-қаршиликлар ифодасидир.

Мумтоз адабиётимизда ғазал мақтаъсида шоир таҳаллуси одатда бир марта келади. Лекин қуйидаги ғазалда Рожий ўз таҳаллусини икки байтда такрор қўллаб, қўшмақтаъ яратганки, бу ҳам истеъдодининг янги бир киррасини акс эттиради:

Шаҳо, умид аҳлини шод айлагон чоғи,

Рожийни дағи айла олар бирла шодмон.

Рожийки модихи шаҳи соҳибкарам дурур,

Ёраб қил они шаҳ карами бирла комрон (41 а).

Рожий ғазалларининг 71 таси радифли бўлиб, радифлар қофия билан бирга яхлит ҳолда ўрганилди ва уларни икки гуруҳга ажратдик:

1. /азаллар орасида устоз шоирларнинг ғазалларидаги қофия ва радифни ижодий ривожлантириш анъаналари кўзга ташланади.

2. Ижодида анъанавий бўлмаган, яъни шоирнинг бевосита ўз поэтик маҳсули сифатида юзага келган қофия ва радифли ғазаллар ҳам мавжуд

Рожий ғазаллари шубҳасиз, шарқ анъанавий шеъриятининг давоми. У ўз даври муаммолари, ғоявий эстетик қарашларини ўзида жамлаган мавзундарижаси кенг, ранг-баранг шеъриятдир. Ошиқона ва орифона, ахлоқий-

маърифий, ҳамд, наът ва муножот ҳамда реалистик ифодалар акс этган ғазаллари шоирнинг бадиий олами ва поэтик маҳорати фонида ўрганилганда уларда илгари сурилган ғоялар янада ёрқинроқ намоён бўлди. Рожийнинг новаторлиги шундаки, у шеъриятга янги ва ўзига хос радифларни тадбик этди. Шеъриятининг ўзига хослиги унда реалистик ифодалар ёрқин акс этганидир. Муқимий ва Аваз ижодидаги каби реал ҳаётини воқеа-ҳодисалар ёрқин образларда ифодаланган шеърлари талайгина. Шу билан бирга, у ҳар бир мисра бошида бир сўзни уч марта такрорлаш орқали ўз даври ғазалчилигига янги шакл ва мазмун бағишлади. Ўзбек адабиётида қўшматлаъ қўллаш анъанаси мавжуд эди, Рожий Хоразмий эса ижодида қўшмақтаъни ҳам гўзал тарзда қўлладики, бу адабиётда илгари кузатилмаган ҳодисадир. Шоир ғазалларини ўрганиш асосида бу боб юзасидан қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Ғазал, мумтоз шеъриятимиз вакиллари ижодида бўлганидек, Рожий Хоразмий лирикасида ҳам қўламдор мавқега эга. Унинг асосини анъанавий ишқ ва комил инсон талқини ташкил этади.
2. Ғазалларда сўфиёна тимсол ва талқинлар ҳам муайян ўрин тутади. Шоир маҳбуб, шамъ, парвона, ўт, ориф, кўнгил, руҳ, бут, бутхона каби тимсоллар воситасида Инсон ва Илоҳ ўртасидаги ботиний боғлиқликни ифодалайди. Шу маънода, Рожийни мажоз тариқида ҳақиқатни қуйловчи шоирлар сирасига киритиш мумкин.
3. Рожий Хоразмий лирикасида анъанавий ишқ-муҳаббат, орифона, ахлоқий-маърифий, ҳамд, наът ва муножот мавзуларига алоҳида аҳамият берилган. Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар сингари шоирлар ижодида реалистик ғазаллар етакчи ўрин тутади. Рожий Хоразмий мазкур шоирлардан чорак аср олдин яшаб ижод этган бўлсада, унинг ижодида ҳам реалистик ифодалар ёрқин акс этган. Бу борада шоир катта бир жасорат билан давр иллатларини дадил очиб ташлаб, амалдорларга нисбатан кескин танқидий ҳукм чиқара олган.

4. Қофия ғоявий фикрни эстетик таъсирчан тарзда ифодалашнинг муҳим шартларидан ҳисобланади. Рожий Хоразмий ўз шеъриятида қофияни яратишга ана шу нуқтаи назардан ёндашди. Шоир ҳар бир байтда тўрттагача қофиядош сўз қўллаб, бу соҳада етук маҳорат соҳиби эканини исботлаган. Ўзбек адабиётида қўшматлаб қўллаш анъанаси мавжуд эди, Рожий Хоразмий эса илк бор ижодида қўшмақтаъни гўзал тарзда қўллайдики, бу адабиётда янгиликдир. Қолаверса, ижодида сўз ва созга муносабат алоҳида ажралиб туради. У мусиқий оҳанг ва истилоҳларни қўллаб, Навоий давридаги «нағма» ва «баёт» каби ифодаларни замондошлари Комил ва Феруз сингари шоирлар каби моҳирлик билан янгилади.

5. Шоир ўз ижодида раддул матлаб, тажохули ориф, ташбиҳ, талмех, ташхис, хусни таълил, тазод, амр-наҳий, талмех, нидо каби санъатлардан моҳирона фойдаланиб, юксак санъаткорлик маҳоратини ҳам намойиш қилган.

III Боб. Рожий мусамматлари ва бошқа лирик жанрлар

3.1. Мухаммас ва мусаддасчилик маҳорати

Мусаммат Яқин ва Ўрта Шарқ адабиётида кўп асрлик тараққиёт тарихига эга бўлган шеър навларидан биридир. Мусамматнинг жанр сифатида шаклланиши, қўллана бошлаши XI асрнинг биринчи ярмига тўғри келади¹. Назарий жиҳатдан мусаммат илк бор XI асрнинг кўзга кўринган шеършуносларидан Умар Родуёнийнинг «Таржимон ул-балоға» асарида асосланади². Тахмис мухаммас номи билан аталган жанрдир. Мухаммаснинг айрим намуналари XII аср охирида форс адабиётида пайдо бўлган, сўнгра туркий адабиётда жанр сифатида шухрат қозонган. XIV асрга келиб мухаммас форс ва туркий адабиётда энг кенг тарқалган оммавий жанрга айланган.

Рожий Хоразмий ижоди жанрий ранг-барангликка бой. У мумтоз адабиётнинг кўпгина жанрларида самарали ижод қилган. Хусусан, ижодида

¹ Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. –Т.: Фан, 1976. –Б. 69.

² Холлиева Г. Оғаҳий мусамматлари: Филол. фанлари номз... дисс. –Т., 2000. –Б.10.

мусамматнинг тўрт тури-мураббаъ, мухаммас, мусаддас ва мустазод учрайди. Шоир гўзал, бетакрор мухаммаслар яратган. Рожий девонида ғазаллардан кейин мазкур жанр туради, яъни у 885 мисрани ташкил этади. Мухаммас катта тарихга эга бўлиш билан бирга, XIX асрдаги ривож билан бу даврдаги шоирлар ижодида ўзига хос тарзда намоён бўлди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, XIV асрда форс-тожик адабиётида ғазалчилик нечоғлиқ тараққий этган бўлса, XVIII аср иккинчи ярми XIX асрга келиб Хоразмда мухаммаснинг ўзига хос мактаби яратилди. Буни мухаммаслардан тузилган баёзлар ҳам тасдиқлайди.

Рожий девонининг барча нусхаларида мухаммаслари сони 28 та. Биз турли баёзларни ўрганиб чиққанимизда, ЎзР ФА ШИ кўлёзмалар фондида сақланаётган 1918, 7050 ва 7006 инвентар рақамли баёзларда Рожийнинг яна 6 та мухаммаси борлиги маълум бўлди. Рожий мухаммасларининг сони, аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, жами 34 та. Улардан 30 таси ўзбек тилида, тўрттаси форс тилида яратилган. Шоир Навоий ғазалига 14та, Фузулий ғазалига олтита, Огаҳий, Ҳусайний-Ҳусайн Бойқаро ва Зийракнинг иккитадан, Комил, Амирий, Шариф, Ҳозикнинг биттадан ғазалларига тахмис боғлаган. Қолган тўрттаси шоирнинг ўзи ижод этган мухаммаслардир.

Рожий мухаммаслари бу жанрнинг икки турига мансуб:

1. Мустақил мухаммаслар.
2. Бирор шоир ёки ўз ғазалига боғланган тахмислар.

Рожийнинг Навоий, Ҳусайний, Фузулий, Огаҳий, Комил каби устоз ва замондошлари қатори, Кўкон адабий муҳитидан Амирий, Ҳозик ва Шариф ғазалларига боғланган тахмислари ҳам борки, бу унинг маълум бир доирада чегараланиб қолмасдан, Кўкон адабий муҳити вакиллари ижодидан бохабарлигию баҳрамандлигини англатади.

Айтиш мумкинки, Рожий мухаммаслари ҳам ғазаллари даражасидаги юксак поэтик асарлардир. Улар XIX аср адабиётида жанрлар тадрижини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, шоирнинг ижодий мероси ва бадиий оламини тадқиқ этишда мазкур мухаммаслар манба сифатида қўл

келади. Ҳар бир шоир сатрига қўшилган Рожий байтлари ғазал байтлари билан ҳам мазмун-маъно, ҳам бадиий услуб нуқтаи назаридан гўё бир бутунликни ташкил этган, яхлит бир шаклга келтирилган мустақил асарлардир. Зеро, уларда Рожий сатрлари татаббуъ қилинган мисралар ифода этган ғояларга бўйсундирилган.

Шоир мухаммасларида маю маъшуқа васфи, панд-насихат, ишқ-муҳаббат, баҳор ҳамда табиат манзаралари ифодаланган, сўфиёна ғоялар илгари сурилган. Аммо уларнинг барчаси Рожий кўтарган халқона мавзулар, сидқу сафо ва ватанпарварлик ғояларига ҳамоҳанг, мутаносиблиги билан ҳам характерлидир.

Биринчи мухаммасда «маيي лаълфом», яъни қизил май тавсиф этилади. Бу мавзуга оид «дайр», «хумор», «ринди майпараст», «харобот», «зуҳд», «ҳалол ва ҳаром», «шайх», «мурид», «зоҳид», «жаннат», «майкада», «сайри сулук», «аҳли салоҳ» каби тушунчалар такрорланади ва фикр шулар орқали баён этилади. Ўз-ўзидан англашиладики, Рожий мазкур мухаммасида майи ваҳдатдан, яъни илоҳий мастликдан сўз юритади. Аслида Навоий ғазали шу мазмунда. Рожий уни ривожлантиради ва унга ранг-баранглик бахш этади. Мазкур тушунчаларнинг ҳаммаси сўфиёна: муриднинг хонақоҳда ўтириб сайри сулукка берилиши ҳам, илоҳиёт йўлидаги масту аластлиги, Аллоҳ дийдори йўлидаги орзу-интилишлари ҳам. Ҳам Навоий, ҳам Рожий бу тамойилларга амал қилган. Демак, мухаммас уларнинг сўфиёна ғояларини ифодалаш учун қулай жанр. Улар тасаввуф ғоялари замирида озодлик, ғурур, садоқат ва меҳр-вафони тарғиб-ташвиқ этади. Зеро, сўфий озодлик, ишқ истаиди, тотувлик ва бирликни талаб қилади. Бу принциплар сўфиёна либосга ўраб баён қилинади. Улар умуминсоний ғояларга мос ва хосдир. Мухаммаснинг биринчи банди шундай бошланади:

Бировки толеъ ўлуб анго ром мен янглиғ,
Ўзига дайр аро қилмиш мақом мен янглиғ,
Ичар мудом майи лаълфом мен янглиғ,
Бил они дайрда масти мудом мен янглиғ,
Ки, май гадолиғ этар субҳ-шом мен янглиғ.

Барча мисралар бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғланган бўлиб, уларни ажратиш мушкул, шоирнинг маҳорати ҳам шунда. Мухаммаснинг иккинчи ва учинчи бандларида шоир Навоий ғояларига ҳамоҳанг тарзда фалсафий ғояларини илгари суради:

Бу дайр ичи гаҳе холи бўлуб, гаҳе тўлғай,
Неча май ичгайу неча хумордин сўлғай,
Демаки барча кириб ринди майпараст ўлғай,
Бировни ринди харобот англаким, бўлғай,
Бир илкида кадуо бирда жом мен янглиғ (51 б).

Мухаммаснинг тўртинчи банди айниқса, характерли бўлиб, унда лирик қаҳрамонга ваъз ўқиб, жаннатга йўл кўрсатмоқчи бўлган шайх қораланади. Гарчи бу ерда ориф номи тилга олинмаса-да, у сўфидан афзалдир деган ботиний мазмун аниқ-равшан англашилиб туради:

Мангоки шайх деди: бир мурид ўлуб қулким,
Беҳишт гулшанига бошқарай санго йўлким,
Дедим: узатма сўзингни, эй сўфи, гум бўлким,
Абири жаннат исин айламас писанд улким,
Муаттар айласа майдин машом мен янглиғ (51 б).

Мухаммаснинг кейинги бандида бутун асар давомида айтилиши лозим бўлган энг юксак ғоя илгари сурилган:

Вафоу меҳр илаким эл кўзини ёрутти,
Қуёшдек ўртанибон дард ўтига қон ютти,
Ким экти эрса вафо тухмини жафо бутти,
Бировки жон бериб, элдин вафо тамаъ тутти,
Пишурди кўнглида савдойи хом мен янглиғ (52 б).

Фисқу-фужур, ёмонлар озоридан ўртанган қалб изтироблари мазкур бандда жуда оригинал тарзда ифода этилган.

Шоирнинг иккинчи мухаммаси замондоши Ҳозиқ ғазалига боғланган. Биз форс тилидаги мухаммасларини алоҳида таҳлилга тортганимиз боис бу мухаммасга кейинроқ тўхталамиз. Унинг учинчи мухаммаси мустақил мухаммаслардан бўлиб, етти бандли, ҳазажи мусаддаси солим вазнида ёзилган. Ошиқона мазмунга эга бу мухаммасда ҳажр, фироқ, жудоликдан шикоят қилинади. Маҳбуба таъриф-тавсиф этилади, ошиқ унинг ишқида

«ақлу хушу сабри»ни йўқотгани айтилади, сабодан мадад сўралади. Бу мухаммасда қиёслаш аксар *хору гул, гулу булбул, андуҳу ғам, туну кун, ойу офтоб, ақлу хирад, қасру кулба, даму дуд, меҳнату ранж, жўя-жўя ашк, даишту қуюн* каби воситалар ёрдамида амалга оширилади. Шу воситалар орқали шоир ошиқ ва маъшуқа аҳволини ифодалайди, лирик қаҳрамоннинг ички дунёсини очиқ беради, унинг ёрга бўлган чин муҳаббати орқали улкан ишқ, унинг тимсоллари, жозибаси ва инсонийлик хусусиятларини тасвирга тортади. Мухаммаснинг биринчи банди қуйидагича:

Мени бедил фиғонким қолмишам дилдордин ойру,
Қоши ё киприки ўқ, ғамзаси хунхордин ойру,
Бўла олмон даме ранжу ғаму озордин ойру,
Нетонг кўнглум куши гар нола қилса ёрдин ойру,
Эмас гул ҳажрида булбул фиғони зордин ойру (53 а).

Кўриниб турганидек, мазкур бандда ёрнинг лирик қиёфаси яратилган. Аммо ёр сиймоси тасвири табиий эмас, анча-мунча бўёқдор, унда муболаға бўртиб туради. Масалан, ёрнинг қоши ва киприги ўқ, ғамзаси хунхора, қиладиган иши «ғаму ранжу озор» бериш. Шу сабабли лирик қаҳрамон нола чекади, булбул каби фиғон тортади, жудоликдан тушкунликка тушади. Бу фикрлар анъанавий тасвирларни эслатса-да, шоир ижодида янгича оригинал садо беради. Зеро, шоир ўзи яратган шеърият дунёсида яшаб, маҳоратини намоиш эта олган, бошқаларга ўхшамаган янги тасвир ва ифодаларни қўллаганки, бу ижодининг ўзига хослигини таъминлаган.

Мухаммаснинг иккинчи бандида тазод ва муболаға санъати омукта қўлланилиши орқали гўзал бир поэтик манзара яратилган. Маъшуқа ҳажрида азобда қолган ошиқ дудидан қорайиб кетган кулбасини қуёшрухсор ёр ёритишидан умидвор:

Тушубмен бир қуёш рухсордин ойру мени маҳзун,
Чекармен зарра янглиғ изтироб айлаб наво мажнун,
Дамим дуди била кулбам бўлур тийра, ғамим афзун,
Қарорғон кулбам ичра кирса юз хуршиду ой гардун,
Ёрутмоқ мумкин эрмас ул қуёш рухсордин ойру (53 б).

Сабо келким, сани қосид ўшул маҳрўя айлармен,
Анга деким фироқингда туну кун мўя айлармен,

Юз узра ҳар сори ашкимни жўя-жўя айлармен,
 Жунун дашти аро ҳарён қуюндек пўя айлармен,
 Ки даврон қилғоли ул сарви хушрафтордин ойру (53 б).

Ошиқ сабони ой юзли ёр ҳузурига элчи қилиб жўнатмоқчи, токи сабо ул маҳрўй фироқида тун-кун йиғлаб, кўзёши юзи узра жўя бўлганию жунун даштида қуюндек кезишини етказсин. Шоир жўя сўзини икки марта такрорлаб, жуфт сўз ҳосил қилиш билан тасвирнинг таъсирчанлигини оширган. Мухаммаснинг кейинги бандида ошиқ кўнглига маъшуқаю ағёрдан етган ранжу аламлар ҳамда ҳижрон ҳасрати ёрқин бўёқларда тасвирланган:

Манга эй ким, кўруб кўнглумда андуху алам ниши,
 Дединг: кимдин етушди санго бу зулму ситам ниши,
 Манинг дардим фузун этма уруб бу навъ дам ниши,
 Дамодам бағрима санчилмасинму дарду ғам ниши,
 Ким ул ой бир нафас чун бўлмади ағёрдин ойру (54 а).

Бу тасвир муҳим аҳамият касб этади, зеро, уни мухаммаснинг ниҳоясида айтилган хулоса исботлайди:

Кўнгулга мосуводин заррайе келтурмағил қайғу,
 Жинонни соф қил, хотирталаб йўлидаким кўзгу,
 Топарму ёр аксин бўлмайин зангордин ойру (54 а).

Ёрга эришмоқ учун ҳақиқий муҳаббат талаб этилади. Муҳаббат йўлида фириб нолойиқ, шу боис кўнгил поклигига интилмоқ шарт. Ёр васлига фақат поклик билан эришиш мумкин. Ёр эса кўзгу ва зангор осмон ортида, унинг акси жилваланиб туради. Мухаммаснинг мазкур бандида сўфиёна ғоя акс этган, тажаллий мақоми ҳақида сўз юритилган.

Рожий замондоши Комил ғазалига боғлаган мухаммасида замонавий ва сўфиёна ғояларни бир-бирига пайванд этиб, дилдор ва ошиқи зор тимсоллари орқали улкан умумбашарий ғояларни тараннум этади. Ушбу мухаммас оламга нур сочгувчи ишқ ва унинг муқаддаслиги ҳақидадир. Бу ишқ Олам ва Одам яратгувчиси ҳамда дунё ҳақидадир. Мухаммасдаги сўзлар замирида илоҳий мазмун моҳият мужассам:

Бу не ойин эрдиким, эй моҳи тобон айладинг,
 Ким юзингға нозир ўлса, зори ҳайрон айладинг,
 Кечалар аҳбоб базмин боғи ризвон айладинг,
 Субҳидам май нўш этиб, азми гулистон айладинг,

Гул яқосин чок, ғунча бағрини қон айладинг (55 а).

Бу моҳи тобон, юзлари дўстлар базмига жон бағишловчи тимсол, май ичиб, виқор-ла гулзор сайлига борадиган ва гулғунчаларни ҳайрон қолдирадиган ёр ким бўлди? У гулдек гўзал маҳбуба, унинг қиёфасида яна илоҳий жамол ҳам мужассам. Рожийнинг ёрга бўлган жўшқин ва ҳаяжонли муҳаббати шундай акс-садо беради. Бу ошиқона ва умуминсоний ғоялар замирида инсон тақдири ётади. Мухаммаснинг кейинги бандларидаги ибратомуз сўзлар, олам ва одам қисмати билан боғлиқ ғоялар билан ҳамоҳангдир. Масалан, ундаги *«дашти фироқ»*, *«зори ҳазин»*, *«оҳи оташин»*, *«май тоби (жилваси)»*, *«нигори меҳрталъат»*, *«шаҳи олийжаноб»*, *«ошиқи саргашта»*, *«ошиқи кўз ёши шарбат»*, *«бағри кабоб»*, *«фигони тўққуз гардундан ўтган»*, *«дийдаси пурхун»*, *«дили маҳзун»*, *«қисмати хуноби ғам»* каби бирикмалар шу мазмунни очишга хизмат қилган.

Лирик қаҳрамон доимо азобда: у бағри қон, жудоликдан маҳзун, унинг маъшуқаси маликалардек, юзлари гул ва гўзалликда беқиёс. Шундай ёрга етишишга нима тўсқинлик қилади? Ахир шоир саройда маҳбубалар орасида. Зоҳиран шундай хулоса чиқариш мумкин, албатта. Мазкур тасвирлар шеърӣй анъана талаби, ҳосиласи, холос. Аслида лирик қаҳрамон бу ерда оддий инсон сифатида намоён бўлади. У гўзалга етиша олмайди ва бунга нотинч давр, муҳит сабаб. Носоғлом муҳит ошиқи зорни шу кўйга солган, бас шундай экан, Рожий мухаммасидаги ошиқона тасвирлар замирида замонадан шикоят ғоялари ётади. Мухаммаснинг ҳар бир бандида ошиқнинг ўтли, ҳароратли туйғулари ўз ифодасини топган. Бу туйғулар лирик қаҳрамонга орзу-умид, ҳаёт, жон бахш этади ва шу йўсинда Рожий мухаммасини Комил сўзларига пайванд қилиб, қуйидагича якунлайди:

Айлабон Рожий киби васлингға бир етмак ҳавас,
Тун-кун айлармен фиғону нола андоқким жарас,
Кўзларим хунобидин рангин ўлубдур хору хас,
Ёр юзин гулзор Комил фаҳм қилса, тонг эмас,
Фурқатингдин чунки қон ёшки гулафшон айладинг (56 а).

Рожийнинг баъзи мухаммаслари панд-насихат ғоялари билан йўғрилган. Уларда ошиқона мазмун дарҳол пандомуз ғояга айланиб кетади. Шу жиҳатдан унинг Фузулий ғазалига боғлаган тахмиси характерлидир. Унинг бошланиши кейинги панд-насихатларнинг садосидир:

Кимиким оламда сондим ошно-ноошно гўрдум,
Кима якдиллик этдим кўнглини мандин жудо гўрдум,
Кимаким меҳр зоҳир айладим ранжи ано гўрдум,
Вафо ҳар кимсадинким истадим андин жафо гўрдум,
Кими ким бу фано дунёда гўрдум, бевафо гўрдум (57 б).

Банднинг қарийб ҳар бир сатрида «кими ким» бирикмаси қайтарилади ва бу бежиз эмас. Шоирнинг ушбу пандомуз мисралари шикоят ғоялари билан суғорилган. У ҳаётда бирор бир вафоли одам тополмайди, ҳеч кимда меҳр-оқибат йўқ, якдиллик қолмаган, ошинолар ноошно бўлган. Рожий яшаган давр ҳақиқатан шундай эди. У Фузулий даврида ҳам бундан яхши эмас эди. Бас шундай экан, ундай муҳитнинг кераги йўқ. Рожий ҳам Фузулий каби ошнолик, якдиллик тарафдори. У илгари сурган умумбашарий, халқона ғоялар ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йўқотмаган. Шоирнинг ягона истаги гўзал ҳаёт, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликдир. Оқибатсиз, фоний дунёда яхши яшаш инсоннинг ягона йўли ва орзуси бўлмоғи керак. Муҳаммаснинг кейинги бандларида ҳам айна мазмун бир оз ўзгаришлар билан давом этади. Уларда ҳам вафо, меҳр-муҳаббат, эзгулик ғоялари ранжу бало, изтироб, кайғу, дард-аламга қарши қўйилади. Ушбу муҳаммаснинг ўзига хос муҳим жиҳати унинг тилида акс этган. Муҳаммаснинг тўртинчи бандини олайлик:

Агар туфроға ёстондим, ботирди ёнима сўзан,
Вагар бода эришдим, кўзларимга бўлди гардафкан,
Гар ўт ёниға вордум, айлади бин зори ёқмиғ фан,
Агар савдо манин дутдум равон дўндурди юзиндан,
Вагар кўзгудин ўтдум сидқи акси муддао гўрдум (57 б.)

Ю.Юсупов қайд этганидек, «Рожий Фузулийнинг «Вафо ҳар кимсадин ким истадим ондин жафо кўрдум» деб бошланган ғазалига боғланган муҳаммасида, бир томондан Фузулийга эътиқоди ва жўрлигини қайд қилса,

иккинчи томондан, замон зодагонларига бўлган хизмати бекорга кетганидан каттиқ изтиробга тушганини арз қилади»¹. Ўша мухаммаснинг бир бандини келтирамиз:

Кимиким ҳосил этдим хизматида матлабин юз газ,
 Ҳалоким истаюб сурди бошимға ашҳабин юз газ,
 Чу арз этдим фалакка толейим тира жабин юз газ,
 Банго густурди гардун тийра бахтим кавкабин юз газ,
 Бани бадбахт анго ҳар комким бахтим қаро гўрдум.

Шуниси характерики, Рожий Фузулий ғазалларига жуда кўп мухаммас боғлаб, Фузулий таврида-озарбайжон тилида мисралар битган. Бу озарбайжон мумтоз адабиётини яхши билгани, хусусан, Фузулий ижоди билан яқиндан ошно эканлигини кўрсатади. Шу билан бирга Фузулий ижодидан таъсирланган, у кўтарган ҳаётӣй, ижтимоӣй мавзуларни ўз ижодида татбиқ этган. Бу анъана ва новаторлик омилидир. Буни бошқа бир мухаммасдан келтирилган қуйидаги банд ҳам равшан кўрсатади:

Тун-кун ишим ҳавоу ҳавас бирла сайрдур,
 Гаҳ хонақоҳ матлабиму, гоҳ дайрдур,
 Билмонки хонси шардуру ё ханси хайрдур,
 Қатъ ила ошнолиғим ондинки ғайрдур,
 Онжақ ўз ошноларинг эт ошно банго².

Мухаммаснинг кейинги икки банди ҳам замондан шикоят оҳанглари билан йўғрилган. Мухаммас якунида лирик қаҳрамон жавру жафолардан қутулиш мақсадида узлат ихтиёр этади, бу-унинг учун нажот манзили бўлиб кўринади:

Чекиб Рожий киби жавру жафо ҳар пеш ила камдин,
 Замоне ўлмадим фориғ ғаму андуҳу мотамдин,
 Гар эмди узлат айлаб, ихтиёр истаб, фараҳ ғамдин,
 Фузулий айб қилма, юз чу расми аҳли оламдин,
 Надан ким ҳар кима юз дутдум ондин юз бало гўрдум (58 а).

¹ Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. –Б.83.

² Ўша манба. -Б. 83

Рожий ижодидаги ўзига хос характерли мухаммаслардан бири унинг Ҳусайний-Ҳусайн Бойқаро ғазалига боғланган тахмисидир. У Ҳусайнийнинг икки ғазалига тахмис боғлаган, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ошиқона мазмунда. Анъанавий ишқ мавзусидаги мухаммаснинг биринчи банди аламдийда, толеи нигун ошиқнинг золим маъшуқага мурожаати билан бошланади:

Ишқинг ўти тушкали кўнглумға мен беҳонимон,
 Ёна-ёна жисм ила жонимға йўқ тоби тавон,
 Эмди ўлгумдур тараххум қилмас эрсанг бегумон,
 Эй сенинг қошу кўзунгдур фитнайи охир замон,
 Лабларингдур хаста жонимға ҳаёти жовидон (59 а).

Кейинги икки банд ошиқнинг ҳолати ва руҳий кечинмаларини ифода этади. Маъшуқа ишқида сарғайган юзи унинг неча йиллар сир тутган муҳаббатини ошкор этади. Ёр ҳаёлида тонг отгунча кўзларидан уйқу оқиб келса-да, тунни бедор ўтказиши гўзал ташбеҳлар билан ифодаланган. Золим, фитнаҳез маъшуқа бу бандда «жон марҳами» деб сифатланади. Ёрнинг ўзигина эмас, унинг ҳаёли ҳам ошиқ кўнглига меҳмон бўлса, маъшуқа йўлларига нигорон ошиқ кўзлари гавҳар сочади.

Лабларинг шавқин чекиб, юз захми мижгон сақладим,
 Сабр қилдим, кўзларинг бедодиға жон сақладим,
 Неча йилдур қофи ишқинг чектим, афғон сақладим,
 Эл аросида неча сирримни пинҳон сақладим,
 Бу сориг юз ошкоро айлади сирри ниҳон.

Ҳар неча тушса ҳазин кўнглумға ул ораз ғами,
 Тонгға текру келмамен уйқу оқар кўз шабнами,
 Не бўлур кулбамға бир тун келсанг, эй жон марҳами,
 Гар ҳаёлинг бўлса меҳмон кўнглум уйинда дами,
 Айлағай юз сори ҳардам кўзларим гавҳарфишон.
 Мухаммаснинг охирги банди ўқувчида худди лирик қаҳрамон маъшуқа билан учрашгандек, унинг васлига етгандек таассурот уйғотади, лекин бу тушда кечади:

Токи кўз кўруб ул ойни Рожиё, банд ўлди дил,
 Ҳажр зиндониға туштум, ўтти неча ойу йил,
 Тушта кўрдум бир кеча сўз дерга жарроб қилди тил,

Дедим: эй жон марҳами васлинг била бир чора қил,
Кулуб айтур: Эй Ҳусайний, тутма мендин бу гумон (59 б).

Ҳусайн Бойқаро анъанавий образлар воситасида шўх ва ўйноқи ғазаллар битганки, Рожий ҳам уни янгича бир оҳангда, халқона руҳда ифодалашга интилан.

Рожий ижодида Амирий ғазалига боғланган мухаммас ҳам борки, бу факт шоирнинг Қўқон адабий муҳити намояндалари ижодидан яхши хабардорлигини билдиради. Ҳар бир байти «эй соқий» радифи билан тугалланадиган Амирий ғазали риндона бир кайфиятни ифодалайди ва Рожий қўшган сатрлар ҳам муҳаббатдан сармаст лирик қаҳрамоннинг дил изҳори сифатида жаранглайди:

Қошинг ёйиға мен саргашта қурбондурман, эй соқий,
Қўзунг шавқида ашки, баҳри уммондурман, эй соқий,
Юзинг меҳри била зор, бағри қондурман, эй соқий,
Қўлимда соғари саршор, хайрондурман, эй соқий,
Хумор олуида ул лаъли хандондурман, эй соқий (73 а).

Мухаммаснинг иккинчи бандидаги “*махмур*”, “*бода*”, “*жом*”, “*май*”, “*лаболаб*”, “*соғар*”, “*паёнай*”, “*хуммор*” каби сўзлар майпараст ошиқ ҳолатини ифодалайди.

Учинчи бандда қофия ва радиф ҳамоҳанглиги мухаммаснинг муסיқийлигини таъминлашга хизмат қилган. Жумладан, “*олинг бирла*”, “*ҳилолинг бирла*”, “*ширин мақолинг бирла*”, “*шамъи жамолинг бирла*” каби сўз бирикмалари қофиядош бўлиб, ҳар сатр охиридаги “мажлисни” радифи гўзал поэтик уйғунлик ҳосил қилган:

Гулистон айлагил, рухсори олинг бирла мажлисни,
Фалаксан айлагил, абрў ҳилолинг бирла мажлисни,
Муфарриҳ айлагил, ширин мақолинг бирла мажлисни,
Мунаввар айлагил, шамъи жамолинг бирла мажлисни,
Ки бу оқшом харобот ичра, меҳмондурман, эй соқий.

Мухаммаснинг аввалги бандларидаги кўтаринки руҳ ўрнини тўртинчи бандга келиб даврдан шикоят оҳанглари эгаллаб, маҳзун бир акс-садо беради.

Қайғусининг даражасини ифодалаш учун шоир «зулфингдек паришондурмен» дея ўзига хос ташбеҳ қўллаган:

Юзумга ҳар нафас юз каж уруб, дарду бало илки,
Тани зоримни минг чок айлабон, ранжу ано илки,
Бу ёнглиғ тортибон минг ранж етмай, бу гадо илки,
Чаманда сунбулингни тор-тор этмиш, сабо илки,
Бу қайғу бирла зулфингдек паришондурмен, эй соқий.

Мухаммаснинг охирги банди эса лирик қаҳрамоннинг келажакка бўлган ишонч туйғулари билан якунланади:

Кезиб ҳусн оламин кўб маҳваши олий гуҳар кўрдум,
Биридин меҳр топмай ўзни тун-кун дарбадар кўрдум,
Бу дам Рожий киби уммид нахлидин самар кўрдум,
Юзинг хуршидини то жоми майда жилвагар кўрдум,
Амирий оламу Жамшиди даврондурмен, эй соқий (73 б).

Поэтик ташбеҳларга бой, риндона руҳдаги бу мухаммас ўзининг оригиналлиги билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитган десак асло муболаға бўлмайди.

Рожий яна замондоши Зийракнинг иккита ғазалига мухаммас боғлаган. Улардан бири «Этгай», иккинчиси «Эврулай» радифли тахмисдир. Зийрак ҳақида Лаффасий шундай маълумот берган: «Зийрак мулла Вайс Ҳазораспий бўлуб, деҳқон оиласидан бўлғони ҳолида Хива хонлиғидину онинг амалдорлари-ю вузароларидин қоттиқ жабр-зулму ситамлар кўруб, дунёдин хасратлар қилиб, зулм остида дунёдин ўтадур»¹. Зийракнинг

Шаҳийким, май ичиб, ишрат тузуб, кўнглини шод этгай,
Гадодинким ютар қон, ҳажридин не навъ ёд этгай

деб бошланадиган жуда таъсирчан ва мазмундор ғазалига Рожий тахмис боғлаши бежиз эмас, албатта. Зийракнинг шох май ичиб, кўнгилхушлик қилиб ўтирганда, қон ютаётган гадо қаердан ҳам эсига келарди, деган чуқур ижтимоий мазмунга эга бўлган мисраларига золим маъшуқа образини ёнма-ён қўйган ҳолда, уларни бир-бирига қиёс қилади:

Қачон ул ой мени ушшоқ элидин иқтидод этгай,
Тузуб қонуни улфат соз оҳанги давод этгай,

¹ Лаффасий. Хива шоирлари. Давлат адабиёт музейи фонди. Инвентар №213. –Б. 13.

Келиб кулбамға ё айлаб қошиға бир мурод этгай,
Шахийким, май ичиб, ишрат тузуб, кўнглини шод этгай,
Гадодинким ютар қон ҳажридин не навъ ёд этгай.

Мухаммаснинг авж нуқтаси учинчи банди бўлиб, Рожий ҳам Зийракнинг ўткир мазмунли мисраларига ҳамоҳанг фикр юритади. Ёрдан, унинг зулми-ситамидан шикоят, замондан, шохдан шикоятга уланиб кетади. Бу нафақат ошиқнинг, балки жафолардан эзилган, хўрланган халқнинг нидоси, дод-фарёди ўлароқ жаранглайди:

Оқар ул ой ғамида кўзларимдин дам-бадам қонлар,
Тарахҳум айлабон зулм ортадур ҳар лаҳза чандонлар,
Топа олмон ғамимға чора айлаб тун-кун афғонлар,
Етушгон зулм элидин дод этар шаҳға мусулмонлар,
Менингдек шаҳдин бедод етган кимға дод этгай (62 а).

Мухаммаснинг кейинги икки банди ошиқнинг маъшуқа ҳажридаги изтироблари ифодасидир. Олтинчи бандда эса шоир дунё ҳақидаги фалсафий фикрларини баён этади:

Сурури сури олам ҳосиледур ҳузн ила мотам,
Эмас мумкин топилмоқ доимо бир ҳол ила олам,
Қилиб дунёни фоний давлатидин хотиринг хуррам,
Фақир аҳволидин юмма кўз оч, эй ғанийи бераҳм,
Ки очиб юмгунча кўзни, бу давлат хайрбод этгай.

Дунё, ҳаёт доимо бир хил эмас. Аслида мотам, ғам хурсандчиликлар ҳосилидир. «Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ» дейилиши бежиз эмас. Яъни, ўткинчи шодликка, ўткинчи бойликка алданмаслик керак. Шу боис шоир давлатманд кишини фақрлар аҳволига назар ташлашга ундайди.

Мухаммаснинг сўнгги банди маъшуқа таърифи билан якунланади:

Ажаб бир нозанинсенким, шабиҳинг кўрмамиш олам,
Лабинг айни ҳаёту сўзларинг жон захмига марҳам,
Жамолинг васфидин не тил била Рожий уролғай дам,
Бўлур жаннат баҳорий сабзазориға арақ шабнам,
Агар бир ҳарфи Зийрак хатти сабзингдин савод этгай (62 б).

Рожий зуллисонайн шоир сифатида форс тилида ҳам кўркам мухаммаслар яратганки, бу унинг ижодкорлик маҳоратининг яна бир янги киррасидир.

Унинг ўттиз тўртта мухаммасидан тўрттаси форс тилида. Рожий ижодидаги форсча мухаммаслар ҳам жанрнинг икки турига мансуб. Жумладан, икkitаси мустақил мухаммас, биттаси Шариф тахаллусли шоир ғазалига, кейингиси Ҳозик ғазалига боғланган тахмисдир. Рожийнинг форсча мухаммасларини шоир Матназар Абдулҳаким эркин таржима қилиб, нашр этган¹.

Шоирнинг биринчи форсча мухаммаси жанрнинг истикболия (кутиб олиш) турига киради. Унда лирик қаҳрамоннинг йиллар давомида чеккан айрилиқ азобидан қутулиб, висолга етишиши юксак пардаларда куйланади. Яъни, ёр ошиқ кулбасига ташриф буюради, ошиқ маҳбубасини кутиб олади. Уни кўриши ҳамон чеккан барча изтироблари унут бўлади. Ана шу ҳолат ошиқ тилидан қуйидаги тарзда изҳор этилади:

Эй офтоби офати даврон, хуш омадй!
 Эй комёб сарвари хўбон хуш омадй!
 Эй рашки хур, ғайрати ғилмон хуш омадй!
 Эй хушхиром, барзада домон хуш омадй!
 Сарви равон, ғунчайи хандон хуш омадй!

Мазмуни:

Эй олам офати бўлгувчи қуёш юзли ёр, хуш келибсан!
 Эй гўзаллар маликасининг мақсадига етишгани, хуш келибсан!
 Эй фаришталар рашкини келтирувчи, хуру париларни назарига илмайдиган, хуш келибсан!
 Эй қадам босганинг гўзалликда ягона ва этагини чанг босмаслигига сабаб, уни ҳилпиллатиб кўтариб юргувчи, хуш келибсан!

Ошиқ учун ҳаёт фақат ҳижрондан иборат эмас, унга висол дамлари ҳам ёр. Маъшука бу мухаммасда вафо тимсоли сифатида намоён бўлади. Шоир улуғ инсонпарварлик ғояларини тараннум этади, ёр мадҳи уни улуғ мадҳия сари етаклайди.

Рожийнинг бу тахмиси етти банддан иборат бўлиб, 35 мисрани ташкил этади. Мазкур бандларнинг барчасида ўша таъриф-тавсиф давом этади: ёрнинг хулқ-атвори, табиати, гўзаллиги ёркин бўёқларда тасвирланади. Масалан: иккинчи бандда лирик қаҳрамон рўпарасида турган маҳбубага жон

¹ Қаранг: Матназар Абдулҳаким. Азизлар анжумани. Форсийдан эркин таржима. –Т.: Ўзбекистон, 2008. –Б. 270-273.

садқа қилишга шай ошиқ сифатида гавдаланади. Шоир уни гўзаллар подшоҳи деб атаб, қолган барча гўзаллар унинг сипоҳи (аскарлари)дир, дейди. Бу мисолда тасвир ҳаётий чиққан. Унинг асосини шоҳ ва сипоҳ тушунчаси ташкил этади. Қолган байтларда ёрнинг қадди-қомати васф қилинади. Зеро, ёр васфи инсон таърифи, ҳаёт гўзаллигининг мадҳиясидир, бу эса Рожий гуманизмидан далолат беради. Тахмиснинг учинчи бандида маҳбубанинг раҳму шафқатга мойиллиги, кейинги бандда ҳижронли тунларнинг ортда қолгани, лирик қаҳрамон доимо ҳаётга умид билан карагани баён этилади. Сўнгги бандда эса ошиқ қошига ташриф буюрган маҳбубага яна бир бор таъзим айлаб, агар ўлганимдан сўнг қабрим ёнидан ўтсанг, бош кўтариб кутиб оламан, дея лутф қилади:

Сад марҳабо, чу омадий, эй маҳлиқо санам,
 Аз партави жамоли ту шуд дида равшанам,
 Нақди ҳаётро ба қудумат барафканам,
 Гар бигзарий ба турбати ман баъди мурданам,
 Сар бар кунам зи хок, ки эй жон, хуш омадӣ.

Мазмуни:

Сен келдинг, эй маҳлиқо санам, юз марҳабо бўлсун,
 Зеро, жамолинг нуридан кўзларим нурланди.
 Энди ҳаётимдаги бор-йўғимни қадамингга нисор этаман,
 Ва агар борди-ю, ўлганимдан кейин хоки пойим ёнидан бир ўтиб кетсанг,
 Шу заҳоти тупроқдан бош кўтариб, хуш келибсан, эй жоним, дейман.

Бу сатрлар шоирнинг ёри-дўстига бўлган садоқатини ифодалайди. Садоқат инсон учун энг шарафли фазилат. Зеро, Рожий мухаммасида биринчи навбатда инсон образи, унинг тимсоли, гўзаллиги васф этилади.

Рожийнинг форс тилидаги яна бир мухаммаси Шариф таҳаллусли шоир ғазалига боғланган. «Асли исми Муҳаммад Шариф бўлиб, Узлат (Узлатий), Махжур, Нодир (Нодирий), Шариф (Шарифий) таҳаллуслари билан ўзбек ва тожик тилларида ижод қилган бу шоир Қўқон адабий муҳитига мансуб сўз санъаткорларидан. Муҳаммад Шариф (1752-1758) йиллар оралиғида ҳозирги Андижон вилояти Чуст туманининг Косон қишлоғида туғилган. У кексайган чоғида, Умархон хонлигининг сўнгги йилларида Қўқонга кўчиб борган ва у

ерда ҳам умр бўйи моддий муҳтожликда яшаган. Фазлий ўз тазкирасида истеъдодли шоир, қавайдшунос олим, машҳур хаттот, фозил бир инсон— Узлатнинг бахтсиз бўлганини қайд этиб ўтган. Хабардор кишиларнинг айтишича, у юз йилдан ортиқ умр кўрган¹.

Беш банддан иборат бу мухаммаснинг мавзуси кенг: у ишқ дардидан тортиб, ваҳдат водийсигача чўзилади. Бандлар орасида панд-насихат ғоялари ҳам илгари сурилади. Шоир бекорга «чи фойда» (нима фойда) радифига мурожаат қилмаган. Ҳар бир банд охирида такрорланадиган бу радиф шоир мақсадини ифодалашга хизмат қилган. Танбеҳ бериш руҳидаги бу радиф орқали сўфиёна маъвиза мавзуси акс этиб, ваҳдатга етаклашга ишора қилинади. Биринчи бандда шоир юракка мурожаат этиб, агар сенда ишқ дарди бўлмаса, минг нолаю фарёд чекишинг бефойда, ёр жамолига етишмоқ учун кўнгилда муҳаббат шавқи бўлмоғи лозим дея орифона ғояни ифодалайди:

Дар дидаи ту нури зиё нест заррайе,
Дар тинати ту бўйи вафо нест заррайе,
Дар хотири ту сидку сафо нест заррайе,
Андар дили ту меҳри Худо нест заррайе,
Гар рўзу шаб намоз гузорй, чи фоида?! (58 б).

Мазмуни:

Сенинг кўзларингда равшанлик нуридан йўқ заррача,
Сенинг юрагингда ҳам вафо ҳиди йўқ заррача,
Сенинг хотирингда ҳам садоқат ва покликдан йўқ заррача,
Сенинг дилингда ҳам Худо меҳри йўқ заррача,
Гарчи туну кун намоз ўқисанг, бунинг нима фойдаси бор?!

Лирик қаҳрамон муридга намоз, рўза, ҳаж каби тақво амалларини бажарсанг-у, кўнглингда заррача эътиқодинг бўлмаса, бундан не наф дер экан, уни меҳр-муҳаббатга, орифона ғоялар замирида эзгу ва яхши хулқ-атворга даъват этади. Кейинги бандларда таънаю маломат билан ахлоқсизлик, ҳарислик, нафс балоси танқид қилинади. Улуғ ҳашр, яъни қиёмат куни ёдга олинади. Шу тариқа, инсоний сифатлар улуғланади.

¹ Ўзбек адабиёти. V жилд. Тўрт томликка илова. I китоб. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966. -Б. 245-266.

Мухаммас ваҳдат водийси тасвири билан ниҳояланади. Бу бандда шоир инсонни шу водийнинг йўловчиси бўлишга чорлайди. Унинг бош мақсади ҳам аслида нафсдан қутулиб, покланмоқдир.

Рожий биё ба водийи ваҳдат духул кун,
Тан зан ба роҳи мақсад, коми ҳусул кун,
Нафсат ба бандагй ба жавонй малул кун,
Гуфтам: «Шарифро ба ғуломй қабул кун»,
Гуфт: эй ғулом пири низори чи фойда (59 а).

Мазмуни:

Рожий кел, ваҳдат водийсига қадам кўй,
Мақсад сари равона бўл, унинг ҳосилини кўр,
Йигитликда фақр йўлини тутиб, нафсингни тийиб юр,
Дедим: «Шарифни кулликка қабул қилгин»,
Деди: эй кул, бу бечора қаридан нима фойда?!

Рожийнинг яшашдан муроди ҳам шу. Ёшликни беҳуда ўтказмай, кўзланган мақсади сари интилган киши, қариганда унинг роҳатини, ҳузурини кўради.

Шоирнинг тўртинчи форс тилидаги мухаммаси Ҳозик ғазалига боғланган бўлиб, унда ҳам риндона ғоялар тараннум этилади. Ҳозик ҳақида академик А.Қаюмов шундай маълумот беради: «Жунайдулла Ислоншайх ўғли Ҳозик XIX аср биринчи ярмидаги ўзбек ва тожик адабиётининг йирик намояндаларидан. Қори Раҳматулло Ҳозик тўғрисида «Ловубол машраб, қаландармижоз» деб ёзади¹. «Ҳозик «Юсуф ва Зулайҳо» достонини ёзган. 1843 йили Насрулланинг буйруғи билан Шаҳрисабзда яшаб турган Ҳозикнинг боши кесилиб, амирга олиб борилади. Унинг қабри ҳозир Қашқадарё вилояти Китоб туманидадир»². Мухаммас шундай бошланади:

Биё соқи дилам нури басар мегирад аз мино,
Пайи парвози беҳжат болу пар мегирад аз мино,
Ба қатъи дашти ғам зоди сафар мегирад аз мино,
Сабў ҳарчанд саҳбо бештар мегирад аз мино,
Димоғам нашъайи файзи дигар мегирад аз мино (52 б).

¹ Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити. (XVIII-XIX асрлар) –Т.: Ўзфанакаднашр, 1961. –Б. 118.

² Ўша манба. –Б. 160.

Рожийнинг форс тилидаги тўрт мухаммаси ҳам бу жанрнинг етук намунаси ҳисобланади. Шоирнинг бу мухаммаслари нафислиги, мукамаллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Рожий ижодида иккита мусаддас мавжуд. Ҳар иккаласи ҳам етти банд ёки қирқ икки мисра, жами саксон тўрт мисрадан иборат. Мавжуд маълумотларга асосланиб айтиш мумкинки, унинг мусаддаслари ҳам орифона, ошиқона, риндона характерга эга. Рожийнинг биринчи мусаддаси риндона руҳда бўлиб, унда хайёмона ҳаётсеварлик ва тириклик завқи балкиб туради. Мусаддаснинг ҳар бир бандида:

Муғтанамдур неча кун даҳр аро айёми шабоб,
Фавт қилманг они ғофиллик ила эй, аҳбоб,-

деган байт такрорланиб келади. Бу Навоийнинг:

Маст ўлуб бир дам шабоб айёмини тут муғтанам,
Ким йигитлик дам-бадам ўтмакдадур айём аро¹, -

деган сатрларини эсга солади. Бу кўҳна дунё ҳеч кимга вафо қилмаган. Бир нафас олгунча умр ўтганини билмай қоласиз. Кекса шайхми, ёш, навқирон йигитми, қатъи назар навбатсиз бир-бир ўтаверади:

Эй биродарлар, этинг айш, ичиб бодайи ноб,
Кечкулукдур нафс урғунча кўҳнаи дайри хароб,
Мўътақиб ҳама азм этгусидур шайх ила шоб,
Қилғуси нўши ажал жомини соғу бетоб,
Муғтанамдур неча кун даҳр аро айёми шабоб,
Фавт қилманг, они ғофиллик ила эй, аҳбоб (77 а).

Мусаддас шу руҳда давом этади. Қаригандан сўнг тандан қувват, кўздан нур кетади. Йигитликда фурсатни қўлдан бермай, уни ғофиллик билан ўтказмасдан, ёшлик ва гўзаллик завқини ҳис қилиш, қадрига етиш лозим.

Бу мусаддасда ҳақиқий ва мажозий ишқ қоришиқ тарзда ифодаланган. Бода-сўфийлар истилоҳида муҳаббат тимсоли. Шоир тасвиридаги бу базм - ошиқ, ориф, фақир, дарвешлар иштирокидаги базмдир. Олам ташвишлари ҳеч қачон тугамайди. Уни ўйлаб охирига етиб ҳам бўлмайди. Шоир бу

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20-жилдлик. II жилд. Наваодир ун-ниҳоя. –Т.: Фан, 1987. –Б.23.

риндона байтлар тагсатрида Олам ва Одам ҳақидаги фалсафий қарашларини ҳам ифодалайди.

Мусаддаснинг 5-6 бандларида «ҳамага ажал жомини ичирадурган соқийи даврон» ҳақида гап боради. Ҳеч ким бу дунёга устун эмас, ажал шоҳу гадога баробар. Агар шундай бўлмаганида, Баҳрому Дилором, Зулқарнайну Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Жомию Навоий, Султон Ҳусайнлар ҳаёт бўларди. Қани улар? -деган савол кўндаланг қўйилади.

Шоир орифона, риндона ғояларини, тўғрироғи максadini охирги бандда ифодалайди. Шоир таҳаллуси келади ва у қуйидаги маъвиза билан якунланади:

Рожий ёнглиғ ичингиз, оламда чун қон қилманг,
Даҳр фоний ғамидин ўзни паришон қилманг,
Ҳар неча топсангиз оламда жуз эҳсон қилманг,
Вақтингиз ўткариб асрў, сўнгра пушаймон қилманг,
Муғтанамдур неча кун, даҳр аро айёми шабоб,
Фавт қилманг они ғофиллиғ ила эй, аҳбоб (78 а).

Рожийнинг иккинчи мусаддаси ҳам 7 банддан иборат бўлиб, унда риндона ва ошиқона ғоялар омукта ҳолда ифодаланган ва ҳар банд охирида:

Тили лолу, дили ғамгин, кўзи хунбор ўлдум,
Раҳм қилким бу сифат ғамга гирифтор ўлдум
байти такрорланиб келади. Мусаддас шундай бошланади:

Соқие, бода кетур, фурқат аро зор ўлдум,
Ҳажр бедодида бошдин оёқ афкор ўлдум,
Туну кун дард била, хайли била ёр ўлдум,
Бўлубон ишқ ўтиға жону танним тор ўлдум,
Тили лолу, дили ғамгин, кўзи хунбор ўлдум,
Раҳм қил ким бу сифат ғамга гирифтор ўлдум (78 а).

Иккинчи бандда эса маст ошиқнинг беҳудона ҳолати ифодаланади. Соқий-Аллоҳ рамзи. Май, бода, шароб, чоғир-муҳаббат, жазаба, нур жилваси.

Рожийнинг ҳар икки мусаддасида бир хил параллел образ-шайх ва шоб ёнма-ён қўйилади. Жом-реал дунё, юрак. Мусаддаснинг охирги банди лирик қаҳрамоннинг илтижо ва муножоти билан якунланади:

Етушуб Рожий киби кўнглума ҳар дам юз ғам,
 Чекибон оху дамо дам чиқариб кўкка алам,
 Оқизиб бир санамнинг фироқида кўздин нам,
 Келмишам дарғаҳингга юз тутибон айла карам,
 Тили лолу дили ғамгин, кўзи хунбор ўлдум,
 Раҳм қил ким, бу сифат ғамга гирифтор ўлдум (79 а).

Рожий мусаддасларида ҳам худди ғазалларидаги каби май ва маъшуқа тимсоллари воситасида лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари, қалб тугёнлари воситасида олам ҳақидаги фалсафий қарашлари ифодаланади.

3.2. Қасидаларда давр тасвири ва Хива хонлари образи

Шарқ адабиётида кенг тарқалган жанрлардан бири қасидадир. У дастлаб араб поэзиясидан илдиз олган¹. Унинг асосчиси V асрда яшаб ижод этган араб шоири Имрулқайсдир. Имрулқайснинг «Муаллақа» деб номланган қасидалари ушбу жанрнинг кейинги ривожига катта туртки берди². X асрдан эътиборан форсигўй адиблар лириканинг бошқа жанрлари қаторида биринчи навбатда қасидада ҳам ўз маҳоратларини синаб кўрдилар. Қасида Хуросон ва Мовароуннаҳр халқлари адабиётидан ҳам ўрин ола бошлади. Тўғри, Абдурауф Фитрат қайд этганидек, ўзбек адабиётида қасидачилик форс адабиётидагидек кенг ёйилмади³, лекин мавжуд қасидаларни ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди.

Адабиётшунос Н.Жумахўжа тўғри таъкидлаганидек: «Таассуфким, ўтмиш маданий меросимизнинг улкан бўлаги билан биргаликда, мумтоз қасидачилик ҳам сиёсат ва мафкура қурбони бўлиб келди. Биз гўзал, миллий

¹ Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. том I. -М.: Издательство иностранной литературы. 1959. -С.70-81.

² Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. -М.: Наука, 1965. -С. 33-40.

³ Қаранг: Фитрат. Адабиёт қодалари. -Т.: Ўқитувчи, 1995. -Б. 43.

қасидаларимизни, улар феодал ҳукмдорларга мадҳу сано йўлида ёзилган, бугун ва келажак учун яроқсиз нарсалар деб қарадик ва инкор этиб келдик»¹.

Ўзбек адабиётида қасида жанри ханузгача лириканинг етакчи жанри сифатида хизмат қилиб келмоқда, аммо унинг турлар бўйича махсус ривож топган даври XV асрдан XIX асргачадир. XIX асрда яшаган кўпгина шоирлар ғазал ва мухаммас билан бирга, қасидага ҳам майл билдирганлар. Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий шулар сирасига киради.

Бизгача унинг учта мукамал қасидаси етиб келган. Аммо, ижодкорнинг адабий муҳитда тутган ўрнини белгилашда асарларининг сони эмас, балки унинг мазмуни, бадиияти ва ғояси муҳимдир. Шу маънода Рожий қасидалари давр адабий муҳитининг биз учун қоронғи жиҳатларини ёритиши билан ҳам аҳамиятлидир. Шоир қасидалари хусусида адабиётшунослар деярли фикр билдирмаган. Фақат Юнус Юсупов (Айёмий) китобида Рожий қасидалари эслатиб ўтилган, шу асосида шоирнинг Саййид Муҳаммадхон саройида бўлгани ҳақида фикр юритилган².

Рожийнинг учала қасидаси унинг барча кўлёзма ва тошбосма девонларида мавжуд. Аммо қадим форсигўй ва туркигўй шоирлар анъанасидан фарқли ўларок, Рожий ва унинг замондошлари девонида қасидалар девон охиридан жой олган. Бу шундан далолат берадики, кейинги даврларда шоирлар ижодида қасиданинг мавқеи тушиб, ғазал етакчилик қилган. Ҳар ҳолда, Рожий девонидаги учала қасида ҳам тўлиқ жанрий хусусиятларга эга, мавқе ва эътибори жиҳатидан шоирнинг ғазал ва мухаммасларидан қолишмайди. Хусусан, ушбу қасидалар Рожий таржимаи ҳолининг айрим саҳифаларини ёритиш, ўша давр муҳитини ўрганиш ва шоирнинг бадиий маҳоратини белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Рожий қасидалари сарой муҳитининг маҳсули, шу боис учаласи ҳам қасиданинг энг машҳур тури ҳисобланган мадҳия мавзусида яратилган. Бизга маълумки, қасиданинг турлари жуда кўп. Улардан баҳория, силжия (қиш

¹ Нусратулла Жумахўжа. Феруз маданият ва санъат ҳомийси. –Т.: Фан, 1995. –Б. 43.

² Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. –Б. 79-90.

қасидалари), хазония, хамрия (май ҳақидаги қасидалар), сафария, муаллақия, зафария, диния, наътйя, фалсафий, ахлоқий, ишқий қасидалар кенг тарқалган. Шарқ адабиётида қасида ўзгача бир руҳда тараққий топган жанр. Уларда кўпроқ шоирларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари баён этилган. Бундай қасидалар ўз характериға кўра икки катта қисмға ажралади:

- а) мактовлардан холи фалсафий мазмундаги қасидалар;
- б) қасидаи маснуъ-санъатли, яъни безакли қасидалар.

Аммо қасидаларнинг деярли ҳаммасида сўзсиз мадҳ бўлади. Сарой муҳитида яратилган қасидалар табиийки, мадҳиясиз бўлмайди. Мумтоз адабиёт тарихида сарой муҳити билан боғлиқ бўлган ишқий ва манзаравий муқаддима билан бошланган тоза ва ўзига хос мадҳиялар алоҳида ажралиб туради. Муҳаммад Юсуф Рожий қасидалари ана шулар сирасига киради. Рожийнинг икки қасидаси Хоразм ҳукмдори Саййид Муҳаммадхон таъриф-тавсифига бағишланган. Учинчи қасидада ҳам шоҳ тараннум этилган, таассуфки, унинг номи қасидада зикр этилмаган. Масалан, мазкур икки қасидада мамдуҳ номи тантанавор оҳангда бундай жарангли садолар билан мадҳ этилади:

Чарх тоқида муборак оти маркум айладур,
Ким шаҳи Саййид Муҳаммад комрони комкор (80 а).

Сафҳаи афлок уза исми хумоюннинг анинг,
Хусрави соҳибкарам Саййид Муҳаммадхон эрур (81 б).

Бу қасидалар ички жанрий хусусиятларға эга ва уларнинг таркибий қисмларини ташбиб, гурезгоҳ, мадҳ, талаб ва дуо, яъни муқаддима, чекиниш, мадҳия, мақсад ва мамдуҳнинг дуоси ташкил этади. Биринчи қасида 48 мисра, ёхуд 24 байтдан иборат бўлиб, унинг уч байтдан таркиб топган муқаддимасида тонготар вақти ва унинг жозибали манзараси тасвирланган: эрта тонгда куёш чиқиши ҳамоно бутун олам нурға чўмади. Халқ куёшни таъзим билан кутиб олади. Зулмат зумда ғойиб бўлиб, борлиқни нур-зиё эгаллайди; олам тарабафзо бўлади, яъни хурсандчиликка тўлади, ҳамма ерда сафою сурур кайфияти жўш уради.

Тонг отиши ва қуёш чиқиши ҳақида навоийшунос олим Ё.Исҳоқов шундай маълумот беради: «Ўрта асрлардаги форсий адабиётда тонг отиши ва қуёш чиқиши пайтини истиоравий, яъни кўтаринки тасвирлаш анъана тусига кирган эди. Шу асосда қуёшнинг турлича истиоравий атамалари (буларда авторнинг тасвир объектига бўлган ижобий муносабати ниҳоятда ёрқин акс этган) вужудга келган. «Хусрави рўз» (X аср), «Шоҳи Шарқ» (Манучехрий), «Шоҳи Чин» (Низомий), «Султони анжум» (Хожу), «Хусрави ховар» (Ҳофиз), «Султони чор болиши анжум» ва «Шоҳи анжум» (Шоҳий), «Хусрави субҳ» (Жомий) кабилар ана шулар жумласидандир. Навоийга қадар бўлган ўзбек шеъриятида Қуёшнинг «турки ховарий» (Хоразмий), «Субҳи шунқори», «Исфандиёри Рум» (Сайфи Саройи), «Хусрави Чин», «Шоҳи Машрик» каби истиоравий атамалари учрайди. Шуни таъкидлаш керакки, тонг отиши ва қуёш чиқиши билан алоқадор истиоравий иборалар поэтик этикет даражасига етиб қолган бўлиб, уларнинг моҳияти бир-позитив (ижобий) характерда: қуёш-ғолиб, қоронғулик, зулмат (салбий) лашкарини мағлуб этган қудратли шоҳ сифатида талқин этилади»¹. Демак, қуёшни қудратли шоҳ сифатида тасвирлаш анъана эди. Рожий Шарқ адабиётидаги бу анъаналардан шубҳасизки, яхши хабардор бўлган. Қуёш чиқиши инсонга эзгу туйғуларни бахш этиш билан бирга, жамики тирик мавжудот учун қони фойда экани маълум. Шунинг учун шоир кўтаринки руҳ ва масрурлик билан ёзади:

Бир саҳарким, шоҳи ховар айлади зоҳир узор,
 Бохтар султони етти бошига дурлар нисор.
 Лашкари зулмат адам дашти аро пинҳон бўлуб,
 Аскари нур ўлди офоқ ичра элга ошиқор.
 Сарбасар олам бўлуб мамлу тараб осоридин,
 Дамбадам даврон аро топгай масаррат интишор (79 б).

«Тонг отди ва қуёш чиқди» деган оддий бир хабар қанчалик пардозланган, ҳашамдор услубда тасвирланган. Гўё шоир бахмалдан янги бир ҳаёт яратган. Шеърнинг жозибали иборалари ва бадиий санъатлар билан

¹ Ё. Исҳоқов Навоий поэтикаси. –Т.: Фан, 1983. –Б. 11-12.

безалган сатрлари кўзни қамаштиради: «шоҳи ховар», яъни қуёш юз кўрсатиб оламни мунаввар айлади. Бу ғаройиботни кўриб, ғарб султонлари унинг бошига марваридлар сочади. Зулмат лашкари қуёш нурига дош беролмай, тарқалиб кетади, оламни нур аскари забт этади, бунинг натижасида ҳамма томон шодликка тўлади. Бу тасвирлар халқимизнинг қадим битикларида битилган нур ва зулмат кураши ҳақидаги тасаввуротини ҳам эслатади.

Мўъжизакор кучга эга бу сўзлар забардаст шоир маҳоратидан дарак беради. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, хурсандчилик билан тўла мазкур манзаравий тасвир ўша пайтда шоирга керак эди. Шоир Саййид Муҳаммадхоннинг салтанат тахтига ўтириши муносабати билан уни қутламоқчи эди. Шу боис, бу хурсандчилик айёми фавқулодда бир ҳиссиёт ила тонг манзараси тасвири билан бошланган. Мафтункор манзарадан сўнг тахту бахт сурури шундай давом эттирилади:

Бир саодатманд тахти салтанат узра музиб
Тангри лутфи бирла ҳақ ўз жойига топти қарор! (80 а).

Аммо шоир таъкидлашича, бу тахт шоҳга осонликча насиб этгани йўқ. Хива шаҳрида барқарор бўлган подшоҳлик салтанати ўзбек улуси дастидан хароб аҳволга тушган, эл азоб ва машаққатга гирифтор этилган кунлар эди. Бундай талотўп воқеалардан надоматлар чеккан шоир ҳам тожу тахт Саййид Муҳаммадхон қўлига ўтишини интизорлик билан кутарди. Ниҳоят мурод ҳосил бўлади, Хива шаҳри ва унинг халқи азоб-уқубатдан қутулиб, ҳақ ўз жойига қарор топади. Шоир ёзади:

Хоса Хевақ шаҳри ўзбек аҳлидин нақбат чекиб,
Ҳар соридин давлат айсолиға бўлди иштихор...
Бўйла ҳолатлар тамошосинда дар ҳайрат эдим,
Кимни ҳолат айламиш зоҳир қазойи кирдикор! (79 б).

Ана шу «қазойи кирдикор»нинг иродаси билан Саййид Муҳаммадхоннинг ўхшаши йўқ тимсоли яратилади, у халқни Хоразм тахти учун курашга чорлайди. Саййид Муҳаммадхон зафар қозонади, мамлакат

унинг ихтиёрига ўтади. Шоир эътироф этишича, тез кунда ўлкада фавқулодда ўзгаришлар рўй беради: ҳосидлару бадхоҳлар қатл этилади, ростлару аҳиллар кадр топади, барқарорлик таъминланади, ободончилик ишлари авж олади. Илму фан тараққий этиб, салтанатда ақл-заковат билан иш юритила бошлайди. Ҳар ерда адолат нидоси жаранглаб, зулму ситамга чек қўйилади. Дин-шариат қоидалари яна равнақ топади. Бу янгиликларнинг шохиди бўлган шоир чексиз ҳаяжон билан давр симфониясини яратади:

Адл ройиж бўлди, мансух ўлдилар аҳли ситам,
Шаръ жоми топти бахт, дин ўлди соҳибиктидор.
Илму фазл аҳлига етти комронлиғ муждасин,
Жаҳлу ҳиссат хайлидин берди ривожу эътибор.

Ёки:

Ростлар манзур, кажравлар топиб манкублиғ,
Муфсиду бадхоҳлар бўлди қалилу хоксор (79 б, 80 а).

Саййид Муҳаммадхон ғалабаси ила фавқулодда ўзгаришлар юз берганидан ҳайратда қолган шоир бу саодатманд кунларни Аллоҳнинг қарами деб билади, сўнгра Саййид Муҳаммадхон мадҳиясига ўтади. Шохни осмонга кўтариб мақтайди, уни ниҳоясиз муболағалар билан таъриф-тавсиф қилади. Шу тариқа, Рожий Саййид Муҳаммадхоннинг ўзига хос образини яратишга муваффақ бўлади. Чунончи, шоир ёзади:

Мен дедимким: ул саодатманд ким бўлғусидур?
Бўлмиш онинг мақдами бирла жаҳон рашки жинон!
Дедиким: ҳайҳот, эй бекас, бу не ғафлатдурур,
Билмадингму, сен ҳануз ул сарвари олитабор:
Қиблаи аҳли жаҳондур, боиси амну амон,
Салтанат дарёсида рахшанда дурри шаҳвор,
Давлатафзойи адолат, монеи зулму ситам,
Шери майдони шижоат, вориси мулки диёр (80 а).

Рожийнинг бу муболағали сўзлари, албатта фақат шохга маддоҳликдан иборат эмас. Ўша даврда ана шундай дабдабали услуб анъана эди. XIX аср Хоразм хонлигининг шароитини, манзарасини табиий равишда акс эттирган. Шу боис шоир ҳашамдор услубда жанр анъанасини давом эттирган бўлсада, уни янгича мазмун билан бойитиб, давр талабига мувофиқлаштирган ҳолда яратган. Шоир янги ҳукмдор фаолиятини тасвирлар экан, қадим подшоҳлар

тараннум этилган асарлардан фарқли йўл тутди. Рожийнинг бу жанрга ана шундай ўзига хос тарзда ёндашуви унинг муваффақиятини таъминлаган, десак хато қилмаган бўламиз. Бинобарин, мазкур қасидада сийқа, қолипга тушиб қолган ифодалар учрамайди. Масалан, Саййид Муҳаммадхоннинг қиёфаси куйидаги иборалар билан тасвирланади (шоир бу тасвирларни замон талабига мувофиқ янги ифодалар билан беаган): *«сарвари олитабор»*, *«қиблаи аҳли жаҳон»*, *«боиси амни амон»*, *«салтанат дарёсида кўз қамаштирадиган гавҳар»*, *«адолат равнақи учун курашчи»*, *«зулм-ситамни манъ этувчи»*, *«шижоатда майдон шери»*, *«мамлакат ободончилиги учун тугма меросхўр»*. Ана шу сифатлар орқали, аввало, шоҳнинг барча хусусиятлари-юриш-туриши, ички ва ташқи дунёси очиб берилади. Иккинчи томондан, муболағаомуз сифатлар ёрдамида шоҳ эзгуликка, инсонийликка, шижоатга, адолатга, ҳимматлиликка, халқпарварликка даъват этилади. Яъни, Рожийнинг қасидадан кўзлаган асл мақсади ҳам шу эди. Шоҳ мадҳияси бежиз ва мақсадсиз яратилмаган. Қасидадаги маддоҳона сўзлар замирида аслида адолатпарвар шоҳ тушунчаси, яъни одил ҳукмдор идеали ётади. Рожий бу борада муваффақият қозонади. У Саййид Муҳаммадхонни мадҳ этиш орқали кўнглидаги бор орзу-ниятларини айтишга муваффақ бўлади. Шоҳ бундан хулоса чиқариши, шоир айтган панд-насихатларга амал қилиб, хонликда ҳақиқат ўрнатиши лозим эди, холос. Рожий қасидасининг аҳамияти ҳам ана шунда. Муҳими, қасидада шоир илгари сурган ғоялар бугунги кунда ҳам ўз қийматини йўқотгани йўқ.

Мазкур мадҳиянинг давомида ҳам яна фақат хонга хос бўлган муболағали сифатлар баён этилади. Шоирнинг мақсади—иложи борича шоҳни яхши сўзлар билан таърифлаб, унинг кайфиятини кўтариш ва шу тарзда унинг руҳиятига таъсир кўрсатиб, ижобий ўзгаришлар сари сафарбар этиш. Чунончи, навбатдаги сатрларда *«муроди аҳли дин»*, *«муддаойи аҳли олам»*, *«мақсади хайли кибор»*, *«маҳбати алтофи ҳақ»*, *«манзилгаҳи жуду карам»*, *«мавриди файзи илоҳи»*, *«мазҳари фазлу зафар»*, *«меҳри сипеҳри салтанат»*, *«мажмаи ақлу фаросат»*, *«маъдани ҳилму виқор»* каби сифатлар орқали айни

фазилатлар Саййид Муҳаммадхонга нисбат берилади. Шу тариқа, шоҳ янги-янги мақсад ва зафарларга даъват этилади. Табиийки, қасидада Саййид Муҳаммадхонга хос сифатлар анча-мунча бўрттирилган. Албатта, у бу сифатларнинг ҳаммасига эга ҳукмдор эди, дея олмаймиз, лекин у бошқа кўп шоҳларга караганда илм ва санъатни севадиган, нисбатан адолатпарвар бўлган. Унинг ҳукмронлиги даврида Хоразмда маърифат ва маданият ривожлангани тарихдан маълум. Ушбу қасидада шоир хондаги мавжуд фазилатларни бўрттириш орқали уни адолатли, эзгу ишларга рағбатлантира олган. Рожий мадҳ воситасида мақсадига эришди, замон талабига мос фикр айта оладиган фаол шоир сифатида ном чиқарди. Қасида ниҳоясида шоир анъанага кўра, мақсадга ўтади ва хонга қарата ундовли сўзлар айтиб, унинг ҳаққига дуо ўқийди:

Шаҳриёро! Бўлсун иқболинг Сулаймондин фузун,
 Давлатинг бўлсун Сикандар давлатига садҳазор.
 Шавкатинг овозаси тутсун бари офокни,
 Қилсун адлинг шуҳрати Нўширавонни шармисор.
 Кимки бул тобеъ фармонингга ўлғай сарбаланд,
 Қуллуғингдин тортғон бошини бўлсун сарбадор.
 Рожийи бекаски, бу даргаҳ дуогўйи эрур,
 Қоида мумкин бўлғай ўзгадин уммидвор (80 б).

Рожий қасида мақтаасида ўз таҳаллусини зикр этади, ўзини хоннинг дуогўйи дея таърифлайди. Шу тариқа, Рожий Саййид Муҳаммадхондан мадад сўрайди, унинг сояи давлатидан бошпаноҳ топишга умид қилади. У хон билан ижодий ва ижтимоий алоқа боғлайди: шоир хонга қасида тақдим этади, унинг хизматида камарбаста бўлади, хон эса ўз навбатида шоирдан марҳаматини дариғ тутмайди. Бу Рожийнинг охирги истаги эди ва буни у қасидада намоён қила олди.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидламоқ керакки, Рожий ўз хоҳиш ва истакларини хонга баён этиш билангина чекланиб қолмайди, балки уни эзгу ишларга рағбатлантиришни ўзининг бурчи деб билади. У Саййид Муҳаммадхонни Искандар Зулқарнайн каби иқтидорли ва шижоатли шоҳ, Нўширвон каби адолатда шуҳрат қозонган ҳукмдор сифатида кўришни орзу

килди; иқболини эса Сулаймон пайғамбардан ҳам афзалроқ деб билди. Бу талмехлар орқали XIX асрда Хоразмда ҳукмронлик қилган Саййид Муҳаммадхон бузрук шоҳлару мўъжизакор пайғамбарларга қиёсланади ва улардан ўрнат олишга даъват этилади.

Рожий хоннинг давр талабига мувофиқ иш юритишидан умидвор. Уни олижаноб, ватанпарвар, адолатли ва бунёдкор ҳукмдор қиёфасида кўриш шоирнинг муроди, эзгу мақсади эдики, буни қасидаси воситасида ифода эта олди. Шу боис бу қасида нишонга аниқ отилган ўқ мисол шоир идеали ва муддаосининг баёни сифатида акс садо берди. Қасиданинг қиммати ҳам шунда. Бошдан-оёқ образлар, муболағалар, талмеху тавсифлар, ташбеҳу истиоралар билан йўғрилган бу асар Рожийнинг беқиёс ижодкорлик маҳорати тантанаси эди.

Рожий Хоразмий ўзига замондош ижодкорлар каби қасиданависликни асосий мақсад қилиб қўймаган бўлсада, сарой муҳити анъанасига мувофиқ, бу жанрда ҳам ўз маҳоратини синаб кўрди ва дostonга ўхшаш катта ҳажмли қасидалар яратди. Жумладан, шоирнинг биз фикр юритмоқчи бўлган иккинчи қасидаси ҳам ажойиб санъат асаридир. У эллик саккиз мисра ёки йигирма тўққиз байтдан иборат. Қасида барча ички хусусиятларга эга. Унинг асосий қисмини Саййид Муҳаммадхон мадҳияси ташкил этади, қолган қисмларида эса мадҳ қасидаси талаб қилган ғоялар акс этган.

Қасиданинг кириш қисми-ташбиб ёки насиб мезонлари асосида ёзилган бўлиб, табиий равишда баҳорона оҳанг касб этган. Наврўз нафосати ва баҳорий илиқлик тўлиғича қасидага кўчган, шу боис қасиданинг ташбиби ҳиссий жозиба ва фусункор кайфият билан суғорилган. Ташбиб аслида икки қисмдан таркиб топган. Биринчи қисмида табиатдаги наврўзгача бўлган ўзгаришлар тасвирланса, иккинчи қисмида наврўз айёми ва ундан кейинги ўзгаришлар акс этган.

Бу гарчи мадҳ қасидаси туркумига кирса ҳам, худди васфий қасидалардаги каби насиб қисмида баҳор ва унинг манзаралари васфи келтирилади. Яъни, бошдан-оёқ баҳор мадҳ қилинади ва у юртдаги

фаровонлик, омонлик рамзи сифатида тараннум этилади. Шоир қасида бошидаёқ фалсафий карашларини баён қилиб, умр ғанимат эканини, оқил киши ундан самарали фойдаланишини, ғофиллар эса армонда ўтажagini таъкидлайди.

Гуллар ғунча очмоқда, булбуллар сайрашга шай. Кечалари майин шабада эсиб, хушбўй ифорларни олиб келади. Идишлар ёмғир суви билан тўлган. Табиатдаги бу жонланиш наврўздан дарак. Уни Рожий «Лутфи Яздоний» яъни «Аллоҳ илтифоти» деб билади. У оламнинг «баҳористон гулшани»га айланганин кўриб, ўз туйғуларини халқона оҳангга солиб, қўшиқ бошлайди:

Турфа лутфи эзиди бахшойиши Яздон эрур,
Ким саросар гулшани олам баҳористон эрур.
Хут буржидин қуёш айлар ҳамал сори хиром,
Эътидол бирла ҳаво роҳатфизойи жон эрур.
Оқил улким ушбу мавсумни ғанимат онглағай,
Ғафлат ила кимки фавт айлар, анга армон эрур (81 а).

Шоир баҳор фасли маликаси Наврўз гўзаллигини мадҳ этиш баробарида, айём билан ҳаммани қутлайди, «Ўзгача рангу ойинни» ҳис этмоқ мақсадида барчани сайлга чорлайди:

Яъни офоқ ичра тоза сайл била наврўздин,
Ўзга рангу ўзга ойин, ўзгача унвон эрур (81 а).

Табиатдаги бу гўзалликни, шоир «роҳатфизойи жон»-жоннинг роҳати деб таърифлайди. Баҳор васфи одамлар қалбига ҳам кўчади. Шоир сайлда кўрганларини бирма-бир тасвирлашга тушади: бу дамда «найсон саҳоби қатраафшонлиқ қилиб ётибди», яъни ҳамал ойининг оқ ранг булутларидан сим-сим ёмғир ёғиб, оламга покизалик, нур ва тароват бағишламоқда; чангу ғуборларни ювиб, ҳавони мусаффо қилмоқда. Наврўз, айниқса, «айш аҳли»га ўзгача бир хуш кайфият олиб келади ва «хуш лаҳзалар»да барчани ҳамдамликда яшашга даъват этади. Наврўз туфайли боғлар жаннат янглиғ гуркираб кетади, сарв дарахти билан гул бутаси ҳур ва ғилмонга ўхшайди. Шоир мумтоз адабиётимиздаги санъатлардан ташбеҳни қўллайди ва эсаётган

хар бир насим Исо дамига, ариқлардан оқаётган сувлар эса тириклик сувига менгзалади:

Дамбадам найсон саҳоби қатраафшонлиқ қилиб,
 Арсайи ғабро ғубор осоридин урён эрур.
 Кеча-кундузинг бўлуб беҳжат афзолиқ аро,
 Базми айш аҳлиға хуш айём хуш овон эрур.
 Даҳр аро ҳар боғ бир жаннат намудори бўлуб,
 Сарв ила гул анда гўё ҳур ила ғилмон эрур.
 Ҳар насим Исодаме янглиғ тан осо рухбахш,
 Ҳар ариқ гўё зулоли чашмаи ҳайвон эрур.
 Кумрию булбул бўлуб сарв ила гул васфида шод,
 Юз наво бирла тараннум сози хуш илҳон эрур.
 Жумлаи олам аро зоҳир бўлуб файзи сурур,
 Ҳар ким ўз ҳамжинси бирла базм этиб хандон эрур.
 Боғларда ишрат аҳли соз этиб, оҳанги руд,
 Мутриби хушлаҳжалар булбул киби нолон эрур (81 а).

Мазкур байтлар Рожий Хоразмий истеъдодининг янги бир киррасини намоён этади. У ишқий шеърлардан ташқари, табиат тасвирини чизишда ҳам моҳир. Шу ўринда, туркий адабиётда баҳор васфи ва табиатни мадҳ этиш Юсуф Хос Ҳожибдан бошланганини эътироф этишимиз лозим.

Бу борада замондошлари ижодининг таъсири ҳам бўлган, албатта. Айёмий бу ҳақда шундай деб ёзган: «Огаҳий ижодидаги табиат лирикаси ўша замон Хоразм адабиёти вакиллари ижодига ҳам кучли таъсир кўрсатди. Комил Хоразмий, Рожий, Баёний, Мутриб Хонахаробий ва Аваз каби шоирлар ижодида ҳам буни яққол кўриш мумкин»¹.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, Рожийнинг мазкур наврўзнамасида сарой муҳитидаги ишратомуз манзаралар ва кайфиятлар оҳанги ҳам сезилиб туради. Масалан, шоир узлуксиз айшу ишратдан, файзу сурурдан, кайфу сафодан, висол оқшомидан, тараннум созидан шеърий суҳбат куради. Булар сарой амалдорларига хос кайфиятни ифода этувчи сўзлардир. Рожий ўз даврининг фарзанди эди ва сарой шоири сифатида ўша муҳит манзараларини тасвирлаши табиий эди. У сарой адабий муҳитининг талабига риоя этмай иложи йўқ эди, шунинг учун нафақат мадҳияларида,

¹ Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. -Б. 184.

балки манзаравий тасвирларда ҳам сарой манзараси акс этган. Бунга табиий хол сифатида карамоқ керак. Адоғи йўқ бу рожиёна тасвирлар наврўз тантанасининг шеърий ифодасидир. Қасиданинг кириш қисми-наврўз ҳақидаги катта шеърий достондир. Бу достонда наврўз латофати, унинг мангулиги васф этилади, шоир оламнинг пойдор ва барқарорлигини унда кўради. Қасидада табиатнинг тонги ва оқшоми, кундузи ва кечаси, баҳори ва наврўзи, киши ва ёзи тазод шаклида тасвирланган ва шу тарзда табиат моҳияти очиб берилган. Ташбиб шеърий ўхшатишлар, ташбеҳлар ва истиораларга бой. «Арсаи ғабро»-олам юзи, «зулоли чашмаи ҳайвон»-мусаффо замзам суви, «файзи сурур»-хурсандчилик нашидаси ва бошқа истиоралар шеър оҳангига жозоба бахш этган. Жумладан: *«найсон саҳоб»*, *«урён губор»*, *«базми айш»*, *«хуш овон»*, *«сарв ила гул»*, *«Исодам насим»*, *«зилол сув ариқ»*, *«шодон сарв»*, *«хуш илҳон»*, *«хандон базм»*, *«нолон булбул»* каби романтик иборалар шеърга ўзгача руҳ бахш этиб, уни янада ҳароратли қилган. Табиат тасвирининг устаси Рожий шу ўринда форсларнинг XI асрда яшаган ва «табиат шоири» деб ном олган шоири Манучеҳрийга ҳам ўхшаб кетади ва унинг ижодидан таъсирланган бўлса ажаб эмас. Адабиётшунос Н.Жумаҳўжа ўринли такидлаганидек, «Қасида соф санъат намунаси. Унда мадҳу санодан кўра, табиатнинг жозибали тасвири, маданий муҳит анжуманининг дилкаш манзаралари, халқ томоша санъатининг сеҳру синоати асосий ўрин эгаллайди»¹.

Рожий қасидасидаги кириш-ташбибнинг биринчи қисми тугаб, унинг иккинчи қисми-гурезгоҳ бошланади (кириш-ташбиб, гурезгоҳ қасиданинг ички тузилиши ҳисобланади). Бунда наврўз таърифидан шоҳ мадҳига ўтиш таъминланади. Бу қоида қасиданинг восиласи-улаштирилиши деб номланади. Рожий восила ёрдамида қасида композициясини моҳирлик билан боғлаб, жамики бобларни бир-бирига улаб, қасидани том маънода яхлит бир асар сифатида тақдим этади. Қасиданинг гурезгоҳ қисми шундай бошланади:

Гулситонлар ичра фазли илм етиб мажмаъ тузуб,

¹ Н.Жумаҳўжа, И.Адилова. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдир. –Т.: Ўзбекистон, 1995. –Б.69.

Хар бири бир илм фаннида такаллумрон эрур.
 Шеър эли гулзор табъи доғи гулдек очилиб,
 Шаҳ мадҳида ҳама ғарра қасоидхон эрур.
 Менким эрдим хусрави соҳибқирон маддоҳидин,
 Назму наср ичра каломим шуҳраи даврон эрур.
 Дедим: айлай мадҳгустарлик русуми бирла назм,
 Неча сўз таҳнияти наврўзи олишон эрур (81 а).

Жумладан, мазкур гурезгоҳ-чекиниш байтларида наврўз гулшанида «фазли илм», яъни илм аҳлининг жамулжам бўлиб, суҳбат қуришлари саройда ташкил этилган илмий муҳит фаолияти билан боғлиқ; ёки наврўз айёмида шеър аҳлининг гулдек очилиб туришлари ва уларнинг ҳар бири хон мадҳида қасидалар яратиши ҳам шу мақсад билан айтилган. Шу тасвирнинг ўзи ҳаётий ва табиий ҳолатлардан дарак берувчи тимсоллардир. Шоирлар таъбининг гулдек очилиши фавқулудда бир образ. Шоҳ мадҳида ҳамма жўшқин қасидалар ёзадиган шоирга айланди, дейилиши эса асардаги реал тасвирдир.

Қасиданинг гурезгоҳ қисмида бу жанрнинг икки тури: ҳолия ва фахрия бир-бири билан пайванд ҳолда намоён бўлади. Шоир ўз сўзининг кучига ишонади. Ўз ижодидан қониқиш ҳосил қилган ижодкоргина фахрия ёзади. Шоир ўз аҳволидан сўз очиб, «сўзим шуҳрати даврондан ошди», дейди ва наврўз байрами билан шоҳни қутлаш шарафига муяссар бўлганидан ғурур туяди. Аини дамда Рожий камтарликни ҳам унутмайди, хокисорлик билан «хусрави соҳибқирон маддоҳи»да ўз қасидасини бошқалар қасидасидан паст ҳисоблайди, шоҳ аслида қасидада айтилган мақтовлардан устун эканини таъкидлайди. Бу-масофа сақлаш учун айтилган. Унда шоҳ тахтда, шоир пастда, шу боис ҳаддини билиб сўзлаган муродига етар деган ғоя мавжуд. Бу борада шоир ўз ниятига эришган, албатта. Лекин аслида унинг қасидаси мазмун жиҳатидан хон мадҳидан устун. Шоир мадҳ қасидаси шаклидан фойдаланиб, оддий инсонни улуғлаб, уни барча шоҳлардан устун қилиб таърифлади. Шу тариқа, шоҳ ва шоир муносабатининг ички сирлари кашф этилади. Бу эса унинг Саййид Муҳаммадхон билан муносабатини барқарорлаштиришга имкон яратган. Шу билан қасиданинг гурезгоҳ

(чекиниш) қисми тугаб, шоҳ мадҳига ўтилади. Аслида, баҳорона кайфият ва наврўз тасвири бир восита эди, холос. Яъни, баҳорона илиқлик ва табиат тасвири мадҳга ҳам ўтади. Кириш қисми қанча тароватли бўлса, мадҳ ҳам шунча катта таассурот қолдиради:

Ҳақ муборак айласун бу фазлни ул шаҳға ким,
Дарғаҳининг ҳар кули бир қайсари Ҳокон эрур.
Дин адли равшан айлар дидаи офоқни,
Эл бошига зоти поки сояи субҳон эрур.
Ҳар нечаким тахти тўққуз чархдин бордур рафъ,
Хоксори бенаволарга иши эҳсон эрур.
Илму фазл аҳли бўлуб алтофи бирла шодком,
Шаръ гулзори саҳоби адлидин райҳон эрур (81 а).

Шоир наврўз байрамини шоҳ тақдири билан боғлайди, уни баҳор каби муборак ва қутлуғ кўради, шундай бўлишини Аллоҳ таолодан сўрайди. Чунки Саййид Муҳаммадхон агар Аллоҳнинг ердаги сояси бўлса, уни асраш ва барча эзгу ниятларни унга муносиб кўриш лозим. Саййид Муҳаммадхон нафақат барча шоҳлардан устун, балки унинг энг паст кули ҳам мартабада Қайсару Ҳоконлардан афзал ва баланддир. Қайсар-турк шоҳларининг фахрий лақаби, Ҳокон-қорахоний ҳукмдорларнинг нисбаси. Албатта, мазкур сатрлардаги муболағалар Саййид Муҳаммадхоннинг реал тимсоли билан мос келмайди. Аммо ҳамма гап шундаки, мадҳда ёлғон ишлатишга изн берилади, шу ёлғон орқали ҳақиқат очилади. Аристотель айтганидек, шеърнинг энг олий назокати ёлғонда маълум бўлади¹.

Мадҳ давомида шоир Саййид Муҳаммадхоннинг дин-шариатга эътибор берганини барчага намуна қилиб кўрсатади. Чунки шоир динни сиёсат мезони деб билади ва жамият фаровонлигини дин устуворлигида кўради. Шу боис Рожий бутун оламни дин нури билан мунаввар кўрмоқ истайди, ҳатто бу борада хонга айрим кўрсатмалар ҳам беради. Рожийнинг бу фикрлари ўз даврида муҳим рол ўйнаган. Ўз даврининг фаол шоири сифатида уни тўғри ифода этган эди. Иккинчи томондан, Рожий мазкур мисралар орқали маддоҳлик мактабининг пойдеворига яна бир мустаҳкам ғишт қўйган эди.

¹ Бу ҳақда қаранг: Аристотель. Поэтика. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. -Б. 65.

Унинг маҳорати айниқса, муболаға санъатини қўллашда намоён бўлади. Аксар муболағалари игроқ даражасига етган. Муболағанинг игроқ тури эса қасидага романтик оҳанг берган ва шу сабабли Рожий қасидаси ҳиссиёт билан ўқилади. Игроқ муболағаларидан бири шуки, шоир Саййид Муҳаммадхон тахтини тўккуз чархдан ҳам юқори деб таърифлайди ва унинг халққа ҳиммати чексиз эканини таъкидлайди.

Рожий қасидада такрор-такрор сарой шароитидаги илму фазл ва шариат аҳлининг аҳволига тўхталиб ўтади, хоннинг бу табақага бўлган эътиборидан сўз юритади. Шу йўл билан хон эътиборини илм аҳлига кўпроқ қаратмоқчи бўлади. Шу боис уни қуйидаги иборалар билан сифатлаб, улуғлайди: «саҳоби адл», «дини адл», «дидаи офоқ», «зоти пок», «сояи субҳон», «тахти рафеъ», «эхсону алтоф» Хоннинг шахсияти, табиати, шоҳона киёфаси, одамгарчилигини қуйидагича ифодалайди:

Нофизал аҳком ўлуб қазо анинг ҳукми била,
Муҳтасиблар ваҳмидин фисқ аҳли бағри қон эрур.
Хонақоҳ ичра ибодат аҳли молломол ўлуб,
Ҳам масождда жамоат беҳаду поён эрур.
Базлда Ҳотам била бермак бўлуб шармандаси,
Адл расмида хижолатманди Нўширвон эрур.
Размда Рустам кела олмай анинг ўтрўсига,
Базми Кайковус базми шармидин пинҳон эрур (81 б).

Қуйидаги сатрларда мадҳ ўзининг энг юксак чўққисига кўтарилади:

Сафҳаи афлок уза исми Ҳумоюни анинг,
Хусрави соҳибкарам Саййид Муҳаммадхон эрур (81 б).

Албатта, Рожий қасидалари фақат муболағадан иборат эмас, у қисман реал мазмун билан ҳам суғорилган. Масалан: ўғриларнинг адабини ким беради? Қозилар! Фосиқлар эса муҳтасиб дарғалар қўлидан омонлик топмайди. Хонақоҳлар шайхлару сўфийлар манзили бўлса, масжидлар ибодат аҳли билан тўла. Бу Рожий яшаган даврнинг реал манзараси. Шариат ва сиёсат ўрнатган турмуш меъёри ана шундай эди. Кейинги сатрлар эса юксак муболағалар билан зийнатланган. Масалан, Рожийнинг фикрича, Саййид Муҳаммадхон ҳимматда Ҳотами Тойдан афзал, адолатда Нўширвони одилни шармисор қилган, жанг ва шижоат бобида Рустами Достондан ўтган,

базм ва хурсандчиликлар ташкил этишда Кайковус шоҳни енгган улуг ва муборак зотдир. Ривоят ва дostonларда келтирилган мазкур номлар Саййид Муҳаммадхон даврида ўз шуҳратини йўқотган, улар ўрнини хон тимсоли эгаллаган эди. Бу муболағалар асосан қиёс учун келтирилган ва улар зимдан Саййид Муҳаммадхонни адолатли, музаффар, олийҳиммат, шариат ҳомийси сифатида ўқувчига намоён этади. Ниҳоят, Рожий қасидасида Саййид Муҳаммадхоннинг одилона ҳаракатларини конкретлаштириб, уни Хоразм мавзеси билан чегаралайди. Зеро, Хоразм Саййид Муҳаммадхоннинг мамлакати эди ва у авваламбор, шу юртнинг ободлиги учун курашиб, Рожий фикрича, адолат ўрнатган. Бу эса муборак этишга лойиқ иш эди. Рожий мадҳия орқали хонни муборакбод этади:

Уммати Аллоҳ таоло, адлайи эҳсонайи,
Арсайи Хоразм анинг адли била бўстон эрур (81 б).

Шу билан қасиданинг талаб қисми бошланади. У икки байтдан ташкил топган. Рожий бу байтларда барча жаҳон султонларини Саййид Муҳаммадхонга қул қилишини Худодан илтижо қилади, токи бандалигу қуллик анъанаси бор экан, Саййидга қул бўлиш абадий бўлсин! Дунёдаги жамики султонларни ерга уриб, уларни Саййид Муҳаммадхонга қул қилиш эриш туюлади, албатта. Аммо мадҳ жанри буни кўтаради ва улар шоирона бир лутф ҳисобланади. Бу муболағалар Рожий ижодигагина хос. Бундай детал Рожий замондошлари қасидаларида учрамайди, демак бу шоирнинг поэтик кашфиёти десак янглишмаймиз:

Ё Раб, этгил қул жанобингга жаҳон султонларин,
Токи офоқ ичра расми бандаи султон эрур.
Тахти фармонида бўлсун жумла жин ила башар,
Токи олам арсасида жин ила инсон эрур (81б-82 а).

Талабнинг иккинчи байтида инсу жинс, яъни инсон, жин образи тасвирланиб, улар ҳам жаҳон султонлари каби Саййид Муҳаммадхонга бўйсундирилади ва унинг фармонига тобе қилинади. Жинларнинг пушти-паноҳи ва эгаси Сулаймон пайғамбардир ва Саййид Муҳаммадхон ундан ҳам устундир дейилади. Қасидада яна шундай ғоя ҳукмронки, агар одамлар

кимгадир бўйсунган бўлса, бу нотўғри, уларнинг ҳақиқий соҳиби Саййид Муҳаммадхондир. Шоирнинг истаги шуки, ҳамма шу хонга тобе бўлсин. Бу такрор-такрор ифодаланган баландпарвоз муболаға, холос. Аммо улар мадҳ жанри мезонида образли тарзда ифодалангани боис ҳам ўзгача бир кайфият уйғотади. Буни Рожий ва унинг мамдуҳи биларди, шу сабаб икки томон ҳам бундан рози эди. Қасиданинг ниҳояси дуою тазарру бўлиб, ундан шундай куйма сатрлар жой олган:

Рожий ашъори гулин шаҳ мадҳига айлар нисор,
Лек умид айлаб қабулин рўйидин тарсон эрур.
Кирдкоро, бер анга шаҳ таъбиға макбуллик,
Ҳар нечаким сарбасар айб ўтила нуксон эрур! (82 а).

Рожий ҳам барча сарой шоирлари каби хонга маъқул бўлишни истайди. У саройда, хонга яқин бўла туриб ҳам унинг қабулида истаган пайтда кира олмаслигидан афсус қилади, бу ниятининг рўёбини Яратгандан сўрайди. Аслида жанр талаби ҳам шу—қасида дуо-илтижо қилиниб, барча эзгу ниятлар ижобати Аллохдан сўралиши билан якунланади. Рожий қасидасида хонни илм-фан, адолат, дин ва фаровонлик ҳомийси дея сифатлаш, макташ орқали уни эзгу ишларга руҳлантиради. Унинг дostonга тенг қасидасининг аҳамияти ҳам шундадир.

Қасида ўзига хос тантанавор оҳанг, мадҳия ва мурожаат услубида ёзилган, қофия ва бадий санъатлар ҳам шу оҳангга мувофиқ. Шоир уйғониш фасли баҳорни, гўзал Наврўз байрами кайфиятини ҳамда хон саройидаги муҳитни тасвирлашга муваффақ бўлади. Шу муҳитни таъминлаган хонни табриклаб, мактайди. Аслида бундай қасидаларни «баҳория» деб ҳам номлаганлар. Зеро, баҳор ва наврўзни тасвирлаш кўп шоирларимиз ижодида мавжуд. Рожий бу усулда ҳам ўзига хос маҳорат кўрсатган.

Рожийнинг учинчи қасидаси ҳам мадҳ жанрида яратилган бўлиб, у 17 байт, 34 мисрадан иборат. Бунда ҳам худди юқоридаги икки қасида мисол Хива хонини улуғлаш, унинг сифатларини поэтик образларда гавдалантириш

мақсад қилинган. Шоир қасиданинг мамдуҳини айтиш мавриди келганда, негадир уни Хоразмшоҳ дейиш билангина чекланади, холос:

Қайси шаҳким, маъдани лутфу карам, Хоразмшоҳ,
Мавриди файзи илоҳи, маҳбати лутфи ғурур (82 а).

Олдинги икки қасиданинг Саййид Муҳаммадхонга бағишлангани ҳисобга олинса, тахминимизча, учинчи қасидада Ферузшоҳ тараннум этилган.

3.3. «Илтижономаи Рожий»-муножотнома намунаси

Форс-тожик ва туркий адабиётда илтижонома асарлар узоқ тарихга эга. Алишер Навоий асарлари луғатида¹ изоҳ берилишича, муножот арабча сўз бўлиб, ялиниш, ёлвориш, худога ялиниб хитоб қилиш деган мазмун англатади. Илтижо сўзи ҳам арабча бўлиб, ёлвориш, сиғиниш, паноҳ тилаш деганидир.

«Муножот»-худога ялиниш, ёлвориш бўлиб, мумтоз адабиётнинг бадиий унсурларидан биридир. Муҳаққиқларнинг фикрича, форс-тожик адабиётида муножотга алоҳида жанр сифатида анъанавий тус берган ижодкор-ХІ аср ориф шоири Хожа Абдуллоҳи Ансорийдир. Аксарият шоир ва ёзувчилар маснавийнинг кириш қисмида, лиро-эпик дostonлар, куллийёт ва девонларнинг муқаддимасида «ҳамд» ва «наът»дан олдин, одатга кўра, муножотга жой ажратган. Муножотни Аттор, Санойи, Жалолиддин Румий, Ҳофиз ва бошқалар қасида жанри таркибида битган. Шунинг учун айрим адабиётшуносликка оид асарларда диний қасида деб таърифланган. Муножотнинг мундарижаси худога ялиниб-ёлворишдан иборат бўлгани учун унда ижтимоий ҳаёт масалаларига камроқ эътибор қаратилади. Муножотнинг

¹ Алишер Навоий асарлари луғати. Алишер Навоий асарларининг 15 жилдлигига илова. -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. –Б. 271, 415.

адабиётшуносликдаги аҳамияти шундаки, у содда ва равон тилда бадиий безаклар билан суғорилганлигидир¹.

Яна бир манбада «Муножот-(арабча ялиниш, ёлвориш сўзидан) поэзиянинг бир тури бўлиб, у нажот (кутулиш) умиди билан қилинган лирик мурожаат, тавба ва илтижоларни ўз ичига олади. Замонасининг шароитига кўра, Навоий ва бошқа шоирлар «Хамса» дostonлари каби бадиий асарларини «хамд», «наът», «муножот» сингари анъанавий боблар билан бошлаганлар»² дейилади.

Шарқ фалсафаси тафаккурида дуо, илтижо муҳим ўрин тутган. Дуою илтижолар аста-секин бадиий адабиётга ҳам кириб келган ва ўзига хос анъана тусини олган. Муножот-банданинг Яратганга йўллаган юрак ноласи, У билан банда ўртасидаги сирли суҳбатдир.

Туркий адабиётдаги муножотнинг илк намуналари «Авесто»нинг «Яшт» қисмидаги Ахура Мазда ва у яратган маъбудалар шаънига айtilган алқовларда³, Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асаридаги:

Илоҳий, кечурган идимсан кечур,
Неча маъ хатолик қул эрсам сенга⁴
(Эй танграм, кўп хатога йўл қўйган қулинг бўлсам ҳам, кечириб келган эгамсан, кечир) каби илтижоларда, Аҳмад Яссавийнинг

Муножот айлади мискин Қул Хожа Аҳмад,
Илоҳи қил бандангни раҳмат.

Ёки:

Ўзини билди эрса Ҳақни билди,
Худодин қўрқтию инсофга келди⁵, -
хамда Сулаймон Боқирғонийнинг:

Раҳмон отлиғ раҳматингдан умидликман, илоҳим,
Қаҳҳор отлиғ қаҳрингдан қўрқинчликман, илоҳим.
Қаловусиз карвондек, из етургон сарвондек,
Қулман десам ёлғондек, қулим дегил илоҳим⁶

¹ Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз III чилд. II чилд. – Душанбе.: Сарредакцияи илмий энциклопедияи тоҷик, 1989. – С. 317-318.

² Ҳ.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. Адабиётшунослик терминлари луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1967.-Б. 121.

³ Авесто: Яшт китоби. Мирсодиқ Исоҳов таржимаси. –Т.: Шарқ, 2001. –Б.3.

⁴ Аҳмад Югнакий. Ҳибатул ҳақойиқ. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. –Б. 34.

⁵ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. –Б. 197-199.

⁶ Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби. –Т.: Ёзувчи, 1991. –Б.14.

каби мисраларда акс этган бу рух Алишер Навоий ижодида ҳам давом этган. Улуғ шоир махсус «Муножот» яратган. «Илоҳи, дарди ҳолимни ҳар кимга айтсам рад қилса, Сенга таважжух этгаймен ва агар Сен рад қилсанг нетгаймен ва кимга кетгаймен?»¹.

«Муножот узок тарихий ривожланиш даврини босиб ўтди. Унинг илк намуналари дин таъсирида пайдо бўлган бўлиб, исломдан олдинги диний муқаддас китоблар, жумладан «Авесто»да, монийлик оқидамидаги шеърларда, монийлар тавбаномаси «Хуастуанифт»да; туркий адабиётда эса дoston боблари таркибидаги турли ўринларда учрайди. Муножот Навоий ижодидагина мавзу, ғоя, бадиият жиҳатдан юксак сифат босқичини бошдан кечирди, унинг мавзу кўлами кенгайди, бадиий вазифаси ва ғояси ранг-баранглашди»². «Муножот мансур ёғариш (дуо, ўтиниш)ларнинг энг гўзалларидандир» деб ёзади турк олими Оғох Сирри Лаванд³.

Форс-тожик тилидаги манбаларда муножот бадиий адабиётнинг бир унсури, элементи сифатида қайд этилса, ўзбек адабиётшунослигига оид айрим манбаларда у мустақил жанр сифатида таъкидланади. Шунингдек, муножотнинг илк намуналари дастлаб Робия Адавия ижодида учраши айтилади: «Мумтоз адабиётдаги муножот (Аллоҳга илтижо) **жанри** (таъкид бизники-М.Б) ҳам Робиянинг илоҳий кўшиқларидан бошланган»⁴. Абдуллоҳ Ансорий эса махсус «Муножот» номли асар яратган.

Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмийнинг «Илтижономаи Рожий» асари Аллоҳга, азиз-авлиёларга шеърий мурожаатдан иборат. Қўлёзмада кўчирувчининг исми келтирилмаган. Асар 1286/1869-1870 йилда кўчирилган. Илтижонома жуда ихчам, беш варақдан иборат бўлиб, 6895 инвентар рақам билан ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади ва қўлёзма мажмуанинг 196-23а саҳифаларида жойлашган, ҳажми 14,5 х 22.

¹ Алишер Навоий. Муножот // Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. –Т., Камалак. 1991. –Б.3.

² Эркабоева Наргиза. Алишер Навоий ижодида муножот: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. – Т., 2008. –Б. 22.

³ қаранг: Суйима Ғаниева. Алишер Навоийнинг «Муножот» асари // Алишер Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. –Т, Камалак. 1991. –Б. 9.

⁴ Ислом тасаввуфи манбалари. Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Ҳ.Болтабоев. - Т.: Ўқитувчи, 2005. –Б.11.

Шоир асарни меҳрибон ва раҳмдил Аллоҳ номи билан бошлаб, Шайх Кабир ота, жаннатмакон Сайид ота, Паҳлавон ота Хивакий, «орифлар касрининг орифи»-Баҳоваддин, «авлиёлар сарвари» Аҳмад Яссавий ва охирги паноҳгоҳ-Ҳаким ота каби яхшиларнинг ҳаққи-ҳурмати Яратгувчидан раҳм қилишини сўрайди:

Йиғлатиб ғурбат аро қўйма мани зору залил,
Гарчи ўткардим гуноҳ бирла ҳаётим ою йил
Ҳазрати Паҳлавондек фарзанд бериб Парвардигор,
Кишвари Хевақ аро улдур вали кам эътибор.
Қўргоч ўқ дувораи молу жонин қилди нисор,
Йиғлабон келдим қопунгга, раҳм қил эй, Биру Бор (19 б).

Хивага, бутун дунёга Паҳлавон Маҳмуддек фарзандни берган қодир худодан, ягона Мутлақ зотдан мадад сўрайди.

«Маълумки «дуо» сўзи Қуръони Каримда ўзининг маънодошлари билан бирга ҳаммаси бўлиб 212 марта тилга олинади. «Дуо» сўзи иккита луғавий маънога эга: даъват қилмоқ, яъни бирон нарсага чақириқ ва овоз чиқариб чақирмоқ ҳамда «нидо», «садо», «овоз» кабилар. Аммо «дуо» сўзининг истилоҳий маъноси худодан «ёрдам сўраш, мадад тилаш»дан иборатдир¹.

Рожий махсус илтижонома асар яратган. Асарда лирик қаҳрамон билиб-билмай қилган гуноҳлари, умрини залолатда ўтказгани учун Аллоҳдан истиғфор сўрайди. Асар бошдан-охиригача шу мазмунда бўлиб, лирик қаҳрамоннинг Яратувчига муҳаббати ва истиғфори азиз-авлиёлар орқали ифодаланади:

Эй ҳаё аҳлиға сардафтар шоҳи соҳиб башар,
Тиғ тортиб қўймадинг куффор хейлидин асар
Пешаи шарму ҳаё ичра эдинг бир шеру нар,
Ё Али Султон бошим узра туман минг шўру шар,
Дарғаҳингга келмишам истаб мадад ҳайрон манам... (20 а).

Ҳазрат Навоий муножотлари эса адабиётшунослигимизда алоҳида мавқега эга. Ул зот шундай ёзади:

¹ Иброҳим Худоёр. Румий қарашларида дуо-илтижонинг ўрни // Сино. 2002 №7. – Б. 26.

Гарчи гунаҳнинг ҳаду поёни йўк,
Айламасанг раҳм ҳам имкони йўк¹.

Беайб парвардигор, Навоийдек комил инсон ҳам гуноҳининг ҳаддан зиёд эканини, лекин раҳм айламасликнинг ҳам имкони йўқлигини, яъни карами кенг Аллоҳнинг кечиришига умидворлигини изҳор қилади. Рожий муножотида лирик қаҳрамон «ҳаё аҳлининг сардафтари», «шоҳи соҳиб башар», «шарму ҳаё ичра бир шеру нар» яъни, кофирларга омонлик бермаган Алидан мадад сўрайди. Мавлоно Жалолиддин Румий фикрича, иложсиз қолган кишининг дуоסי Аллоҳ даргоҳида ижобат бўлади. Бунга Марямнинг аҳволи далил.

«Ўзни бирон нарсага эҳтиёжли билмоқ керакким, Оллоҳ «ночор одам дуо-илтижо қилган вақтда дуосини қабул қилади-ноиложлик ҳақлилик гувоҳидир» (Намл сураси, 62-оятга ишора). Марямнинг ниёзи ва дарди-беҳоллиги эдиким, шу боис чақалоқ тилга кирмиш².

Зулайҳо «ҳусн подшоҳи» Юсуфнинг висолига эришиш учун унга тухмат қилиб, этагини йиртганда, Юсуфнинг иложсизлиги унинг ҳақлиги эдики, шунинг учун бешикдаги бегуноҳ гўдак Аллоҳ қудрати билан тилга кирди. Бобуршоҳ ўғли Ҳумоюн ўлим тўшагида ётганида, Яратганга муножот қилиб, ўз жонини унга садақа қилади. У иложсиз эди, шу боис унинг илтижолари Тангри даргоҳида ижобат бўлади. Демак, Аллоҳга сиғиниш, ундан мадад сўрамоқ учун инсоннинг кўнгил эҳтиёжи бўлиши лозим. Кўнгилда Яратганга маънавий эҳтиёж бўлмаса, уни киши қалбига мажбурлаб солиб бўлмайди. Илтижо қилиш учун инсон ёшининг аҳамияти йўқ. Аммо бунинг учун инсон руҳий камолот босқичига кўтарилмоғи, ички бир тайёргарлик даражасига эга бўлмоғи лозим.

XV аср биринчи ярмида ижод қилган олим Шайх Аҳмад Тарозий адабиётшуносликка оид «Фунун ул-балоға» асарида бу ҳақда ёзади: «...агар Тенгри азза ва жаллаға ҳамд этсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. VII жилд. –Т.: Фан, 1991. –Б. 349.

² Иброҳим Худоёр. Румий қарашларида дуо-илтижонинг ўрни // Сино. 2002 №7. –Б. 4.

Мустафо саллоллоҳи алайҳи васалламни васф қилсалар наът дерлар. Агар Тенгри ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар»¹.

Шоирнинг лирик қаҳрамони бошига мурғи меҳнат ин солганига ҳайрон ҳолда Шайхи Азизондан мадад сўраса, кейинги мисраларда:

Бир мусофир ит киби келдим қошинга дарбадар,
Ё Сайид Чучук пирим, бу ҳолима айланг назар (20 б), -

дея пирлар, улуғлар руҳига сиғинади, ҳам валий, ҳам илм элига пешвор бўлган ибн Ҳожибдан, Шайх Жалилдан дардига даво излайди. Ғам лашкари босиб келиб, давлату бахт-саодати қўлдан кетган лирик қаҳрамон энди Ҳазрати Шайхи Шараф ва Султон Саъиднинг руҳи покига дуо ўқийди:

Ҳоҳи эшон, ҳоҳи хўжа йўқса бўлғай мужтахид,
Рўсиёҳий шарми сорим айлабон келдим умид.
Дарғаҳингга келмишам, ё шайхи Султон Саъид,
Ё пирим, дарғаҳингга келдим бу кун, ҳайрон манам (20 а).

Юзи қора, шармандаи шармисор лирик қаҳрамон умид билан илтижога қўл очади. У Аллоҳдан ташқари, азиз-авлиёлар-Арслонбоб ва Паҳлавон Маҳмуддан ҳам мадад сўрайди. Чунки халқимизда шундай ҳикмат бор: «Авлиёлар худо эмас, худодан ҳам жудо эмас».

«Азал-азалдан мусулмон халқимиз Аллоҳ таоло ва унинг Расулидан ташқари яна авлиё ва асфиёларга, донишманд бузургворларга эътиқод ва эҳтиром билан яшаб келади, уларнинг хоки пойини зиёрат этиб, руҳий-маънавий ибрат олади. Одамларнинг бузургворларни эъзозлаши Покликни, Маърифатни, Иймонни эъзозлашидир ва муқаддас инсоний орзуларнинг мужассами Пок Парвардигорга муҳаббатнинг ифодасидир»².

Бу фироқ айёмининг шиддатлари қилмиш хароб,
Ҳасрато, йўқ мушфиқим келса бу ҳолимга савоб.
Бир мадад айланг ҳолимга, эй Арслонбоб,
Ё пирим, дарғаҳингга келдим бу кун, ҳайрон манам.

Ёки:

Тангри халқ этти мани, рўзи азал Мажнунвор,
Келмишам, эй асғари Маҳмуд қопунгга хор-хор (20 б).

¹ Ҳайитметов А. Умаров Э. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 й. 18 март.

² Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. –Т.: Адабиёт ва санъат ҳамда Ўзбекистон нашриёти, 1999. –Б. 151.

Лирик қаҳрамон шоирнинг ўзи. У Яратганнинг ошиғи. Тангри уни Мажнун каби ошиқ қилиб яратган. Аммо унинг Аллоҳга муҳаббати, ошиқона ва сармаст туйғулари тўғридан-тўғри эмас, Арслонбоб ва Паҳлавон Маҳмуд орқали ўтади. Чунки, «...Оллоҳ таолонинг арзу самосидаги Ҳақ аскарлари (жундуллоҳ) валийлардир. Оллоҳ қулларини Унга мана шу зотлар даъват қиладилар»¹.

Паҳлавон Маҳмуд халқ орасида «Полвон пир» номи билан шуҳрат қозонган. Аллоҳга илтижоси бор эҳтиёжманд кўнгиллар унинг хоки пойига ошиқадилар, унга сиғинадилар, ундан руҳий қувват оладилар. Паҳлавон Маҳмуд ҳақиқатан авлиёмиди, дея савол қўйган эди ўтган асрнинг 70-йилларида шоир рубоийларини нашрга тайёрлаган олим Тўхтасин Жалолов.

«Хоразм руҳонийлари Паҳлавон Маҳмудни «авлиё» деб кўкка кўтарганлар. Маҳмуднинг таржимаи ҳоли унинг ҳалол бир меҳнаткаш эканини кўрсатганидек, ажойиб рубоийлари ҳам Паҳлавонни «авлиё» эмас, илғор, равшан фикрли файласуф бир зот эканини очик ифодалаб беради. Мана бу рубоийни ўқиб мазмунига ўзингиз зеҳн солинг: ахир, бу сўзларни айтишга журъат этган кимса қандай қилиб «авлиё» бўлсин?

Кел кўнгул, мен ахтарай жононани,
Кўча-кўю ҳар эшик, ҳар хонани.
Масту майхўрмиз мудом Хайёмсифат,
Дўзах этгаймиш қабул мастонани.

Бундай фикрларни айтишга журъат этган кимсаларни руҳонийлар «шаккок», «йўлдан озган» деб атардилар. Таажжубки, Хоразмнинг бу эркин фикрли шаккок шоири «авлиё» даражасига кўтарилибди!»². Тўхтасин Жалолов ўша давр мафкураси нуқтаи назаридан шундай фикр билдирган, албатта. Паҳлавон Маҳмуд ҳақиқатан пир, муршид эди, унинг хонақоҳи ҳам бўлган. Устоз Тўхтасин Жалолов Паҳлавон Маҳмуд ҳақида маълумот излаб уни бирон адабиётдан топа олмай, хоразмлик наққош Абдулла Болтаева авлиёлар ҳақида бир китоб борлигини эшитиб, ундан шоир тўғрисида

¹ Ислом тасаввуфи манбалари. Тўпловчи, нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. –Т.: Ўқитувчи, 2005.- Б. 153.

² Паҳлавон Маҳмуд. Рубоийлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –Б. 11-12.

батафсил маълумот олганини таъкидлайди¹. Шу маълумотнинг ўзиёк юқоридаги фикр нотўғри эканини исботлайди. Авлиё бўлгани боис Рожий Паҳлавон Маҳмуд тимсолини ёрқин ифодалаб, унга илтижо қилган: «Ё пирим, даргаҳинга келдим бу кун ҳайрон манам... ».

Дуо-илтижолар инсон руҳиятини поклайди, кўнгил ойинасини гард ва ғуборлардан тозалайди. Инсонга ажиб бир енгиллик, ҳузур бахш этади... «Илтижонома»да Рожий «боргоҳи оташ» дан бўлган Саййид Жалолиддин ва имом Фахриддиндан, кўз ёши Мажнун мисол ҳадсиз нолишлари учун Хоразмда ўтган барча қорию қуръонлар, Сайид Ғозию одил султонлар, муттасил зикр айлаган «муттакий эшонлар», «пардаи исматда бикр ўтган неча жононлар» ҳаққи-ҳурмати сўзон бўлган сийналари учун нолаи-зор қилади. «Мусофирлиғ ғами рўзи азал йўлдош» бўлган лирик қаҳрамон бу дардларга фақат Ҳозиқ табиб даво топишини таъкидлайди-ю, аммо мададни Хоразмда ўтган валилардан сўрайди:

Ушбу Хоразм ичра ўтган эрмиш ҳар масти вали,
Шайхи машойихи, саййид, пири забардасти вали,
Неча пир девонаи, Мажнунлар дашти Дили,
Ҳақ таоло эркаси ҳам Бурхи сармасти вали,
Раҳм этиб ҳолим кўринг, оғиштаи исён манам (22 а).

Барча азиз авлиёлар, эшонлар, пирлардан мадад сўраган лирик қаҳрамон пировардида шу илтижоларининг қабул бўлишини Яратганнинг ўзидан тилайди:

Ман умид айлаб дедим: ҳожатларим қилғай қабул,
Раҳм қилғай Ҳақ ўзи, Мажнуни саргардон манам.
Мардуми Хоразм аълоси амни-адносиман,
Гарчи Мажнуни валийлар ошиқи шайдосиман,
Рожиам шармандаман, бу даҳрнинг расвосиман,
Камтарин жумла олам зери-хоку посиман (22а).

Шундан сўнг «Илтижонома»нинг иккинчи фасли бошланади:

«Ал-қисса Рожийи бечора Худойи таолоға муножот қилиб, авлиёларни ёд қилиб, менинг ҳам душворларим осон қилғай деб бир ғазал айтди:

Ё пирим, шайхи кабир шоҳи Шаҳидон қил мадад,

¹ Ўша манба. –Б. 8.

Дил шикаста бандадурман, ё Жамилхон, қил мадад.
 Келмишам Хоразм аро Мажнуни саргардон бўлуб,
 Лутф этинг ҳолим кўриб, ё Оли Султон қил мадад.
 Қатра басдур баҳри лутфингдин менга, эй Биру Бор,
 Дарғаҳингга келмишам, айлаб гар афғон қил мадад» (22 б).

Бу фаслда ҳам мадад шайхлар, саидлар, авлиёлар орқали Аллоҳдан сўралади:

Рожиам шафқатларидин шояд ўлғай деб менга,
 Ҳожию ҳам, корию ҳам, жумла эшон қил мадад. (22 б).

Устод Фирдавсийда шундай шоҳбайт бор:

Жаҳонда икки нарса қолур абадий-
 Ботирнинг иши-ю, дононинг сўзи.

Рожий Хоразмий «Илтижономаи Рожий»да шундай ўлмас сатрларни битган:

Қалам йўндим хат битардим, рўзигор,
 Ўзим ўтсам, хатим қолғай ёдигор...

Дарҳақиқат, қалб туғёнлари, дарду ҳасрати, орзу-армонларни ўзида сингдирган гўзал сатрлар, ўлмас сўзлар шоирдан ёдгор қолди.

Муножот аслида Яратгандан мадад сўрашдир. Унинг асосини банданинг Аллоҳга илтижолари ташкил қилади. Рожий илтижолари фақат Яратганга эмас, азиз-авлиёлар, шайхлар, пирларга ҳам йўналтирилганлиги боис уни соф муножот асари деб бўлмайди. Бу жиҳатдан Рожий муножоти халқ дуо-илтижоларига яқин туради. Унинг илтижолари форс-тожик ва туркий адабиётда шаклланган муножотномаларнинг ўзига хос бир кўринишидир.

Муножотномалар тарихига назар ташлаб, шунга амин бўлдикки, уларнинг замирида диний қарашлар, дуо – илтижолар ва илоҳий қўшиқлар ётади.

Учинчи боб юзасидан кузатишларимиз асосида қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Рожий мухаммаслари XIX аср Хоразм мухаммасчилиқ мактабининг маҳсули сифатида қимматлидир. Уларда илгари сурилган ғоялар, қўлланилган бадиий тасвир воситалари бу давр адабиёти ҳақида тўлақонли тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Табиийки, мухаммас ва мусаддасларида ҳам шоир мумтоз адабий анъаналарни изчил давом эттирган.

Шоирнинг Навоий, Хусайний, Фузулий, Огаҳий, Комил, Амирий каби устоз санъаткорлар ғазалларига боғланган тахмислари мухаммасчилик мактаби ривожига ривожига қўшилган салмоқли улушдир. Шунингдек, мустақил ва тахмис мухаммаслари, зуллисонайнлик анъаналари давоми бўлган форс тилидаги мухаммаслари, ҳаётсеварлик руҳидаги риндона мусаддаслари шоирнинг барҳаёт адабий анъаналардан ҳам яхши хабардор эканини кўрсатувчи муҳим омилдир. Рожий мусаддасларида риндона ғоялар билан бирга, олам ва одам ҳақидаги теран фалсафий ғоялар ҳам илгари сурилган.

2. Рожий қасидалари форсий ва туркий адабиётда шаклланган қасидалар каби жанрнинг барча хусусиятларини камраб олган. Қасидаларда Хива хонларини улуғлаш, мадҳ этиш воситасида улар одилликка даъват этилган, шу билан бирга давр манзаралари тасвири ҳам акс этган. Гарчи Рожий сарой адабий муҳитида яшаб ижод этса-да, мадҳ қасидалар ижодининг асос моҳиятини ташкил этмайди.

3. Муножотлар одатда, фақат Яратганга бағишланади. Аммо Рожий Хоразмийнинг «Илтижономаи Рожий» асарида Яратган билан бир қаторда, авлиёлар, пирлар, шайхлардан ҳам мадад сўралганлиги учун, уни соф муножот асари деб бўлмайди. Туркий адабиётдаги муножотларни кузатиш асосида шундай хулосага келдикки, улар диний қарашлар, дуо-илтижолар ҳамда илоҳий қўшиқлар асосида юзага келган. Рожийнинг муножотлари форсий ва туркий адабиётда шаклланган муножот туркумидаги асарларнинг узвий давоми ҳамда муножотноманинг ўзига хос намунасидир.

ХУЛОСА

Истиқлол туфайли маданий меросимизга муносабат тубдан ўзгарди. Миллийлигимиз, ўзлигимизни қайта кашф эта бошладик.

Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмийнинг Огаҳий, Комил ҳамда Хива хонлари билан ижодий, ижтимоий-сиёсий муносабатлари нафақат Хоразм тарихи ва адабиёти, балки ўзбек адабиёти тарихининг ёрқин бир саҳифасини ташкил этади. Хаттот, таржимон ва шоир бўлган Рожий Хоразмийдан салмоқли мерос қолган. 3500 мисралик лирик ижоди, алоҳида тадқиқотни

талаб этадиган таржимонлик фаолияти унинг Хоразм адабий муҳотида ўз мавқеи ва ўрнига эга эътиборли ижодкор бўлганидан далолат беради.

Рожий анъанавий руҳда ижод қилган бўлса-да, ўзбек адабиётини ўзининг лирик ғазаллари, қасидалари, юсак поэтик мухаммаслари билан бойитди. Шоир девонидан ўрин олган ошиқона, орифона, ахлоқий-маърифий ҳамда реалистик руҳдаги шеърларда гўзал поэтик тимсоллар ва воситалар ёрдамида инсонни улуғлаш ғояси илгари сурилган.

Шоир ғазалларида сўфиёна тимсоллар ўзига хос рангин бўёқларда акс эттирилган. Уларда «шамъ», «парвона», «ўт», «махбуб», «бут», «бутхона», «ориф», «зоҳид» каби тимсоллар шарқ адабиётининг жон томири бўлган тасаввуф шеърияти билан боғлиқ масалалар ифодаси сифатида намоён бўлган.

Комил уни ўзига устод деб билган, Огаҳийнинг биргина ўзи эса унинг етти ғазалига, Комил, Аваз, Ожиз, Мунший, Роғиб, Девоний, Холис каби шоирлар унинг ғазалларига мухаммас боғлаши, Аваз уни устоз деб билиб, издошлик қилган экан, Рожий Хоразмий қандай мавқе эгаллаганини англаш қийин эмас. Қолаверса, шоирнинг адабий меросида ҳам мухаммаслар салмоқли ўрин тутадик, бу унинг адабий анъаналарни пухта эгаллаганини кўрсатувчи эътиборли омиллардандир.

Рожий Хоразмий – XIX аср Хоразм адабий муҳотидаги Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмийлар бошчилигидаги таржимачилик мактабининг давомчисидир. Бу унинг кенг йўналишдаги ижодкорлик фаолиятининг ёрқин қиррасини намоён этади.

Муҳаммад Юсуф Хўжамберди ўғли Рожий Хоразмий ижодий мероси юзасидан олиб борилган тадқиқот ва кузатишларимиз қуйидаги умумий хулосаларга келишимизга асос бўлади:

1. Муҳаммад Юсуф Рожий Хоразмий XIX асрда Хоразм ҳукмдорларидан Оллоқулихон, Раҳимқулихон, Муҳаммад Аминхон, Саййид Муҳаммадхон ва Муҳаммад Раҳимхон Сонийлар даврида яшаган ва мазкур хонлардан кейинги учтаси билан адабий мулоқотда бўлган. Унинг ҳаёти ҳақидаги манбаларни уч

гуруҳга тасниф этиш мумкин: ўз асарлари (“Девон”и, “Илтижономаи Рожий” асари ва ҳ.к.), тазкиралар (“Хива шоирлари”, “Хива шоир ва ёзувчиларининг таржимаи ҳоллари” ва “Тазкираи Қайюмий”) ҳамда замондош шоирларнинг айрим ишоралари; шарқ адабиётида бир таҳаллусда ижод қилган шоирлар кўп бўлган. Уларнинг номи ва ижоди кўп ҳолларда аралашиб кетган. Аммо Рожий таҳаллусли шоирлар номи ва ижоди бир-бирига аралашиб кетмай, яхлит ва алоҳида ҳолда етиб келган. Бу таҳаллус билан ижод қилган 16 нафар Рожийлар ҳақида ҳам маълумотлар тўпланди.

2. Рожий ижодининг манбалари шоир адабий мероси ҳақида тўлақонли тасаввур бера олади. Шоир асарлари асосан қуйидаги тўрт манба асосида бизгача етиб келган: *биринчидан*, ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланаётган “Девони Рожий” нинг 4 та қўлёзма ва 3 та тошбосма нусхалари, шу фонддаги 7006, 6996, 1161, 1918, 7050, 1154 рақамли баёзлар ҳамда 6895 рақамли «Илтижономаи Рожий» асари. *Иккинчидан*, Давлат адабиёт музейи фондидаги 88, 377/III рақамли баёзлар. *Учинчидан*, Ичанқалъа музейидаги инвентар рақамсиз девон нусхаси. *Тўртинчидан*, Рожий ижоди акс этган тазкиралар;

3. Маълумки, муайян шарт-шароитлар сабабли кўп асрлик тарих ва маданиятимизга оид баъзи масалалар нотўғри талқин этилган. Хусусан, XIX аср Хоразм адабиётининг кўпгина намояндалари ҳам «сарой шоири», «реакцион ижодкор» тамғалари билан шўро адабиётшунослиги эътиборидан четда қолиб келган эди. Шу маънода XIX асрда яшаб ижод этган кўплаб истеъдод соҳиблари қатори шоир Рожий Хоразмий ҳам ҳаёти ва адабий мероси ўрганилишга лойиқ ижодкордир;

4. Рожий Хоразмда туғилган, ижодкор сифатида шу муҳитда шаклланган. Навоий, Фузулий, Мунис, Огаҳий, Комил ижодидан баҳраманд шоир Хоразм адабий муҳитидаги ижодкорлар билан ҳам яқин алоқада бўлган, улар ижодидан маънавий қувват олиб камол топган. Унинг ўз даври адабий муҳитида эътироф этилган ижодкор эканлиги кузатишлар давомида маълум бўлди. Шоирнинг Комил Хоразмий билан адабий ва шахсий муносабатлари

хам Хоразм адабий муҳитига доир тарих саҳифаларини ёритишга ёрдам бериши билан аҳамиятлидир.

5. Рожий Хоразмий лирикаси мумтоз шеърятнинг етти жанридаги шеърлардан таркиб топган. Ундаги ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мустазод, қасида, ҳикматларда ҳар бир жанрга хос етакчи хусусиятлар ёрқин акс этган. Асарларининг салмоғи аниқланди, жанрлар таркиби ўрганиб чиқилди ва амин бўлиндики, Рожий адабий меросининг кўлами, ҳажм ва йўналиш эътибори билан сермахсул ва серқирра ижодкордир;

6. Рожий лирикасида ғазал жанри асосий ўрин эгаллайди. Ғазалчиликда у ҳам мумтоз адабиёт анъаналарини муваффақиятли давом эттирди. Унинг лирикасида ошиқона ва орифона, ҳасби ҳол, ахлоқий-маърифий ва реалистик тамойилдаги ғазаллар мавжуд. Дарҳақиқат, ижоди «маъни жиҳатдан бир уммон» (Лаффасий) бўлган Рожий лирикаси ғоявий йўналиши, мавзу камрови ва бадиий маҳоратининг ўзига хослиги билан ажралиб туради;

7. Шоир адабиётда анъанавий руҳни давом эттириш билан бирга, уни даврга хос янгича оҳанглар, ифода воситалари, образлар билан бойитди, мумтоз шеърятга бир қадар янги нафас олиб киришга муваффақ бўлди. *Биринчидан*, шоир новатор, у ҳар бир мисра бошида бир сўзни уч марта такрорлаш орқали ўз даври ғазалчилигига янги шакл ва мазмун бағишлади. *Иккинчидан*, ўзбек адабиётида қўшматлаъ қўллаш анъанаси мавжуд эди, Рожий эса илк бор ижодида қўшмақтаъни гўзал тарзда қўллади. Бу эса адабиётда янгилик. *Учинчидан*, унинг ижодида сўз ва созга муносабат алоҳида ажралиб туради. У мусиқий оҳанг ва истилоҳларни қўллаб, Навоий давридаги «нағма» ва «баёт» каби ифодаларни замондош шоирлар билан биргаликда моҳирлик билан янгилади. Хоразм шашмақомининг айрим мақомлари учун махсус ғазаллар ёзди;

8. Қофия-мумтоз поэтиканинг шаклланишида асосий омиллардан биридир. Рожий бир байтда учтагача қофиядош сўз қўллаб, бу соҳада етук маҳорат соҳиби эканини исботлади. Шунингдек, ижодида раддул матлаъ, тажохули ориф, ташбеҳ, талмех, ташхис, ҳусни таълил, тазод, фахрия, амр-наҳий каби

санъатлардан моҳирона фойдаланиб, юксак санъаткорлик истеъдодини ҳам намоёниш қилди;

9. Рожий ижодида адабий таъсир масаласи ҳам муҳим. Унинг мухаммаслари XIX аср Хоразм мухаммасчилиқ мактабининг маҳсули сифатида қимматли. Мухаммас ва мусаддасларида мумтоз адабий анъаналарни изчил давом эттирган шоир Навоий, Ҳусайний, Фузулий, Огаҳий, Комил, Амирий каби устоз санъаткорлар ғазалларига боғланган тахмислари мухаммасчилиқнинг ривожига салмоқли улуш бўлиб қўшилди. Мустақил ва тахмис мухаммаслари, зуллисонайнлик анъаналарини давом эттирган форс тилидаги мухаммаслари, ҳаётсеварлик руҳидаги риндона мусаддаслари шоирнинг барҳаёт адабий анъаналардан яхши хабардорлигини кўрсатувчи муҳим омилдир. Мусаддасларида риндона ғоялар билан бирга, Олам ва Одам ҳақидаги фалсафий ғоялар ҳам илгари сурилганки, бу Рожийнинг чуқур диний, дунёвий билим эгаси, закий инсон бўлганини намоён этади;

10. Шоир XIX аср ўзбек адабиётида қасида жанрини давом эттириб, уни ўзига хос янги босқичга кўтарди, жанр ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Рожий гарчи сарой адабий муҳитида яшаб ижод этса-да, мадҳ қасидалар ижодининг асос моҳиятини ташкил этмайди;

11. Муножот туркумидаги асарлар ва Рожий илтижолари диний қарашлар, дуо-илтижо ва илоҳий қўшиқлар заминида юзага келган. Рожий муножотлари форсий ва туркий адабиётда шаклланган муножот туркумидаги асарларнинг узвий давоми ҳамда муножотноманинг ўзига хос намунасидир;

12. Рожий Хоразмий номи бир қатор замондошлари асарларида қайд этилгани, ғазалларига мухаммаслар, назиралар боғлангани, унинг ўз даври адабий муҳитида юксак мавқега эга ижодкор бўлганидан далолат беради. Таржимонлик фаолиятининг ўзини ҳам алоҳида тадқиқот доирасида ўрганилиши аҳамиятлидир. Бу эса, шоирнинг ўзига хос бетакрор сўз санъаткори эканини кўрсатувчи яна бир муҳим омилдир.

Манбалар

Девонлар:

1. Девони Рожий Хоразмий -1271, 12551, 1119-III, 10297, 65, 66, 18053.
2. Равнақ, Рожий, Комил девони. Тўплам. 922/II.

Баёзлар:

ЎзР ФА ШИ фонди:

3. Мухаммасот 7006, 6996, 1132 1918, 7050, 1154.
4. Мусаддасот 1133.
5. Баёз 1161.
6. 6895 «Илтижономаи Рожий».

Адабиёт музейи фонди:

7. Баёз 88.
8. 377/III Рожий мухаммаслари.

Тарихий таржима асарлар:

9. Мирхонд. «Равзат ус-сафо». Инвентар рақами: 7415, IV жилд.
10. Мирхонд. «Равзат ус-сафо». Инвентар рақами: 7416, V жилд.
11. Сайф уз-Зафар Навбаҳорий. Дурр ул-мажolis. Инвентар рақами 6633/III.

Тазкиралар:

12. Лаффасий. Хива шоирлари. Давлат адабиёт музейи фонди. Инвентар рақами 213. 1948. 121 б.
13. Лаффасий. Хива шоир ва ёзувчиларининг таржимаи ҳоллари. ЎзМУ доценти У.Долимовнинг шахсий архив материали.

14. Қайюмов Пулатжон. Тазкираи Қайюмий. –Т, Ўз ФА Қўлғезмалар институти тахририй нашриёт бўлими, I, II, III жилд. 1998, 720 б.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Сиёсий-ижтимоий мавзудаги адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. -326 б.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. -176 б.

II. Илмий тадқиқот, монография ва рисоалар:

1. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. II китоб. –Т.: Ўқитувчи, 1964. -384 б.
2. Абдуғафуров А. Ўзбек демократик адабиётида сатира. –Т.: Фан, 1961. -234 б.
3. Аваз Ўтар. Танланган асарлар. –Т.: Ўздавнашр, 1956. -320 б.
4. Аваз Ўтар. Девон. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. -392 б.
5. Аваз Ўтар. Сайланма. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. 368 б.
6. Авесто. Яшт китоби. (Худо Ахура Мазда ва у яратган маъбудалар шаънига айтилган алқовлар). –Т.: Шарқ, 2001. 128 б.
7. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. Мажмуа. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. 256 б.
8. Адабий тур ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид) III жилдлик. III жилд. –Т.: Фан, 1992. 248 б.

9. Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. 182 б.
10. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. I жилд, Бадойиъ ул-бидоя. –Т.: Фан, 1987. 725 б.
11. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. II жилд. Наводир ун-нихоя. –Т.: Фан, 1987. 620 б.
12. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. III жилд. Фаройиб ус-сиғар. –Т.: Фан, 1988. 616 б.
13. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. IV жилд. Наводир уш-шабоб. –Т.: Фан, 1989. 560 б.
14. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилдлик. I жилд. –Т.: Фан, 1983. 658 б.
15. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II жилд. –Т.: Фан, 1983. 647 б.
16. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III жилд. –Т.: Фан, 1984. 624 б.
17. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV жилд. –Т.: Фан, 1985. 636 б.
18. Аристотель. Поэтика. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 151 б.
19. Асрлар нидоси. Антология. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. 320 б.
20. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъ ус-саноеъ. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 398 б.
21. Аъзамов А. Муножотнома. Алишер Навоий «Муножот»ига шарҳлар. –Т.: 1997. –Б. 32.
22. Аҳмад Табибий. Танланган асарлар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. 228 б.
23. Аҳмад Югнакий. Ҳибат ул хақойиқ. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. 104 б.
24. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. 256 б.

25. Баёний. Ғазаллар. –Т.: Давлат Бадиий Адабиёт нашриёти, 1962. 104 б.
26. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинение. Т. II. Ч. I. –М.: 1963. -С. 1020.
27. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С.522.
28. Бобожон Тарроҳ Азизов-Ходим. Хоразм навозандалари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 96 б.
29. Бобур. Девон. – Т.: Фан, 1994. 142 б.
30. Валихонов Амонулла. Ғазал нафосати. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. 232 б.
31. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. X-XIX асрлар. –Т.: Ўзбекистон, 1993. 191 б.
32. Давлатёр Раҳим, Матрасул Шихназар. Феруз. Шоҳ ва шоир қисмати. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 128 б.
33. Жумахўжа Н. Феруз маданият ва санъат ҳомийси. –Т.: Фан, 1995. 89 б.
34. Жумахўжа Н., Адизова И. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдир. –Т.: Ўзбекистон, 1995. 153 б.
35. Жумахўжа Нусратулла. Сатрлар силсиласидаги сеҳр (Алишер Навоий ғазаллари асосида). –Т.: Ўқитувчи, 1996. 224 б.
36. Из истории суфизма: источники и социальная практика. Сборник статей. Под редакцией акад. АН РУз М.М.Хайруллаева. –Т.: Фан, 1991.- 146 с.
37. Ислом тасаввуфи манбалари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. - Т.: Ўқитувчи, 2005. 400 б.
38. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. -Т.: Фан, 1983. 168 б.
39. Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. –Т.: Ўздавнашр, 1959. 363 б.

40. Каримов Ғ. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи китоб. –Т.: Ўқитувчи, 1987. 322 б.
41. Каримов Ғ. Халқ. Тарих. Адабиёт. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977. 314 б.
42. Каримов Б. Янгиланиш соғинчи. –Т.: Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004. 80 б.
43. Комил Аваз. Мукошифот. –Т.: Ўзбекистон, 1999, 80 б.
44. Комил. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. 224 б.
45. Комилов Н. Бу қадимий санъат. Рисола. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 192 б.
46. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 272 б.
47. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. –Т.: Адабиёт ва санъат ҳамда Ўзбекистон нашриётлари, 1999. 208 б.
48. Комёб. Девон. (Сайланма). –Т.: Университет, 2002. 56 б.
49. Мамажонов С. Ранглар ва оҳанглар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 238 б.
50. Матназар Абдулҳаким. Азизлар анжумани. Форсийдан эркин таржималар. –Т.: Ўзбекистон, 2008. 280 б.
51. Матёкубов Отаназар. Мақомот. –Т.: Муסיқа, 2004. 400 б.
52. Машарипова Г. Хоразмда битилган қўлёмалар. –Т. Нашриётсиз, 1997. 84 б.
53. Мақсуд Шайхзода. Асарлар. 6 жилдлик. IV жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 372 б.
54. Мўминова В. Ўзбек демократик адабиётида лирика. –Т.: Фан, 1979. 105 б.
55. Носиров О., Жамолов С., Зиёвуддинов М. Ўзбек классик шеърляти жанрляри. –Т.: Ўқитувчи, 1979. 187 б.
56. Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. I жилд. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. 392 б.

57. Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. II жилд. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 424 б.
58. Орзибеков Раҳмонқул. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. –Т.: Фан, 1976. 120 б.
59. Паҳлавон Маҳмуд. Рубоийлар. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 88 б.
60. Ражабов Исҳоқ. Мақомлар. –Т.: Санъат нашриёти, 2006. 406 б.
61. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. –Т.: Фан, 1995. 155 б.
62. Раҳмат Мажидий. Огаҳий лирикаси. –Т.: Ўзфан. акад. нашр. 1963. 138 б.
63. Раҳматова Дилбар. Муқимий издошлари (Писандий, Ғурбат, Рожий). –Т.: Фан, 1978. 55 б.
64. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Т.: Ёш гвардия, 1987. 160 б.
65. Рустамий Алибек. Адиблар одобидан адаблар. –Т.: Маънавият, 2003. 112 б.
66. Сайф уз-Зафар Навбаҳорий. Дурр ул-мажолис. –Т.: Ёзувчи, 1991. 168 б.
67. Собрание восточных рукописей. Академии наук Узбекский ССР. VII т. Издательство «Наука» Узбекской ССР. –Т.: 1964. -С. 558.
68. Сулайман Боқирғоний. Боқирғон китоби. –Т.: Ёзувчи, 1991. 80 б.
69. Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. –Т.: Ўқитувчи, 1996. 216 б.
70. Suleyman Uludag. Tasavvuf terimleri so`zlugu. –Istanbul.: Marifat uyayinlari. 1991. 552 б.
71. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Иккинчи нашр. –Т.: Ўқитувчи, 1986. 408 б.
72. Суфизм в контексте мусульманской культурѣ. -М.: Наука. 1989. – 337 с.
73. Тримингэм ДЖ. С. Суфийские ордены в исламе. М.: Наука. 1989. – 328 с.

74. Феруз. Муҳаммад Раҳимхон. Элга шоҳу ишққа кул. Девон. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 160 б.
75. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. –М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. -С. 312.
76. Фитрат. Адабиёт қоидалари. –Т.: Ўқитувчи, 1995. 112 б.
77. Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Илмий асарлар. –Т.: Маънавият, 2000. 208 б.
78. Фузулий. Девон. –Т.: Ўзадабийнашр, 1959. 252 б.
79. Фузулий. Девон. Иккинчи нашри. –Т.: Ўзадабийнашр, 1961. 230 б.
80. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. том I, -Москва.: Издательство иностранной литературы, 1959. -С. 370.
81. Ханна ал-Фахури. История арабской литературы. том II, -Москва.: Издательство иностранной литературы. 1961, -С. 485.
82. Хондамир Гиёсиддин. Макорим ул ахлоқ. -Т.: Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1967. 82 б.
83. Шарипов Ж.Ўзбекистонда таржима тарихидан. –Т.: Фан, 1965.482 б.
84. Шукуров Н., Ҳотамов Н. ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1979. 230 б.
85. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз III чилд. II жилд. – Душанбе.: Сарредакцияи илмий энциклопедияи тоҷик, 1989.-С 560.
86. Эхметзеки Velidi Тиған. Xetireler. -O'FO': Kitap, 1996. 654 б.
87. Esseyid Abdulhakim Arvasi. Tasavvuf Bahçeleri. Nisan. 1983. Büyüük Do' gu yayinlari. 155 б.
88. Юнусов М. Комил Хоразмий. Даври, ҳаёти ва ижоди. –Т.: Давлат Бадий адабиёт нашриёти, 1960. 104 б.
89. Юсупов Ю. Хоразм шоирлари. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. 140 б.
90. Ўзбек совет энциклопедияси. 9-том. 1977. 651 б.
91. Ўзбек адабиёти тарихи. Тўрт жилдликка илова. V жилд. II китоб. – Т.: Фан, 1968. 354 б.

92. Қажумов А. Қўқон адабий муҳити. –Т.: Фан, 1961. 361 б.
93. Қобулов Н. Хоразм адабий муҳити. I китоб. -Урганч.: 1992. 145 б.
94. Қобулов Н., Мўминова В., Ҳаққулов И. Аваз ва унинг адабий муҳити. –Т.: Фан, 1987. 200 б.
95. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Т.: Маънавият, 2002. 400 б.
96. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. –Т.: Ўзфанакаднашр, 1961. 292 б.
97. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. -Т.: Фан, 1970, 331 б.
98. Ҳасанов С. Хоразм маърифати-олам кўзгуси. –Т.: Ўқитувчи, 1996. 304 б.
99. Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. –Т.:Адабиёт ва санъат, 1991. 184 б.
100. Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. –Т.: Маънавият, 1998. 160 б.
101. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. –Т.: Фан, 2007. 226 б.
102. Ҳожиаҳмедов А. Огаҳий даҳосининг олмос қирралари. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 1999. 175 б.
103. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. -Т: Ўқитувчи. 1967. 299 б.
104. Ҳошимов К., Сафо Очил. Ўзбек педагогикаси антологияси. –Т.: Ўқитувчи, 1995. 464 б.
105. Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. (Шоҳ ва шоир). –Т.: Шарқ, 1995. 158 б.
106. Ҳусайн Бойқаро. Жамолингдан кўзум равшан. Ғазаллар. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. 32 б.

III. Илмий мақолалар ва вақтли матбуот материаллари:

1. Абдуғафуров А. Навоий мусамматлари // Эрк ва эзгулик куйчилари. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 160 б.

2. Долимов С. Алишер Навоий ва XIX аср Хоразм адабиёти // Маърифат фидойиси. (Субутой Долимов таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан). –Т.: Ўқитувчи, 2007. 213 б.

3. Иброҳим Худоёр. Румий қарашларида дуо-илтижонинг ўрни// Сино. 2002 №7.

4. Иброҳим Ҳаққул. Парим бўлса учиб қочсам// Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. –Т., 1991. 176 б.

5. Иброҳим Ҳаққул. Ўзбек мумтоз адабиёти ва тасаввуфни ўрганиш муаммолари (Адабиётшунос Э.Очилов билан суҳбат) // Ўзбек тили ва адабиёти. -2003. №2.

6. Комилов Н. Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била// Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. –Т., 1991. 176 б.

7. Муталов О. «Риёз уд давла» адиблар хусусида// Шарқ юлдузи. 2000 й. №1.

8. Мўминова В. Комил, Аваз, Рожийнинг ижтимоий қарашлари// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1969, №4.

9. Мўминова В. Шоир Рожий // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967. №5.

10. Ғаниева Суйима. Алишер Навоийнинг «Муножот» асари // Навоий. Ғазаллар. Шарҳлар. –Т., 1991. 176 б.

11. Ҳайитметов А. Умаров Э. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994 й. 18 март.

IV. Диссертация ва авторефератлар:

1. Долимов С. Огаҳийнинг ҳаёти ва ижоди: Филол.фанлари канд... дисс. –Т., 1962. 430 б.

2. Дехқонов А. Муҳаййирнинг ҳаёти ва ижоди: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. –Т., 2007. 25 б.

3. Жумахўжа Н. Миллий мустақиллик мафкуриси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърляти асосида): Филол.фанлари док... дисс. автореф. –Т., 1999. 51 б.

4. Исмоилова Г. Феруз даври Хоразм адабий муҳити: Филол.фанлари номз... дисс. –Т., 1995. 139 б.

5. Комилов Н. Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати: Филол. фанлари номз... дисс. –Т., 1970. 349 б.

6. Мадғозиев М. Рожий Марғилоний ва унинг поэтик маҳорати: Филол. фанлари номз... дисс.– Самарқанд., 1973. 197 б.

7. Матёкубова Т. Огаҳий шеърлятида анъанавий образлар талқини: филол. фанлари номз... дисс. –Т., 2001. 136 б.

8. Маткаримова С. Табибий–тазкиранавис («Мажмуаи си шуарои пайрави Ферузшоҳий» асосида): Филол. фанлари номз... дисс. автореф. –Т., 2007. 23 б.

9. Маҳмудова Р. Тошбосма асарлар ва уларнинг ўзбек адабиёти тарихидаги аҳамияти (XIX аср охири-XX аср бошлари): Филол. фанлари номз... дисс. –Т., 1970. 323 б.

10. Муллахўжаева К. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги: Филол. фанлари номз... дисс. автореф.-Т., 2005. 26 б.

11. Муродов А. Ўрта Осиёда хаттотлик тарихидан: Филол. фанлари номз... дисс. –Т., 1967. 288 б.

12. Мўминова В. Ўзбек демократик адабиётида лирика: Филол.фанлари номз... дисс. –Т., 1971. 182 б.

13. Сайдалиева Н. Муаззамхон шеърлятида адабий анъана ва бадий маҳорат: Филол.фанлари номз... дисс. автореф. –Самарқанд., 2002. 26 б.

14. Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан: Филол. фанлари док... дисс. –Т., 1968. 371 б.

15. Рафиддинов С. Атойининг поэтик маҳорати: Филол. фанлари номз... дисс. –Т., 1993. 156 б.

16. Холлиева Г. Огаҳий мусамматлари: Филол. фанлари номз... дисс. – Т., 2000. 139 б.
17. Эркабоева Н. Алишер Навоий ижодида муножот: Филол. фанлари номз... дисс. автореф. –Т., 2008. 26 б.
18. Ғойипов Д. Отаниёз Ниёзий ижодий мероси: Филол. фанлари номз...дисс. –Т., 2006. 153 б.
19. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти: Филол. фанлари док... автореф. –Т., 1995. 52 б.